

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

М.Ю. ЛАСІНСЬКА

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У
XIX –XX СТОЛІТТІ**

Монографія

Миколаїв
"Іліон"
2019

УДК [930.1:902.2] (477) «19/20»

ББК

Д

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (протокол № від 2019 р.)

Рецензенти:

ЛЕВЧЕНКО ЛАРИСА ЛЕОНІДІВНА – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Миколаївської області.

СИМОНЕНКО ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інститут археології НАН України.

Ласінська М.Ю.

Д Археологічні дослідження Нижнього Побужжя у XIX – XX столітті : наукова монографія. Миколаїв : Іліон, 2019. 300 с.

ISBN

У монографії, на основі залучення значної кількості архівних джерел, здійснено комплексне дослідження та проаналізовано рівень висвітлення історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у науковій літературі XIX –XX ст. Розкрито процес зародження і розвитку археології, виділено основні осередки, довкола яких зосереджувалися археологічні дослідження краю. Показано значення наукових шкіл та дослідницьких організацій XIX – XX ст. у процесі становлення археологічної науки. Простежено шляхи формування методики наукових досліджень у розвідкових та стаціонарних роботах на матеріалах, опублікованих історично-археологічними та краєзнавчими товариствами, науковими установами й окремими науковцями XIX – XX ст.

Книга призначена для істориків, археологів, краєзнавців, викладачів та студентів, а також усіх тих, хто цікавиться історією та історіографією археології.

УДК [930.1:902.2] (477) «19/20»

ББК

ISBN

ISBN

© Ласінська М.Ю., 2019-05-

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми	11
1.2. Характеристика джерел та принципи їх класифікації	39
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	56
2.1. Археологічні розшуки у пониззі Бугу за працями «періоду кабінетних досліджень»	57
2.2. Старожитності краю за матеріалами перших музейних зібрань Південної України	81
2.3. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у працях вчених Харківського університету	95
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.	103
3.1. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у виданнях Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1919 рр.)	104
3.2. Старожитності Нижнього Побужжя у працях викладачів Новоросійського університету	122
3.3. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у виданнях Імператорської археологічної комісії	134
3.4. Старожитності краю за матеріалами «Трудов» Археологічних з'їздів та видань Московського археологічного товариства	144
РОЗДІЛ 4. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У РОБОТАХ НАУКОВЦІВ ХХ ст.	152
4.1. Місце старожитностей Нижнього Побужжя у наукових дослідженнях Миколаївських спеціалізованих установ, організацій та товариств	155
4.2. Херсонський міський музей старожитностей та його роль у вивченні археологічних пам'яток краю	179
4.3. Старожитності Нижнього Побужжя у виданнях Одеського краєзнавчо-археологічного осередку	188
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	205

ПЕРЕДМОВА

Протягом останніх двох десятиліть історіографія та історія археологічної науки впевнено позиціонують себе в якості самостійних наук. Більш того, вони бурхливо розвиваються в якості субдисциплін. Кількість робіт з історії археологічної науки зростає з геометричною прогресією, причому у всіх складових спектра спеціальних досліджень - від публікацій тез і матеріалів конференцій до монографій і дисертацій найвищого гатунку. Підвищену наукову зацікавленість історією археології підтверджують регулярні тематичні конференції та круглі столи. Особливий інтерес у дослідників викликає галузь регіональної історії археології¹. У цій царині не становить виключення історія та історіографія вивчення старожитностей Нижнього Побужжя у XIX – першій третині XX ст.

З огляду на те, що у досліджуваній період територія Нижнього Побужжя була частиною Російської імперії, а згодом Радянського Союзу, питання розвитку археології на теренах Північного Причорномор'я неодноразово розглядалися зарубіжними вченими. Однак, до сьогодні історія археологічного вивчення краю - не написана повністю. В українській історичній науці, до кінця XX ст., спостерігалось повільне формування історіографічної бази у вигляді дисертацій та монографій, в яких підіймались ті чи інші питання розглядуваної проблеми. До того ж, відсутність належної кількості вітчизняних науково-педагогічних інституцій призвела до невизначеності тематичних акцентів та диспропорції у вивченні історії археології між російськими та українськими істориками. У сучасній російській та радянській історіографії існує певна кількість узагальнюючих праць про становлення археології України, у тому числі, особливо, тієї її частини, що торкається періоду існування античних міст Північного Причорномор'я. В той самий час, з боку української науки ці та інші питання залишаються малодослідженими. Розкриття всієї глибини процесу розвитку археологічної науки у XIX – першій третині XX ст., відносно території Нижнього Побужжя, його окремих аспектів та періодів залишається одним із фундаментальних завдань сучасної історіографії археологічних досліджень та стародавнього періоду історії Південної України.

Окрім того, на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки зростає необхідність історіографічного узагальнення праць, у тому числі, присвячених археологічному вивченню території Нижнього Побужжя як невід'ємної

складової загальної історії. Недивлячись на те, що останні дослідження характеризуються насиченістю та накопиченням великої кількості тематичних публікацій, значущістю археологічних відкриттів, новизною сцієнтичних тенденцій і явищ, поза увагою продовжує залишатися дослідник науки і сама її історія. Застосування новітніх методів польових робіт відкриває більші можливості для наукової інтерпретації минулих подій та явищ, а це зумовлює залучення усього пласту джерельних матеріалів. Розвиток археології спонукає до пошуків передумов, які мали безпосередній вплив на накопичення джерельної бази і виокремлення археології та, власне, історіографії археології в окремі наукові дисципліни.

Необхідно також відзначити, що в умовах оформлення історіографії, як складової частини предмету археології, виникає необхідність систематизації історіографічного процесу, котрий не уявляється можливим без врахування усіх його складових елементів, одним з котрих є наукові школи. Сучасний рівень науки вимагає від організації археологічних досліджень неодмінного використання переваг самоорганізації вчених у вигляді наукових шкіл. Оскільки, в спеціалізованій літературі зустрічається чимало згадок про конкретні археологічні школи, то у пізнавальному сенсі з'являється необхідність розуміння їх змісту, особливостей та відмінностей від інших форм наукової діяльності, а також виділення на базі даних рис нових археологічних шкіл. Достатньо пізні оформлення історіографії та історії археології у самостійні розділи науки призвело до того, що серйозної роботи по вивченню та виявленню наукових шкіл у вітчизняній археології не велось, а завдання їх спеціального дослідження не ставилось. Натомість, внутрішні потреби розвитку археології, а також соціальні потреби підвищення ефективності сучасних археологічних досліджень вимагають ґрунтовного вивчення шкіл в археології.

Вивчення та висвітлення зазначених проблем на монографічному рівні має збагатити вітчизняну історичну науку малодослідженими матеріалами. Метою даного дослідження є з'ясування рівня вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у працях науковців і роботі наукових установ XIX – 30-х років XX ст., характеристика основних методів та наукових шкіл, що склалися в цей період, розкриття внеску спеціалізованих установ й особистостей у дослідження вказаної проблеми, виявлення основних досягнень та питань, що потребують подальших наукових пошуків.

Географічна складова предмету дослідження обумовлена тим, що територія Нижнього Побужжя, здавна відзначалася сприятливими природно-географічними умовами існування та господарської діяльності людини. На її території дуже рано з'являються первісні люди. Тривале та інтенсивне заселення області у всі історичні епохи минулого, обумовило виключну багатоманітність різночасових пам'яток матеріальної та духовної культури людей від Кам'яного віку до пізнього Середньовіччя. Старожитності Нижнього

¹ История археологии: границы и принципы субдисциплины. Материалы круглого стола 26 сентября 2012 года. – К., 2013. – 80 с.; История археологии: исследователи и научные центры (Серия «Археология и древняя история Украины»). – К.: Издательство «Стародавній Світ», 2012. – Вип. 9. – 361 с.

Побужжя виступають об'єктами досліджень археологічної науки, важливими джерелами для вивчення історії населення півдня Східної Європи.

Хронологічними рамками даної роботи є XIX ст. – перша третина XX ст. - період від початку накопичення джерельної бази археології, появи вчених-одинаків, перших археологічних досліджень та їх описів, формування приватних археологічних колекцій і музейних збірок, які лягли в основу майбутніх дослідницьких робіт, до докорінної зміни методології «історії матеріальної культури» на марксистсько-ленінську, утвердження «теорії стадіальності» в радянській археології та початку крайньої політизованості науки. У роботі також коротко охарактеризовано попередній етап зародження археологічного знання про Нижнє Побужжя, тобто у XVI – XVIII ст. Це дозволяє простежити весь процес зародження та становлення вітчизняної археології, а також еволюційні зміни в уявленнях вчених та науковців про старожитності краю.

Монографію побудовано за хронологічним та структурно-тематичним принципами. За критерієм періодизації було взято поділ вітчизняної археології на етапи розвитку археологічної науки краю в її тісному зв'язку із суспільно-політичними процесами, що відбувалися в Україні та в світі. На цьому тлі розглядається розвиток дослідження у XIX – першій третині XX ст. археологічних пам'яток Нижнього Побужжя та підходи до їх аналізу.

Таким чином, вперше у вітчизняній історіографії створена комплексна наукова праця, яка визначає історіографічний внесок української та російської археологічної науки у вивчення стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя. На підставі аналізу праць попередніх дослідників, автором запропоновано власну концепцію розвитку археологічної думки відносно старожитностей Нижнього Побужжя. В межах цієї концепції, розкрито процес формування та розподілу дореволюційної археологічної думки та науки про старожитності краю першого десятиліття після революції на соціальні структури – археологічні напрямки та школи, висвітлено питання протистояння і взаємодії різних археологічних шкіл, таких як: Санкт-Петербурзька – Одеська, Московська – Санкт-Петербурзька, тощо. На великому фактичному матеріалі визначено досягнення та здобутки наукових шкіл та дослідницьких організацій XIX – 30-х років XX ст. у розвитку археологічної науки краю. Також, на основі порівняльного аналізу надбань вітчизняної та зарубіжної історіографії виявлено позитивні та негативні риси праць науковців XIX – 30-х рр. XX ст., що дотримувались різних підходів у висвітленні проблеми археологічного вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, охарактеризовано здобутки й недоліки здійсненої джерелознавчої критики та методів дослідження, що використовувалися ними.

У монографії простежено шляхи формування методики наукових досліджень у розвідкових та стаціонарних роботах на матеріалах, опублікованих історично-археологічними та краєзнавчими товариствами, науковими

установами й окремими науковцями у XIX – 30-тих рр. XX ст. Уточнено хронологічні межі у розвитку археологічної історіографії та обґрунтовано виділення трьох основних етапів досліджуваного періоду у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя, у відповідності до загальносвітового історичного процесу, розвитку історії археологічної науки і виходячи з базових положень, викладених істориками вітчизняної археологічної думки, такими як Л.С. Клейн, Г.С. Лебедев та ін. Автором окреслено місце історіографії археологічних досліджень Нижнього Побужжя в українському історіографічному процесі.

Також, у роботі підтримується теоретичне положення про те, що археологічні дослідження краю у XIX ст. торкалися, насамперед, вивчення пам'яток античності, на які багата територія Нижнього Побужжя, дослідження ж матеріальних решток інших періодів історії людства набуває актуальності лише на межі XIX-XX ст. За основу методики оцінки історіографічного доробку науковців XIX – першої третини XX ст., автор використовує наукові напрацювання провідних істориків археологічної науки, таких як Ж.-К. Гарден, Л.С. Клейн, В.Ф. Генінг та ін. Варто підкреслити, що у монографії викладено власне бачення суперечливих проблем історіографії археології Нижнього Побужжя у XIX – 30-ті рр. XX ст.

Автор висловлює щире подяку всім, хто допомагав у підготовці та виході в світ цієї праці, і сподівається, що книга буде корисною тим, хто цікавиться історією рідного краю та не байдужий до його минулого.

РОЗДІЛ 1 ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історія досліджень та історіографія проблеми

Вивчення історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя, як одного із чинників археологічного самопізнання, є чи не найскладнішою і, практично, не розробленою на сьогоднішній день галуззю в сучасній історіографічній науці. Основною складністю її, одночасно, новаторством у розробці теми, стало те, що до сьогодні ця проблема не знайшла свого відображення в спеціальних історичних дослідженнях, як безпосередньо присвячених даному питанню, так і в тих, що лише торкалися означеної проблематики і має, переважно, вибірковий, тематичний, подекуди, наскрізний, фрагментарний характер у наукових доробках учених. Більшість авторів вважала за необхідне дати короткий історіографічний огляд тем суміжних або споріднених з даною, але жодного разу не торкалися комплексного та всебічного історіографічного аналізу, власне, аспекту вивчення історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя протягом усього періоду існування таких.

Однією з особливостей історіографії теми є те, що вона починає складатись ще у другій половині XIX – початку XX ст. Характеризуючи ступінь вивченості проблеми в науковій літературі цього часу, можна виділити групи узагальнюючих робіт, котрі, самі по собі, є помітними подіями в історії науки. Вони фіксують певні етапи та рівні осмислення археологічних досліджень у нашій країні. Спроби огляду вітчизняної археології робилися в науці з середини XIX ст. І.Є. Забеліним, В.Г. Тизенгаузенем, О.О. Спіциним та ін. Заслужують згадки спеціальні історіографічні розробки О.С. Уварова, створені в 1870-х – початку 1880-х рр., але опубліковані лише посмертно. Однак, по більшій частині, аж до початку 1920-х років, з друку виходили лише приватні нариси, котрі підводили підсумки діяльності окремих організацій, наукових установ та персоналій, так чи інакше, пов'язаних з археологією, одним з напрямків якої в цей період, було вивчення старожитностей Північного Причорномор'я, багатого на пам'ятки античності, такі популярні серед дослідників XIX ст.

На особливу увагу заслуговує робота І.Є. Забеліна «Досвід вивчення російських старожитностей та історії» у двох частинах та нарис, присвячений Товариству історії та старожитностей російських [133; 135, с.ІІІ-XXXІІ], праця М.І. Веселовського про історію Російського археологічного товариства [62]. Сюди ж слід віднести анонімні роботи Д.М. Анучина про діяльність Московського археологічного товариства за підсумками перших Археологічних з'їздів [5]. Всі вони можуть розглядатися, як свідчення сучасників про дуже близьке для них минуле або, як довідкові посібники, що містять більш-менш

великі добірки фактів, оскільки системний аналіз напрацювань колег у них відсутній.

Систематичних оглядів історії вивчення стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя, як і взагалі розвитку вітчизняної археології в дореволюційний час так і не було створено. Проте, в цілому, період рубежу XIX-XX ст. позначений підйомом у царині методології історичної науки. Багато вітчизняних істориків, таких як О.С. Лаппо-Данилевський, Д.І. Багалій, В.П. Бузескул та ін., звернулися тоді до питань теорії та історії своєї галузі знання [21; 22; 55; 56; 200; 201]. В цих роботах історія археологічних досліджень в країні, або хоча б низка її аспектів, аналізувались, як невід'ємна частина історії вітчизняної історичної науки. Однак, праці такого роду почали виходити друком не раніше 1910-1920-х рр. Значна частина їх так і залишилася в рукописах. Причиною цього стала, обумовлена революційними подіями 1917-го року, радикальна зміна парадигм і світоглядних установок у вітчизняній історичній науці наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Саме вона зробила неможливими не тільки подальшу розробку матеріалів у колишньому ключі, але, значною мірою, і публікацію вже зробленого.

Перші спроби синтезу з'являються і в роботах молодих дослідників-марксистів на межі 1920-х – 1930-х рр., проте, вони настільки недосконалі, що ми ще не можемо вести мову про наявність в означений період повноцінного вивчення досліджуваного нами питання, але маємо змогу зробити висновки про існування значного досвіду тематичних обзорів історіографії, побудованих головним чином з точки зору накопичення фактичного матеріалу. У вигляді початкових розділів вони включаються у відповідні тематичні дослідження; іноді виділяються в самостійні роботи, частіше за все присвячуються діяльності окремих наукових організацій та особистостей.

Двотомний «Вступ до археології» С.О. Жебелева [129; 130] став першою працею, що містила в собі систематичний виклад історії археологічної науки, в першу чергу, класичної археології, з позицій гуманітарія – професійного історика-археолога. Книга виросла на основі лекційного курсу, який автор читав на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету до Першої світової війни. У ній висвітлювався розвиток археології в Європі, Росії, Україні, як її складовій в цей час, та частково в Північній Америці. Необхідно заздалегідь відзначити принципово важливу тезу С.О. Жебелева про методологічну розробленість класичної археології, котра далеко випередила в цьому відношенні всі інші її «відділи». «...Вся, складна тепер, археологічна дисципліна, з усіма її розгалуженнями, виросла... на тих засадах, на яких сформувалася археологія класична. Ті методи, які вироблялися в класичній археології, поступово були перенесені та засвоєні іншими відділами археологічної науки...» [129, с.7]. Відповідно й історія вітчизняної археології, яку ми знаходимо в книзі С.О. Жебелева, є археологією очима антикознавця –

що сам автор задалегідь обумовлює.

Наступна група – радянський науковий доробок, що розглядав питання історії археологічних досліджень і обов'язково містив аналіз робіт радянських та зарубіжних авторів, оскільки критика «фальсифікаторської ролі буржуазної історіографії» була необхідною умовою опублікування на той час. Цікавими, з точки зору аналізу історіографічних тенденцій, є роботи В.І. Равдонікаса, М.Г. Худякова, А.В. Арциховського, О.Л. Монгайта, І.Г. Шовкопляса [17; 18; 226; 284; 440; 702], проте потрібно підкреслити, що майже всі історичні праці радянського періоду, що так чи інакше торкаються історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст., розглядають їх надто однобоко та викривлено, відповідно до пануючої на той період ідеології, і містять лише поодинокі, окремі факти з історії археологічних осередків на теренах України, замовчуючи більшість з них та піддаючи критиці їх «буржуазно-феодальну спрямованість», не даючи цілісної об'єктивної картини розвитку археологічної науки в країні у зазначений час.

Однією з перших робіт радянського періоду, присвячених огляду вітчизняної історії археології є праця В.І. Равдонікаса. Основним завданням автор ставив: «діалектично зняти» «буржуазно-феодальну археологічну спадщину... відкидаючи в ній все, що суперечить основам пролетарської ідеології» [284]. Книга була присвячена виявленню «класового сенсу» всієї «старої» археологічної науки, «нібито надкласової, а насправді ультра-буржуазної» [284, с.9]. Археологічна спадщина Російської імперії впевнено класифікувалася з соціологічної точки зору. «Феодальна» або «дворянська» археологія, за класифікацією В.І. Равдонікаса, репрезентувалася в особі графа О.С. Уварова, графині П.С. Уварової, графа О.О. Бобринського, М.І. Веселовського та ін. У цій «археології», на думку автора, були присутні «аматорство і дилетантизм, характерні для дворянського, панського ставлення до науки». «Буржуазна» археологія мала представниками І.Є. Забеліна, Д.Я. Самоковасова, В.І. Сизова, В.О. Городцова та ін. [284, с.38-40, 49]. Всупереч поширеній думці, книга В.І. Равдонікаса не містить періодизації, як такої. Виділені ним «дворянська», «буржуазна» і «дрібнобуржуазна» «археології» існували в країні у другій половині XIX – першій третині XX ст. одночасно і паралельно. Відповідно, ніяких кордонів між періодами, навіть тенденційно, встановити неможливо.

Довільність соціологічної схеми, побудованої В.І. Равдонікасом, мабуть, відчувалася і ним самим. Це ініціювало численні обмовки, покликані якимось замаскувати нескладності. Розкидані по тексту «помилки» такого роду дуже красномовні. За змістом вони нерідко суперечать основним тезам автора, згідно з котрими «найбільш яскравою рисою, яка виступає в минулому нашої археології» був «сугубий емпіризм, безнадійне ухиляння від синтезу» [284, с. 34; 538]. Так, граф О.С. Уваров виявляється, раптом, «освіченою людиною, що

оберталась у середовищі буржуазних археологів, далеко не сторонньою... справжніх наукових інтересів» [284, с.38]. Засуджуючи «методологію формального мистецтвознавства», автор визнає Н.П. Кондакова «фігурою більш складного порядку, що заслуговує на особливо пильне вивчення» [284, с.39]. І, вже зовсім несподіваним, виглядає визнання В.І. Равдонікасом, що у 1920-х рр. «у нас починається справжній розквіт буржуазної методології» [284, с.49]. За помилками та обмовками недвозначно проглядаються істинні, куди більш поважні, уявлення автора про сучасну йому вітчизняну археологічну науку. Але все це, буквально, тоне у барвистих, повних пафосу викриттях її, як «речезнавства рішуче без жодного методу» [284, с.34]. За даним формулюванням виразно видно соціальне замовлення на дискредитацію «старої археології», обґрунтування та виправдання її розгрому, що вже почався в 1928-1929 рр. масовими «чистками», звільненнями, цькуваннями і арештами вчених.

У ще більшій мірі вплив ідеології проявився у першій радянській роботі М.Г. Худякова присвяченій історії археології: «Дореволюційна руська археологія на службі експлуататорських класів». Проте, вона повинна бути відмічена не лише, як історіографічна розробка, але й як серйозна наукова праця, що увібрала в себе різноманітний та цінний культурно-історичний матеріал, як перша спроба конкретно-історичних реалізацій загальної схеми історії вітчизняної археології, наміченої В.І. Равдонікасом.

Незважаючи на очевидну політичну заангажованість, зазначеній концепції судилося довге життя. Післясталінська історіографія археології в СРСР відтворила її головні тези, майже без змін (О.Л. Монгайт «Археологія в СРСР» (1963 р.); А.В. Арциховський «Нариси історії історичної науки в СРСР» (1957-1988 рр.). Надалі, уявлення про «емпіризм» і методологічну безпорадність вітчизняної археології у XIX – першій третині XX ст. стало абетковим і послідовно вкорінювалось у свідомості все нових поколінь. У трохи трансформованому вигляді дана концепція знайшла відображення у працях Л.С. Клейна (1993 р.). Відповідно до його поглядів, у російській археології «емпіризм» панував до кінця 1920-х рр., який, однак, підготував наукову базу для майбутніх узагальнень [172; 173; 212].

Варто відмітити, що в період існування СРСР українська археологія усвідомлювалася всіма, як радянська. Цей період, котрий розпочався після остаточного встановлення радянської влади в Україні і закінчився на початку 1990-х років, у багатьох відношеннях був таким, що різко відрізнявся та виокремлювався від вивчення історії археології по всіх інших країнах і українська наука про старожитності, як невід'ємна складова радянської археології, тут не становила винятку. На відміну від західноєвропейської історіографії археологічних досліджень, радянська «історіографія археології», як окрема галузь науки, у вказаний період ще не оформилась, тому на увагу заслуговують бодай найменші праці істориків, де робилися спроби подати

історіографічний аналіз досліджуваної теми. Одним з найвагоміших доробків українських вчених радянського періоду є довідкова робота І.В. Фабриціус «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР», в якій разом із поданими мапами, міститься коротка історія археологічних досліджень регіону та праць їм присвячених [380]. Серед дослідників історіографії археології античних пам'яток Нижнього Побужжя, особливою науковістю відрізняються статті академіка Л.М. Славина [656-658] та професора М.Ф. Болтенка [550-552; 656-658], в умовах відсутності спеціальних історіографічних досліджень археологічного вивчення Нижнього Побужжя, вони набувають неабиякого значення.

Згадки про окремі роботи присвячені дослідженню археологічних пам'яток, котрі географічно розташовані на території Нижнього Побужжя, зустрічаємо у розділах «Організація та історія археологічної науки» й «Історія археології» багатотомного бібліографічного видання «Радянська археологічна література. Бібліографія» і, як його генетичне продовження – «Російська археологічна література», котра серією томів охопила вітчизняну, російську, та, частково, зарубіжну бібліографію з 1918 року до початку 1980-х років та вела постійну підготовку наступних періодичних випусків. Ініціатива створення цієї серії робіт належала спеціалістам Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР (ЛВІА АН СРСР) М.А. Вінбергу, Р.Ш. Левиній, Т.М. Задніпровській, відповідальним редактором перших випусків був завідуючий ЛВІА професор М.К. Каргер, а його заступником Марія Олександрівна Тіханова. Створений структурований масив вітчизняної бібліографії сам по собі є безцінним, таким, що не має аналогів серед наукознавчих джерел. Проте його аналіз свідчить про те, що величезний фактичний матеріал, накопичений у вивченні як дореволюційної, так і радянської археології, не систематизований, в його викладенні не існує ще детальної періодизації історії науки і тому, не дивлячись на наявність тематичного різноманіття, вміщені у ньому дослідження, важко зв'язати між собою в єдине ціле. Також, для видань характерна традиційна заангажованість, заідеологізованість радянської науки та імперські нахили для томів, що вийшли вже після розпаду СРСР [641; 659-662].

З початком перебудови з'являється нова серія робіт з історії археологічних знань. Особливе місце у вивченні вітчизняного бібліографічного надбання, стосовного української археології, взагалі, та такого, що частково торкається теми нашого дослідження, займають роботи І.Г. Шовкопляса [440-442], зокрема праця «Археологія Української РСР: Бібліографічний покажчик. 1918-1980 рр.» [441]. У першу чергу, її слід розглядати, як єдину в радянській українській історіографії монографічну роботу. По-друге, вихід даного доробку став помітним явищем в історіографії української археології, оскільки покажчик за такий великий проміжок часу в нашій країні було видано вперше [544].

Зазначена монографія демонструє досить чітку картину стану вивчення археологічних пам'яток в Україні в цілому, і на території Нижнього Побужжя, як її географічної складової, та надає уявлення про розвиток теоретичних розробок дослідників. Укладачі ретельно зібрали наукову літературу, всі збірки під редакцією декількох авторів вказуються не лише за загальним описом, а й містять, по можливості, короткий зміст статей та перелік їх авторів. До книги внесені хронікально-інформаційні матеріали та науково-популярні видання. Слід зазначити вдалу структуру книги, вона дає змогу багатогранного висвітлення великого кола питань, найповнішого виявлення особливостей названих робіт. Історія, діяльність наукових установ і товариств, музеїв, вищих навчальних закладів та охорона пам'яток складають перший розділ. Тут відображено літературу про Інститут археології АН УРСР, Археологічну комісію при Всеукраїнській Академії наук, Одеське археологічне товариство, Інститут історії матеріальної культури Української АН, Херсонський археологічний музей, – основні з українських фахових наукових установ, котрі приймали активну участь у вивченні пам'яток матеріальної культури Нижнього Побужжя з 1918 по 1980 рр. Цінною частиною покажчика є добірка бібліографії персоналій, серед яких наступні видатні дослідники старожитностей краю: О.Л. Бертьє-Делагард (1842-1920), І.П. Бларамберг (1772-1831), М.Ф. Болтенко (1888-1959), В.І. Гошкевич (1860-1928), С.С. Дложевський (1889-1930), С.О. Жебелев (1867-1941), І.Є. Забелін (1820-1908), Ф.А. Козубовський (1895-1937²), В.В. Латишев (1855-1921), І.О. Стемпковський (1789-1832), І.В. Фабриціус (1882-1966), Б.В. Фармаковський (1870-1928), Е.Р. фон Штерн (1859-1924), В.М. Ястребов (1855-1898) [442, с.15, 17, 18, 20, 22-25, 31, 32, 34].

Окремо виділені дослідження загального характеру. Сюди потрапили праці-узагальнення в географічному, хронологічному, тематичному аспектах; інформативні роботи про сесії, конференції, наукові наради; бібліографічні посібники, згадані вище, та розробки теорії і практики археологічних досліджень. Структура покажчика цілковито відповідає історико-культурній періодизації розвитку суспільства, прийнятій у радянській науці. Тематично-хронологічні розділи: палеоліт, мезоліт, неоліт, епоха міді – бронзи, ранній залізний вік, античні держави Північного Причорномор'я, давні східні слов'яни, Давня (Київська) Русь, середньовічні пам'ятки (пам'ятки українського середньовіччя, пам'ятки неслов'янських племен і народностей). Слід відзначити, що археологічні праці подаються в комплексі з літературою суспільних, природничих наук, що мають безпосереднє відношення до давньої та середньовічної історії України. До покажчика включені праці, зокрема, з

² Археолог Ф.А. Козубовський // Пінск [Пинск] / Уклад.: В.М. Курсаў, С.Ф. Шапіра; Рэдкал.: Г.К. Кісялёў, А.А. Канеўскі й інш. – Мінск: БЕЛТА, 1998. – 556 с.: іл. (про нього. – С.468-469).

історії архітектури, мистецтва, етнографії, антропології, палеонтології, лінгвістики, техніки, нумізматики. Творчий підхід, глибокі знання дали змогу авторам з величезної кількості книг дібрати найважливіші. Кваліфіковано розкрито тематику досліджень 1918-1980 рр. Таким чином маємо змогу одержати досить вичерпне уявлення про основні наукові роботи в галузі згаданих дисциплін, відносно історії вітчизняної археології.

Також у праці міститься тематичний та предметний покажчик. Останній містить групи матеріалів за видами пам'яток (поселення, могильники тощо), за сферами людської діяльності (господарська діяльність, мистецтво, архітектура і т.д.), за окремими науками. Географічний покажчик складено на основі сучасного територіального поділу України, згідно якого до території Нижнього Побужжя входять Миколаївська, частково Одеська, Кіровоградська, Херсонська та Дніпропетровська області. Список основних джерел містить періодичні видання. Кваліфіковано та досить вичерпно дібрано праці радянських дослідників. Але обмеження тільки ними збіднило покажчик. Відчувається брак досліджень про археологічну спадщину національного спрямування. У покажчику мало б бути розписане таке видання, як Записки Наукового товариства імені Шевченка, треба згадати розвідки багатьох вітчизняних дослідників, зокрема, представника діаспорних історіографів археології Петра Курінного. Також, значним недоліком є відсутність у покажчику зарубіжної та українознавчої літератури. Як і в будь-якій іншій монографії, в «Археологію Української РСР: Бібліографічний покажчик. 1918-1980 рр.» закралась друкарські огріхи (див. №1992, 2001, 11909). Розглянута монографія є надзвичайно важливим науковим джерелом для вивчення проблем історіографії археології Нижнього Побужжя, оскільки, є, чи не єдиним, прикладом розгляду досліджуваного питання власне українською наукою в радянський період. До того ж неможна відкидати того факту, що збирання бібліографії за такий значний відрізок часу – справа надзвичайно трудомістка, але вкрай необхідна, особливо, за відсутності будь-яких інших аналогічних досліджень. Разом з тим необхідно зазначити, що робота більше схематично-статистична, має винятково довідковий характер і не містить об'єктивного аналізу напрацювань вітчизняної археології.

В основному, історіографія та історія археології в радянській науці будувалась у межах загальної схеми соціально-економічних формацій (феодалізм, капіталізм, соціалізм) та методологічних систем (дворянська, буржуазна, марксистська історична наука). Лише після розпаду Радянського Союзу в науковій літературі було озвучено думку про те, що концепція, котра проіснувала близько 70-ти років і справила відчутний вплив на світові уявлення про вітчизняну археологію, була не більше, ніж одним з варіантів ідеологічного міфу, широко поширеного в нашій країні в тоталітарну епоху [538; 374].

Генетичним продовженням розробок радянських вчених у дослідженні

історії археології стали роботи російських вчених. В останні десятиліття, спочатку, в радянській російській, а, згодом, в російській державницькій науці спостерігається сплеск значного інтересу до історіографії археології: з'являються загальні огляди історії археології та її окремих періодів; аналізи історії регіональних наукових шкіл, подекуди такі, що охоплюють кілька сторіч; «Історія вітчизняної археології», в якості лекційних курсів, викладається в декількох університетах; вийшла низка монографій та збірок; проведено багато тематичних конференцій; захищені дисертації з цієї проблематики. У період з кінця 1980-х по сьогоднішній спроби написання робіт з історії археологічного знання та створення загальних періодизацій історії розвитку археології були зроблені, В.Ф. Генінгом, А.В. Жуком, Л.С. Клейном, Г.С. Лебедевим, В.І. Матюшенко, О.О. Формозовим, І.В. Тункіною, Е.Д. Фроловим та ін. Всі ці дослідження базуються на спадковості наукової традиції притаманної радянським дослідникам, що обумовлено наявністю в «новій науці» покоління представників «старої радянської школи», а також використанням, як підґрунтя для нових розробок, основних досягнень радянської історіографії археології.

Першою спробою звільнення від соціологізаторських схем стали роботи О.О. Формозова [419-424; 694-698]. І хоча, з кола зору вченого випали певні етапи формування вітчизняного археологічного знання, проте його праці справили визначальне значення у розвитку історіографії вітчизняної археології. З точки зору О.О. Формозова, для періодизації принципове значення мають положення археології в системі наук свого часу і характер тих запитів, які ставить їй суспільство (тобто функції даної галузі знання в даному суспільстві в даний момент) [421]. Зміна зазначених чинників може викликати певні зміни орієнтації та зв'язків науки, привести її до руху в зовсім новому напрямку. У самій постановці проблеми, у виборі критеріїв періодизації у О.О. Формозова чітко простежується вплив позитивістської історичної традиції. Саме її родоначальник О. Конт, зокрема, вказував, що історію кожної науки, як і витоки всіх зроблених в ній відкриттів, можна досягнути «тільки шляхом прямого і всебічного вивчення історії людства», тобто, кажучи сучасною мовою, історичного контексту розвитку науки. Таким чином, будь-яке відкриття осмислюється саме, як соціальне явище, а шлях розвитку науки являє собою низку таких відкриттів, проміжки між якими заповнюються різного роду подіями соціального характеру.

У своїй роботі «Історія вітчизняної археології. 1700-1971 рр.» [212] Г.С. Лебедев, як і його попередник О.О. Формозов, у першу чергу відображає історичний контекст розвитку вітчизняної науки та зміни, що відбуваються в ній під впливом зовнішніх причин. При цьому Г.С. Лебедев широко використовує в ній поняття «парадигми», запозичене у Т. Куна. Кожному з шести періодів, виділених ним у рамках ХІХ – початку ХХ ст., відповідає власна «парадигма». Будь-яка зміна базових концепцій трактувалася ним, як безумовний прогрес

розвитку науки. Однак, виділені Г.С. Лебедєвим періоди неможна однозначно пов'язувати саме з розвитком археологічної думки. В значно більшій мірі, вони відображають зміни соціально-політичної обстановки в Росії, котра, в свою чергу, стимулювала зрушення суспільної свідомості, включаючи відношення до науки, нові тенденції в культурному житті. Тим не менш, спроба Г.С. Лебедєва зв'язати періоди з «парадигмами» являє собою спробу відійти від позитивістського трактування історії науки, як простої рефлексії на соціальне життя, і пов'язати в єдине ціле історичну конкретику з внутрішньою логікою розвитку археології в дореволюційній Росії [212; 618].

В історіографічних роботах наступного визначного російського історіографа ХХ – початку ХХІ ст. Л.С. Клейна періодизація історії науки – це, в першу чергу, періодизація ідей, домінуючих концепцій, наукових шкіл [172-174; 602; 603]. Виступивши з розгорнутою критикою лебедєвської концепції «парадигм», Л.С. Клейн вказав, що в історії російської науки різні базові концепції, а не «парадигми», не «відміняли одна одну», а, швидше, співіснували [602]. Вони розвивалися паралельно, відображаючи собою різні істотні сторони археологічного дослідження і періодично змінювали «співвідношення сил» і впливів. З цим пізніше погодилася І.В. Тункіна [374, с.314; 685]. Близькі погляди, починаючи з середини 1980-х рр., розвивав М.В. Анікович (1989). Зазначений комплекс уявлень, у цілому, є дуже плідним. Що торкається історії археологічної науки, то слід говорити не про «зміну парадигм», а про розвиток та варіабельність декількох основних концепцій, що протистоять одна одній, але в чомусь одна одну постійно доповнюють.

Подібну точку зору висловлює у своїх роботах інший відомий історик науки В.Ф. Генінг, що використав наукознавчі поняття «науковий напрямок» відносно стійких концептуальних конструкцій і «наукова революція» для позначення якісних переходів в уявленнях про об'єкт і предмет науки, що визначають спрямованість конкретно-наукових досліджень. В.Ф. Генінг спробував виділити етапи панування в археологічному знанні класичного, еволюціоністського, палеоетнологічного і соціологічного напрямків, у кожному з яких він бачив специфічні уявлення про об'єкт і предмет науки, її основні завдання, методи дослідження та ін. [74; 75]. Згідно з В.Ф. Генінгом, виникнувши в різні періоди розвитку науки, ці напрямки продовжували співіснувати, демонструючи взаємну рефлексію. Проте, в цілому, його конструкція виглядає досить схематичною, так як не дає цілісної картини розвитку археології, як науки і не відображає всієї специфіки та складності науково-дослідницького процесу. Л.С. Клейн справедливо зазначав, що панівні в археології концепції «формувалися поступово, зазвичай нечітко і неповно, довго співіснували одна з одною», а поза загальним вчених, котрі розділяли їх, існувало «дуже інертне середовище, яке працювало без чіткого орієнтиру, приймаючи як даність ту чи іншу «епісистему» (суму знань фактичного

матеріалу, зрозумілу даним дослідникам)». При цьому, аж ніяк не обов'язково, щоб всі парадигми світової археології отримали розвиток або були представлені в Росії: тут з'явилися особливі концепції, що стали її внеском у світову науку, прикладом яких можуть бути дослідження академіків М.П. Кондакова (1844-1925) та його учня М.І. Ростовцева (1870-1952). Цей напрямок названо Л.С. Клейном комбініціонізмом, так як «виникнення нової культури воно виводило із взаємодії, схрещування культур, з нової комбінації старих компонентів» [602].

З точки зору досліджень історії археологічного вивчення старожитностей Нижнього Побужжя російськими вченими у ХІХ ст., передовими є роботи доктора історичних наук І.В. Тункіної, провідного спеціаліста в галузі історії російського антикознавства [374; 677-690]. Кожна з публікацій дослідниці з даної проблеми, які почали з'являтися з 1980-х років, відзначалась не просто традиційною для пітерської науки скрупульозністю, але і неформально несла в собі новизну у постановці проблеми та її вирішенні. Публікації І.В. Тункіної стали чітким орієнтиром по архівних фондах, сприяли виявленню нових робіт, що дозволило істотно збагатити бібліографію історії археологічних досліджень Північного Причорномор'я у ХІХ ст.

Так, в її монографії «Руська наука про класичні старожитності півдня Росії (ХVІІІ – середина ХІХ ст.)» [374], розглянуті питання організаційного оформлення та функціонування класичної археології, в тому числі діяльність Імператорської Академії наук, перших історико-археологічних товариств та всіх південно-руських археологічних музеїв, докладно висвітлені заходи керівництва та місцевої адміністрації Новоросійського краю по охороні пам'яток. Великої уваги приділено реконструкції біографій багатьох дослідників, відновлено цілу низку забутих імен археологів [212, с.70, 78, 80, 82, 102]. Це численні представники інших націй, французи, німці, італійці, які перейшли на російську службу, а також, російські подвижники науки. У зв'язку з цим, не зовсім зрозумілим видається той факт, що в назву монографії винесена фраза «російська наука», коли мова йде про російське наукове середовище, в якому активно співпрацювали представники різних національностей.

Автором запропонована оригінальна періодизація історії становлення руської науки про класичні старожитності Північного Причорномор'я. Вперше введені до наукового обігу невідомі раніше архівні матеріали з історії археологічного, епіграфічного, нумізматичного та історико-географічного вивчення різноманітних регіонів Причорномор'я. Також, варто відмітити, що завдяки роботам І.В. Тункіної, з'явилась можливість та навіть необхідність виділення більш раннього етапу у вивченні античних пам'яток Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії та Березані, котрий, умовно, можна назвати «доросійським».

Монографія поєднала у собі результати п'ятнадцятирічних зусиль автора

по збору, систематизації й узагальненню величезного блоку наукової спадщини вітчизняних археологів. На сьогоднішній день, існує невелика кількість досліджень, з опорою на величезний масив архівних документів. На основі матеріалів, розміщених у монографії, частина з яких була введена І.В. Тункіною до наукового обігу вперше, автором було проаналізовано процес становлення російської науки про класичні старожитності – античної археології, епіграфіки, нумізматики, історичної географії та археологічної топографії Північного Причорномор'я протягом XVIII – першої половини XIX ст. Вчена розкрила поетапність процесу організаційного оформлення та функціонування Імператорської Академії наук, Імператорського Ермітажу, Строгановської комісії, перших історико-археологічних товариств, перших музеїв старожитностей. Монографія стала вагомим внеском у вивчення біографістики істориків (археологів) Північного Причорномор'я XVIII – середини XIX ст.

У дослідженні І.В. Тункіна звернула увагу на маловивчений аспект інтелектуальних зв'язків: провінція – центр. У новітній науковій літературі широко вживаються поняття «образ науки», яке дозволяє синтезувати наукознавчий та культурно-історичний підходи до історіографії. Стан та динаміка життя академічного об'єднання в значній мірі визначаються «інтертекстуальністю» існування норм інтелектуальної праці. Ця сторона життя інтелектуального співтовариства може бути реконструйована через вивчення наукових спільнот різного типу. У спеціальному розділі «Соціально-психологічна характеристика антикваріїв першої половини XIX ст.» І.В. Тункіна простежила значення контактів столичних та місцевих вчених та їх роль у розвитку краєзнавчих студій. Зокрема, великий інтерес представляють лінії інтелектуальної напруженості Є.Є. Келлер – П.І. Кеппен, П.І. Кеппен – А.Б. Ашик, О.М. Оленін – П.О. Дюбрюкс, О.М. Оленін – А.Б. Ашик і Д.В. Карейша. На особливу увагу заслуговують звернення автора до джерел особового походження, перш за все – до персональних архівних фондів, що дозволило І.В. Тункіній, одній з перших презентувати історичні центри з вивчення Північного Причорномор'я в контексті «історіографічного побуту», виділити приховані процеси внутрішньої соціалізації науки. При цьому, виявилось необхідним звернення до епістолярних джерел, які тільки в останні роки стали активно вивчатись істориками науки. Дослідницею були опрацьовані велика кількість особистих архівних фондів істориків – антикознавців, в яких зберігається їх активне листування.

Поряд з ґрунтовними студіями в галузі біографістики, І.В. Тункіна зробила значний внесок у розвиток бібліографії антикознавства Північного Причорномор'я. Нарівні з друкованими виданнями у книзі наведені й назви виявлених нею рукописів відомих авторів, частина з яких, вперше введена до наукового обігу. Нажаль, імперські настрої, притаманні російській науці в останні два десятиліття, простежуються й у вказаній монографії, де також

відчувається брак аналізу останніх публікацій українських колег, які б, на нашу думку, тільки б прикрасили ґрунтовну працю. Та незважаючи на це, І.В. Тункіною проведена скрупульозна робота з розвідки та систематизації архівних матеріалів з досліджуваної проблеми. Розглянута монографія зробила науково важливий внесок у розвиток історіографії Півдня України і Нижнього Побужжя, як його складової частини.

З дещо інших позицій підходить до викладу історії російської археології С.О. Васильєв [562; 563, с.37-38]. Характерною рисою його робіт є виділення археології палеоліту в особливу дисципліну, розглянуту не тільки поза контекстом досліджень пізніших епох, але навіть поза контекстом вивчення неоліту в Росії. Залишаючи осторонь цю досить складну проблему, відзначимо лише один важливий момент. У роботах С.О. Васильєва затверджується початкова паралельність функціонування двох різних підходів у палеолітознавстві. Перший з цих підходів – «історичний» – заснований, у його трактуванні, на уявленні про археологічні пам'ятки, як «національні старожитності», «залишки історії рідного народу», яке домінувало у німецькій науці XIX ст. і запозичене звідти О.С. Уваровим та його послідовниками. Саме цей підхід, на думку С.О. Васильєва, взяв гору потім у російській науці XX ст. Другий, «антропологічний» підхід, початок якому в Росії було покладено працями Д.М. Анучина, безпосередньо асоціюється у С.О. Васильєва з сучасним американським розумінням «антропології». У зв'язку з цим, хотілося б підкреслити наступне: сприйняття археологічних пам'яток, як національного культурного надбання, а подекуди і безпосередньо – як залишків життя власних прямих предків, було притаманне у певний період не тільки Німеччині та Росії. Вплив «національного фактору» на ранньому етапі становлення первісної археології, дійсно, важко переоцінити – причому у всіх без винятку європейських країнах. Але, напевно чи в ньому слід шукати витоки сучасного гуманітарного підходу в палеолітознавстві.

У цілому, систему наукових уявлень не можна розглядати, як єдиний вимір, у єдиній площині. Вона, за своєю природою, ієрархічна. Переважання того, чи іншого підходу на даному відрізку часу, цілком, може пояснюватися конкретним поєднанням соціальних, культурних, особистісних чинників, що впливають на наукову думку. Але здатність «базових концепцій» до відродження на нових витках досліджень являє собою явище зовсім іншого рівня.

О.В. Жук поклав під час вивчення історії археологічних досліджень в основу своєї періодизації археології таку ознаку, як стан (різновид) основного археологічного джерела, що був визначальним на тому чи іншому етапі. На перших порах таким є «окремо взятий предмет». Але вже в період 1830-1880-х рр. основним джерелом стає «археологічний комплекс» або, за визначенням О.С. Уварова, «сукупність ознак». Метою археолога стає «відтворити справжнє

життя за допомогою пам'ятників». Нові акценти висувають і нові прийоми дослідження. Розгортаються масові розкопки курганів, починають складатися археологічні карти. Після 1880-х рр., на думку вченого, настає останній період розвитку дореволюційної археологічної думки, що характеризується «виникненням археологічного джерелознавства». Основним джерелом стає типологічний ряд. Цей етап насильницьки переривається в епоху «великого перелому» [591; 592, с.4-6], себто після укорінення радянської ідеології по всіх галузях науки. Хоча окремі тези О.В. Жука носять дискусійний характер, його спроба побудувати періодизацію на основі внутрішньої логіки розвитку археологічної науки представляється досить перспективною. У методологічному плані вона носить цілком піонерний характер. Спостереження цього дослідника заслуговують найпильнішої аналізу та подальшої розробки.

Наступною роботою російського автора, аналіз якої вважаємо за доцільне подати в нашому історіографічному огляді, стала праця відомого петербурзького історика, професора СПбДУ Е.Д. Фролова «Руська наука про античність» [427]. Праця присвячена становленню та розвитку російського антикознавства. Історія російської науки про античність простежується автором від самих перших її кроків у допетровській Русі і до наших днів включно. Найважливіше місце в книзі відводиться Петербурзькій історичній школі та її найвидатнішим представникам – М.С. Куторзі, Ф.Ф. Соколову, В.В. Латишеву, С.О. Жебелеву, М.І. Ростовцеву та ін. Особливий інтерес становлять засновані на особистих враженнях та спогадах автора портрети видатних антикознавців радянської епохи – С.І. Ковальова, С.Я. Лур'є, О.І. Доватура, К.М. Колобова. Величезна кількість використаного матеріалу, архівних відомостей, мемуарів, власне наукових праць згадуваних у книзі вчених роблять роботу Е.Д. Фролова важливою для історіографічних досліджень з історії археологічного вивчення Північного Причорномор'я. Оригінальною є періодизація, використана вченим у дослідженні, а також спроба виділення наукових шкіл та антикознавчих напрямків у вивченні російських старожитностей. Так, всю історію російського антикознавства Е.Д. Фролов розподілив на три періоди, основними критеріями встановлення хронологічних меж яких, стали історико-політичні події у суспільстві. Також, автор виділяє і подає докладну характеристику історико-філологічному, культурно-історичному, соціально-політичному та соціально-економічному напрямкам російського антикознавства у другій половині XIX – 1917 рр.

У 2006 році вийшло нове видання роботи Е.Д.Фролова [428], яке відрізняється від першого низкою доповнень, зокрема, тут подані відомості про О.М. Оленіна та О.С. Уварова, а також, цікавою є розширена біографія Е.Р. фон Штерна. На відміну від монографії І.В. Тункіної, яка відрізняється академічністю та високим науковим рівнем, праця Е.Д. Фролова носить більше публіцистичний характер та розрахована, скоріше, на широкий загал, ніж на

фахового читача, хоча при цьому і не втрачає своєї цінності у складанні загальної ретроспективи історії вивчення античних старожитностей Північного Причорномор'я.

Нажаль, на сьогодні, найбільшу цікавість у російських історіографів, котрі займаються історією археологічного вивчення Північного Причорномор'я, викликають лише дослідження пам'яток античності, інші періоди історії людства, широко представлені матеріальними рештками на вказаній території, лишаються без уваги дослідників. Існуючі роботи російських вчених розкривають лише окремі аспекти історії археології Нижнього Побужжя, як в загальному контексті розвитку історичної науки, так і руського антикознавства в цілому, а також, допоміжних історичних дисциплін, історії археологічного вивчення окремих регіонів та пам'яток, як правило, на базі лише опублікованих джерел, історіографії окремих проблем та ін. Російськими науковцями робилися тільки спроби відтворити історію археологічних товариств, неформальних об'єднань вчених, прослідкувати долі окремих дослідників. Опублікована низка робіт та збірок документів з історії охорони пам'яток, колекціонування та створення музеїв. У російській історіографії, яка торкається археології Нижнього Побужжя найповніше висвітлено період 1820-1850-х рр., в результаті практично не вивчена її історія з точки зору появи та розвитку наукових уявлень про пам'ятки античної археології, еволюції науково-організаційних форм досліджень, створення та діяльності регіональних центрів, зміни ідейно-методичних позицій учених, розвитку методики досліджень і т. ін. У великому пласті російської, як дореволюційної, так і постреволюційної історіографічної літератури з історії археології Північного Причорномор'я досі відсутні дослідження, де були б ґрунтовно узагальнені та осмислені не лише видані матеріали, але й архівні джерела, які розкривають процес виникнення та перших кроків вітчизняної науки про класичні старожитності Північного Причорномор'я. Без залучення та критичного аналізу архівних матеріалів адекватна історія будь-якої науки на рівні знань, котрий склався на сьогоднішній день, не може бути написана. Коментовані наукові публікації архівної спадщини дозволили б звільнити історію науки від багатьох догм та застарілих стереотипів, мандруючого з роботи в роботу схематизму, штучних кон'юнктурних конструкцій. Це можливо лише на базі широкого та заглибленого вивчення справжніх фактів історії археології, котрий не бачиться без вивчення архівного спадку вчених.

Величезний шар публікацій XIX-XX ст. з історії вітчизняної археології, котрий міститься в українській, радянській та російській історіографії, через мовні перепони практично зовсім невідомий зарубіжним спеціалістам [500; 502; 507; 523; 529; 531-533]. У сучасних виданнях з історії світової археології про розвиток археології в нашій країні до революції та відразу після неї, або зовсім не йдеться, або її історії відведено вельми небагато місця, причому автори

базуються на зовсім застарілих публікаціях, таких як праця вченого емігранта М.О. Міллера, чи на стислих оглядах радянських науковців, що епізодично з'являлися у світовій пресі [713; 715; 843]. Отже про значний доробок зарубіжної історіографії у дослідженні нашої проблематики на сьогодні говорити не доводиться.

Міллер Михайло Олександрович (1883-1968 рр.) - український археолог, історик, дійсний член НТШ. Народився 26-го листопада 1883 року в маєтку «Міллерово» на території області Війська Донського. Походив зі стародавнього дворянського роду. У 1908 році закінчив історико-філологічний факультет Московського університету, а у 1911 році отримав диплом економічного відділення юридичного факультету Харківського університету. По завершенню навчання працював мировим суддею, паралельно викладаючи історичні дисципліни в навчальних установах м. Таганрога. Працював над вивченням старожитностей Нижнього Побужжя у складі Дніпрогесівської археологічної експедиції у 1929 - 1932 рр., в котрій займав посаду старшого археолога, а у 1931 - 1932 рр. - Заступника начальника експедиції. В археології - послідовник наукових шкіл В.А. Гордцова, Д.І. Яворницького. У 1943 р. виїхав до Німеччини, в 1947 - 1948 рр. - Професор археології в УВУ в Мюнхені. У 1951 -1961 рр. - Співробітник і вчений секретар Інституту з вивчення СРСР у Мюнхені. Проводив археологічні дослідження в степовій зоні України, на Нижньому Дону (Танаїс), Приазов'ї. За матеріалами Днепрогесовской експедиції М.О. Міллер опублікував ряд робіт, серед яких «До питання про розвиток господарських форм докласового суспільства на Ігренському півострові» (1935), «Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомпросу України, 1927-1932», «Археологія в СРСР» (1954). Помер 15-го лютого 1968 року в еміграції м. Мюнхен, Німеччина.

Слід зауважити, що в роботах українських істориків, які досліджують окремі питання з історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя ХІХ – першої третини ХХ ст., історіографічний огляд представлений або дуже скудно у вигляді окремих, часто, вступних розділів, або зовсім відсутній [76, с.13; 93; 94, с.6, 7; 70, с.10-12; 260, с.7-57]. Навіть, єдина сучасна книга В.Б. Гребенникова, присвячена історії вивчення археологічних пам'яток Миколаївщини, містить неповний список джерел і літератури та майже відсутній науковий історіографічний аналіз [93]. Окремим питанням історії археологічної науки України присвячено два дисертаційних дослідження [535; 539] і низка статей наукового та публіцистичного характеру в українській періодиці та пресі [531; 545; 547-549; 577-587].

Частковий історіографічний огляд досліджуваної проблеми зроблено В.Б. Гребенниковим [93], де автор зазначає, що накопичений на території краю протягом ХІХ-ХХ ст., археологічний матеріал є результатом інтелектуальної і фізичної праці багатьох людей, котрі публікували результати своїх досліджень

більшою чи меншою мірою в спеціальних і науково-популярних виданнях. Дослідник справедливо засвідчує «не розробленість» історії проведення археологічних досліджень на території сучасної Миколаївської області, скудність та розрізненість історіографічних відомостей [93, с.5]. Також, автор поставив за мету об'єднати, проаналізувати, систематизувати та піднести зацікавленому загалу весь, зібраний ним, матеріал. У роботі коротко охарактеризовано рівень вивчення найчисельніших видів археологічних пам'яток Нижнього Побужжя: курганів, стоянок, літовок, поселень, городищ та ґрунтових могильників різних історичних періодів. При цьому, історія досліджень решток античної культури, таких як Березань, Ольвія та Ольвійська хора, на думку В.Б. Гребенникова, вивчена й описана досить повно, тому не становить інтересу для науковця [93, с.6]. Вчений структурував увесь досліджений ним матеріал за географічним та хронологічним принципом, подаючи нариси з історії археологічних досліджень Миколаївщини по районах, в їх сучасних адміністративних межах.

У певному сенсі, спроба узагальнення відомостей про археологічне вивчення Миколаївщини є унікальною, а деякі з надрукованих в книзі матеріалів, вперше стали надбанням широкого загалу, проте методологічна обробка матеріалу претендує скоріше на аматорський, ніж належний науковий рівень, власне, об'єм досліджених доробок не є всеохоплюючим, тут відсутні огляди друкованих органів російських наукових товариств ХІХ-ХХ ст., котрі містять в собі невичерпне джерело відомостей про старожитності Нижнього Побужжя, таких як, багатотомні видання Товариства історії та старожитностей російських (ТІСР), Імператорського руського археологічного товариства (ІРАТ), Імператорської археологічної комісії (ІАК), Московського археологічного товариства (МАТ) та ін. [26]. Сам текст доробку рясніє фактичними помилками [93, с.18, с.106, 11-12-й рядок зверху: засноване у 1839 р. в Одесі товариство мало назву Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), а не (ОАТ) – Одеське археологічне товариство, котре було засноване у 1959 р.]. До того ж, на нашу думку, полишати без уваги групу публікацій, присвячених дослідженням античних пам'яток Нижнього Побужжя наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст., не є доцільним, оскільки археологічне вивчення старожитностей в означений проміжок часу, ще не мало чітко визначеної періодизаційної класифікації, тому історіографічний масив наукових доробків, відносно матеріальної культури Ольвії та Березані, стає у нагоді і робить більш повним та ґрунтовним історіографічне дослідження питань, що стосуються археологічних пам'яток інших періодів історії людства. Так, при дослідженні давньогрецьких старожитностей, археологи не рідко фіксували знахідки, які в хронологічному відношенні мали більш раннє, або пізнє походження, та приблизно ідентифікуючи за часом появи, вміщували їх описи у своїх щоденниках розкопок чи, згодом, у звітах [387]. Відмова висвітлювати певний

шар матеріалів, демонструє відсутність комплексного підходу до розробки теми.

Як складової частини історіографії археологічних досліджень Південної України, історіографії діяльності Археологічних з'їздів (АЗ), торкається у своїй дисертації О.М. Каковкіна [535]. У розділі присвяченому історіографії та джерельній базі роботи автор подає ретроспективу більшості історіографічних вітчизняних та зарубіжних досліджень за весь період існування. Джерельна база дисертації формувалась з урахуванням досягнень вітчизняного теоретичного та конкретно-прикладного джерелознавства щодо класифікації, внутрішньої структури, соціальних функцій джерел, структури джерельної бази дослідження, достовірності та репрезентативності інформації, де автор використовував праці І.Д. Ковальченко, М.П. Ковальського, Л.М. Пушкарьова, С.О. Шмідта та ін. [535, с.23].

У дослідженні О.М. Каковкіна засвідчує відсутність ґрунтовної та всебічної розробки проблематики у вітчизняній: дореволюційній, радянській, так і сучасній історіографії. На думку автора, в українських виданнях розвиток вітчизняної археології дореволюційного часу не отримав належної оцінки. Дослідницею цілком слушно подається аналіз праці П.П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну», але при цьому поза увагою лишилась робота М.О. Міллера «Археологія в СРСР», яка також є важливим історіографічним джерелом з групи робіт науковців діаспори [535, с.30; 514].

Автор зазначає, що діяльність вітчизняних дореволюційних археологічних установ, зокрема АЗ, знайшла відображення в археологічній літературі, як у загальних, монографічних виданнях з історії та теорії науки, так і спеціальних дослідженнях. Серед перших справедливо визначаються дослідження С.А. Жебелева та М.Г. Худякова [535, с.29; 129; 130; 702], а з російських видань останнього часу дослідниця відзначає монографію Г.С. Лебедева, яка і сьогодні лишається одним із найбільш повних історіографічних видань з історії вітчизняних археологічних досягнень дореволюційного періоду, також дослідження автора торкнулися робіт О.О. Формозова, Е.Д. Фролова та С.П. Щавелева [535, с.33-35; 212; 427; 428; 694; 710]. На завершення історіографічного огляду О.М. Каковкіна робить слушний висновок, що «...історіографічний аналіз праць з обраної теми свідчить, з одного боку, про зацікавленість дослідників діяльністю АЗ, з іншого – про недостатню її вивченість. Якщо суспільно-політичний аспект знайшов певною мірою відображення в українській історіографії, то науковий потребує подальшої розробки» [535, с.12]. Можна відзначити, що висновки дослідниці актуальні і сьогодні.

Інша дисертаційна робота з історії археологічних досліджень в дореволюційній Україні належить перу В.В. Скирди і присвячена розвитку археологічної науки в Харківському університеті у 1805-1920 рр. [539]. Здійснений дисертантом історіографічний огляд, переважно торкається праць,

присвячених видавничій та науково-дослідницькій діяльності вчених-археологів Харківського університету, до наукових інтересів діячів якого входило вивчення скарбів, старожитностей та інших пам'яток Харківського учбового округу, складовими якої була і Херсонська губернія. Автор наголошує на тому, що в жодній з праць, присвячених ювілеям Харківського університету, немає спеціального розділу чи хоча б підрозділу, присвяченого розвитку археології у ВНЗ, а наводяться лише розрізнені дані, щодо занять наукою про старожитності ученими університету, що свідчить про нерозробленість історіографії археології як регіону, так й України в цілому. З метою подолання даної проблеми, В.В. Скирда говорить про необхідність проведення, аналогічних його розробці, досліджень по іншим університетам та профільним установам України для подальшого створення загальної праці з історіографії та історії вітчизняних археологічних досліджень.

Не дивлячись на значну джерельну базу – монографії, брошури, статті та архівні документи, поза увагою автора лишились розробки з історії археологічних досліджень у Харківському університеті, що належать перу директора Санкт-Петербурзької філії архіву РАН І.В. Тункіної, до того ж, подані групи джерел не містять докладної характеристики, яку б, на думку автора монографії, належало подати, оскільки багато з них були опубліковані вперше.

У підсумку В.В. Скирда справедливо робить висновки про те, що початкові археологічні дослідження почали проводитись майже з самого заснування університету, але до кінця 60-х років XIX ст. носили випадковий характер. Пожвавлення в галузі археології серед викладачів, автор констатує лише з кінця 60-х років XIX ст., що було пов'язане з початком проведення Археологічних з'їздів. Однак до кінця XIX ст. археологічна наука в університеті не досягла високого рівня, як і в цілому в Російській імперії. Її піднесення в Харківському університеті, за твердженням дослідника, почалось в перші роки XX ст., що було пов'язано з підготовкою та проведенням XII-го і XIII-го Археологічних з'їздів, але після 1905 року зацікавленість харківських дослідників археологією вщухає. В.В. Скирда слушно зазначає, що рівень розвитку археологічної науки в Харківському університеті загалом відповідав рівню її загального розвитку по Російській імперії у вказаний історичний період.

Також, хотілося б звернути увагу на захищену у 2013 році дисертацію Юрченка Олександра Васильовича «Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини: історіографія (XIX – початок XXI ст.)», представленій до захисту на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні

дисципліни³. В основу структури дисертації доречно покладений проблемно-хронологічний принцип. У першому розділі визначені теоретичні засади дослідження. Наступні три присвячені основним етапам у вивченні археологічних пам'яток обраного регіону. Автором взяті до уваги основні вияви дослідницької діяльності окресленого напрямку.

До позитиву даного дослідження слід віднести окреслення достатньо широкого кола джерел. З цією метою О.В. Юрченко використав, як опубліковані, так і неопубліковані матеріали. Автором залучений значний масив документів, що зберігаються у науковому архіві Інституту археології НАНУ. Це надало можливість сформулювати достатню джерельну базу дослідження. Визначені дослідником завдання реалізовані, що знайшло відображення у Висновках.

Підсумовуючи огляд дисертаційних робіт з історії археологічних досліджень в Україні у XIX – початку XX ст., вважаємо за необхідне зазначити, що сама їх наявність демонструє підвищення, останнім часом, наукового інтересу до проблем історії та історіографії археології серед вітчизняних істориків та археологів.

Слід зауважити, що в наукових та популярних статтях з історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – першій третині XX ст., що побачили світ протягом останнього десятиріччя, майже відсутні огляди історіографії питання, а в тих що все ж такі містять подібні матеріали, спостерігається певна вибірковість та тематична диспропорція. Нерівномірність висвітлення в історіографічних оглядах вивченості окремих історичних періодів історії людства, широко репрезентованих в археологічних пам'ятках регіону, становить проблему, котру намагаються подолати науковці [541; 545; 548; 557; 605].

Найбільша кількість історіографічних та бібліографічних публікацій традиційно присвячена історії археологічного вивчення пам'яток античності, котрі розташовані на території Нижнього Побужжя, а саме Березані, Ольвії та ольвійській хорі. Їх умовно можна розподілити на групи, перша з котрих, це блок публікацій дійсних та колишніх співробітників Миколаївського краєзнавчого музею, серед яких, особливою змістовністю виділяються статті В.І. Нікітіна [624], Л.Д. Хлопинської [701], Н.М. Гаркуші [569], К.Ю. Курганської [616] та ін.

Друга група публікацій належить авторству одеського наукового загалу. Історіографічні питання відносно окремих моментів археологічного вивчення

пам'яток античності Нижнього Побужжя, потрапляли до кола наукового інтересу С.Є. Березіна, Т.А. Ізбаш, В.П. Ванчугова, В.Н. Станко [548; 560; 561; 595; 670]. Серед публікацій останнього часу відзначаються доробки доктора історичних наук, провідного наукового співробітника відділу Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України І.В. Сапожнікова [645-649]. Картографічні матеріали острова Березань та Ольвії, які використовує у своїх статтях вчений, – унікальні, а, поданий ним аналіз, узагальнення і висновки – характеризуються науковістю, академічністю та ґрунтовністю [260; 374].

Третя група статей, присвячених питанням з історії вивчення античних пам'яток Нижнього Побужжя, – це публікації археологів, котрі проводять розкопки на території давньогрецьких поселень: С.Б. Буйських, В.В. Крапівіної, В.В. Крутілова, С.Д. Крижицького, С.О. Біляєвої, О.С. Русяєвої, В.М. Отрешко, М.В. Скржинської та ін. [605; 630; 631; 642-644], що відзначаються різноманітністю тем та науковістю викладення матеріалів. Особливо хотілося б звернути увагу на Археологічну карту «Античні поселення Нижнього Побужжя», видану у 1990 році колективом авторів: С.Д. Крижицьким, С.Б. Буйських та В.М. Отрешко. У вступній частині до якої, автори слушно зазначають, що Нижнє Побужжя протягом майже тисячі років було одним з найбільш інтенсивних районів расповсюдження досягнень античної культури в Південній Україні. Там само подано коротку, на 7 сторінок історію археологічного вивчення класичних старожитностей Нижнього Побужжя, починаючи із робіт О.С. Уварова, В.В. Латишева, Б.В. Фармаковського, В.М. Ястребова, В.І. Гошкевича – на межі XIX – XX ст., завершуючи останніми, сучасними на 1990 рік науковими дослідженнями українських археологів, антропологів, палеозоологів та палеоботаників у даній царині. Також, в карті наведено повний перелік античних сільських поселень Нижнього Побужжя, відомих на 1990 рік.

Що стосується історіографії археологічних досліджень пам'яток палеоліту та мезоліту на території Нижнього Побужжя у вказаний період, то цій проблемі останніми роками присвячено лише невелику кількість статей [541; 562; 563; 606; 670].

Окремо варто зробити акцент на публікаціях з історії археологічних досліджень городища «Дикий Сад» (К.В. Горбенко, О.І. Смирнов, О.І. Баранов та ін.), де у вступних частинах міститься короткий історіографічний огляд з історії дослідження поселення епохи пізньої бронзи [545; 571-573].

У роботах істориків української діаспори М.О. Міллера, котрий підготував огляд бібліографії археологічних видань «Археологія в СРСР» [224] та П.П. Курінного «Історія археологічного знання про Україну» [194] що мають, переважно, популяризаторський та публіцистичний характер, ґрунтовний історіографічний огляд з історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя

³ Юрченко О.В. Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини: історіографія (XIX – початок XXI ст.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія / О.В. Юрченко. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 20 с.

у XIX – 30-х роках XX ст., також відсутній, так само як і науковий апарат дослідження, отже, з цієї точки зору вони не мають історіографічної репрезентативності. Не дивлячись на це, автор вважає за потрібне дати їх коротку характеристику, оскільки, в західній історіографії відсутні роботи, котрі адекватно висвітлюють історію вітчизняної археології, що практично призвело до ігнорування внеску українських вчених у світовий науковий процес.

В якості одного з основних джерел з історії археологічної науки, стосовної старожитностей Нижнього Побужжя довгий час використовувалася вищезазначена післявоєнна книга археолога-емігранта М.О. Міллера, котра написана із цілком зрозумілою тенденційністю, на кожній сторінці майорить величезною кількістю брутальних фактичних помилок, виходить з невірних посилянь, тому не може надати читачеві адекватного уявлення про шляхи розвитку, досягнення та науковий потенціал вітчизняної археології. Внаслідок обізнаності закордонних вчених не дозволяє їм об'єктивно оцінити сучасні наукові розробки та перспективи співробітництва з вітчизняними археологами. У зв'язку з цим, неабиякий інтерес представляє наступна, закордонна праця з історії української археології іншого вченого-емігранта П.П. Курінного, вперше, видана в Мюнхені у 1970 році та перевидана у Полтаві в 1994 р. [194]. Важливим є те, що автор вмістив у своїй книзі ретроспективу археологічних досліджень у стародавній Ольвії, в розкопках якої в 1913 році приймав безпосередню участь. Також П.П. Курінний згадує всі, відомі йому, українські наукові товариства, установи та Археологічні з'їзди, котрі займались вивченням старожитностей на Півдні України і відзначає їх діяльність у загальноросійському контексті, а надто, підкреслює роль О.С. Уварова в організації наукової роботи в країні. Нагадаємо, що ця праця потребує особливо критичного ставлення, до того ж, сам П.П. Курінний констатує роботу «попам'яті» та відсутність необхідних джерел [194, с.12]. До всього того треба додати, що П.П. Курінний став автором біографічного нарису про видатного дослідника археологічної пам'ятки Нижнього Побужжя о. Березань Е.Р. фон Штерна [193, с. 220-223].

Підсумовуючи огляд виявленої наукової літератури, слід констатувати наявність певних напрацювань у галузі історіографії історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – першій третині XX ст. Проте, незважаючи на появу достатньої кількості праць з історії вивчення старожитностей Північного Причорномор'я в означений період, більш-менш повноцінний історіографічний огляд археологічного вивчення Нижнього Побужжя міститься лише в книзі В.Б. Гребенникова, вперше, опублікованої в 2010 році та перевиданої у 2011 році. В останні роки побачили світ не тільки публікації раніше невідомих документів, що значно розширюють наші уявлення про археологічні дослідження краю у XIX – 30-х роках XX ст., але й низка

досліджень у науковій періодиці, в яких розробляються окремі аспекти даної теми. Це зумовлює необхідність історіографічного узагальнення досягнень у галузі української історіографії археології та виявлення прогалин, що потребують дослідницького пошуку.

На сучасному етапі розвитку української історіографії археології комплексний аналіз спадщини археологів, котрі займались вивченням пам'яток матеріальної культури Нижнього Побужжя, є необхідною умовою відтворення повної та цілісної картини розвитку історії досліджень старожитностей на українському терені у XIX – 30-х роках XX ст., що за сучасних умов загострення політичної боротьби в Україні та нового спалаху пристрастей навколо національної самоідентичності набуває посиленої актуальності.

1.2. Характеристика джерел та принципи їх класифікації

Специфіка предмету дослідження в значній мірі визначає своєрідність джерельної бази, яку складає вся сукупність історіографічних джерел, а саме комплекс опублікованих праць, у яких містяться відомості з того чи іншого аспекту обраної теми. Історіографічне джерело є різновидом історичних джерел, носієм інформації, на основі якої історик реконструює досліджувану ним суспільно-історичну реальність, зазначав видатний радянський історик І.Д. Ковальченко [176, с.103]. На думку сучасних українських історіографів М.Я. Варшавчика та І.І. Колесник, історіографічні джерела становлять об'єктивно-суб'єктивні феномени, вони містять інформацію про історіографічний процес (об'єктивний та цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання) і водночас постають доробком цього процесу, оскільки відбивають суб'єктивні погляди істориків – авторів історичних праць [855, с.102; 180, с.37]. Слід зауважити, що домінантою щодо історіографічного джерела виступає предмет історіографічного дослідження, саме він визначає коло джерел, що використовуються [141, с.120].

Основа джерельної бази даної монографії становить сукупність історичних праць, в яких проведене наукове вивчення та реконструкція археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – першій третині XX ст., простежуються закономірності їх розвитку. Оскільки головною вимогою до історіографічного джерела є присутність «історіографічності», тобто наявність у ньому елементів історіографічної інформації та можливість його використання з метою встановлення закономірностей історіографії [141, с.121]. У джерельній базі роботи чільне місце посідають праці вчених та історико-археологічних товариств, звіти, огляди, наукові публікації, замітки в періодиці, листування, мемуарна література та достатньо широке коло архівних джерел.

У сучасних теоретичних роботах з джерелознавства відзначається, що основним пізнавальним засобом для осмислення всієї багатоманітності історичних джерел є класифікація [159, с.145; 161, с.91-92]. Оскільки джерела, в тому числі історіографічні, виникають у ході цілеспрямованої людської

діяльності як засоби для досягнення певних цілей, задоволення духовних і матеріальних суспільних потреб, то в основу класифікації повинні бути покладені мета та спрямованість наукових праць [159, с. 145]. Виходячи з цього положення, в роботі використано два класифікаційних критерії: видовий (формально-функціональний) та за принципом походження.

Спираючись на розробки істориків-джерелознавців М.П. Ковальського, Л.М. Пушкарьова, С.О. Шмідта, М.Я. Варшавчика, Я.С. Калакури, І.Д. Ковальченка [855, с.102-104; 161, с.110-114; 176, с.103-107], автор виокремлює наступні групи історіографічних джерел: 1) опубліковані праці вчених XIX – 30-х рлків XX ст.; 2) центральні і регіональні періодичні видання вказаного періоду; 3) діловодну документацію наукових установ; 4) джерела особового походження; 5) матеріали довідкового та бібліографічного характеру; 6) архівні джерела.

Значна кількість джерел являє собою рідкісні видання кінця XVIII – 30-х років XX ст., з якими авторка працювала у фондах рідкісної книги Миколаївської державної обласної універсальної наукової бібліотеки імені О. Гмирьова, бібліотеки Миколаївського обласного краєзнавчого музею, Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара, бібліотеки Херсонського обласного краєзнавчого музею, відділу рукописів і стародруків та відділу «Одессика» Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького, Наукової бібліотеки Одеського Національного Університету імені І.І. Мечникова, бібліотеки Одеського археологічного музею НАН України, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Відділу рукописів Російської державної бібліотеки та у Відділі рукописів Інституту руської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук (Санкт-Петербург). Особливістю джерельної бази є те, що основне місце займають джерела історіографічного характеру, а також джерела загальноісторичного характеру, які можуть бути інтерпретовані як історичні та історіографічні.

Першу й основну групу джерел за темою цього дослідження становлять опубліковані праці вчених кінця XVIII – 30-х років XX ст. історичного, археологічного та краєзнавчого характеру. У кожному, з означених в структурі роботи хронологічних періодів, можна виявити твори, пов'язані з дослідженням археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, перші приклади яких відносяться до другої половини XVIII – початку XIX ст. В числі таких праці, в першу чергу, ті, що торкаються досліджень стародавньої Ольвії: О. Мейєра (1794), П. Сумарокова (1800), П.-С. Палласа (1805), Г.К. Келера (1804), І.М. Муравйова-Апостола (1823), І.О. Стемповського (1826), І.П. Бларамберга (1822), П.І. Кепена (1828) та ін.

В історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя ці роботи стали відправними та відіграли вирішальну роль, оскільки, одними з найперших

ознайомили науковий загал колишньої Російської імперії з наявністю античних старожитностей на території краю. Джерелами про подальший хід розвитку історичної думки, щодо проблеми вивчення археологічних старожитностей Нижнього Побужжя служать роботи: О.С. Уварова, присвячені старожитностям Південної Росії та берегів Чорного моря [376-378]; П.В. Беккера, присвячені історичній географії північно-західного Причорномор'я середини XIX ст., вивченню та опису стародавніх поселень по берегах Бузького, Дніпровського та інших лиманів [26-30], Ф.К. Бруна [49-50], А.П. Чиркова [435], М.І. Надеждіна [241] та ін.; присвячені нумізматиці, праці Б.В. Кене [165] та ін.; М.Н. Мурзакевича [230; 231; 235], М.А. Аркаса [9], Ф.К. Бруна [9, 54], І.Є. Забеліна [133; 134], І.К. Суручана [321], В.В. Латишева [202-211], В.Н. Юргевича [489], П.О. Бурачкова [58], В.М. Ястребова [495; 496], Б.В. Фармаковського [383-416], Ю.О. Кулаковського [190], В.І. Гошкевича [77-90], Е.Х. Мінза [515], Р.О. Пренделя [269], Е.Р. Штерна [444-483], С.С. Дложевського [100-101], М.Ф. Болтенка [44; 46], Г.П. Крисіна [185], О.В. Добровольського [103-104], М.Д. Лагути [195-196] та ін., що присвячені археологічним дослідженням краю. Праці дослідників становлять самостійну частину історіографічного огляду та дозволяють виявити рівень знань про археологічні старожитності на різних етапах у межах досліджуваного регіону. Використання цих публікацій зумовлене наявністю в них фактичного матеріалу, якого не містять інші джерела, посилання на інші публікації з приводу археологічних досліджень Нижнього Побужжя, деякі архівні дані, цитування листів чи спогадів учених, громадських діячів, що прямо чи опосередковано стосуються історії археологічного вивчення краю у XIX – першій третині XX ст.

Важлива друга група джерел, використаних у монографії, – це матеріали центральних та регіональних періодичних видань. За обсягом це найчисленніша група джерел, залучених до дослідження. Науковий загал XIX – першої третини XX ст., з появою можливості публікувати свої праці в друкованих виданнях, вийшов на якісно новий рівень, а саме, коли відбувається процес професійного становлення багатьох науковців, з'являється можливість дослідникам по всій країні взаємодіяти з однодумцями, знайомити зі своїми відкриттями, що стимулювало розвиток наукового підходу в історичній науці вказаного періоду.

У місцевій пресі до цієї групи належать, переважно, інформаційні замітки і репортажі про археологічні старожитності та дослідження на місцях, а також заснування місцевих дослідницьких товариств. У центральній періодиці, починаючи з першого десятиліття XIX ст., матеріали про археологічні дослідження Нижнього Побужжя й окремі статті любителів старовини друкувалися в часописах: «Історичний вісник» [719; 726], «Син Вітчизни» [720], «Морський збірник» [753], «Вісник природничих наук» [803], «Військово-історичний вісник» [743], «Одеський вісник» [733-736], «Новоросійський

календар» [741; 786], «Археологічний літопис Південної Росії» [755; 806], «Вісник всесвітньої історії» [781; 782], «Київська старовина» [718; 727], «Вісник археології та історії» [842], «Технологічний журнал» [796; 813], «Руський інвалід» [737], «Вітчизняні записки» [772; 817] тощо.

Важливим підрозділом зазначеної групи є наукові видання періодичного характеру, що торкаються дослідницьких організацій XIX – початку XX ст. Значне місце серед подібних джерел займають відомості, зібрані й опубліковані губернськими статистичними комітетами (заснованими у кінці 1834 р.). Їх співробітники виявляли безпосередній інтерес до історії своєї місцевості і приділяли увагу археологічним старожитностям [863]. Матеріали статистичних комітетів публікувалися в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» і «Журналі Міністерства народної освіти», з 1838 р. – в «Губернських відомостях», а також, комітетами у щорічних «Оглядах» (з 1870), «Пам'ятних книжках» (1860 – 1917 рр.) і періодичних виданнях – «Працях», «Записках» та «Збірниках» статистичних комітетів конкретних губерній [729; 730; 747; 754; 863; 864].

Великий обсяг інформації несуть документи, пов'язані з провідними археологічними науковими організаціями та історико-археологічними товариствами, такими, як: періодичне та окремі видання Одеського товариства історії та старожитностей (ОТИС): друкований орган товариства «Записки» (ЗОТИС) (1844-1919) та ін. [33; 52; 53]; періодичне видання Новоросійського університету «Записки» (1867-1920) [95]; періодичні та окремі видання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті: «Збірник» (1886-1914), «Вісник» (1911-1914), «Праці педагогічного відділу» та ін. [22; 751]; періодичні та окремі видання Імператорської археологічної комісії (ІАК): «Звіти» (1862-1881 рр., потім 1890-1918 рр.), «Відомості» (1-й том у 1866, потім 1901-1918 рр.), «Матеріали з археології Росії» (МАР) (1866-1918) та ін. [136]; періодичні видання Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (МТИСР): «Читання» (1846-1848, потім 1858-1918 рр.) «Временник» (1849-1857), «Російська історична збірка» (1837-1844), «Записки та праці товариства» (1815-1837), «Протоколи» (1848-1913) та ін. [135]; періодичні та окремі видання Російського археологічного товариства (РАТ): «Записки» (1847-1858), «Записки. Нова серія» (1886-1901), «Відомості» (1859-1884), «Записки класичного відділення» (1904-1917), «Записки Нумізматичного відділення» (1906-1913), «Записки Відділення руської та слов'янської археології» (1851-1887, 1903-1918) та ін. [62]; почасові, періодичні та окремі видання Московського археологічного товариства (МАТ): «Археологічні відомості та замітки» (1893-1900), «Археологічний вісник» (1867-1868), «Старожитності». Праці Московського археологічного товариства (1865-1917), «Старожитності». Праці Археографічної комісії (1898-1913), «Праці Комісії зі збереження стародавніх пам'ятників» (1907-1915), «Старожитності». Археологічна комісія (1899-1913) та ін. [110-119]; «Праці»

Археологічних з'їздів (1869-1911) [138]. Всеросійські Археологічні з'їзди (1869-1911), організовані з ініціативи О.С. Уварова, проходили раз на три роки, грали важливу роль у розвитку археологічної науки в країні, особливо в регіонах, і сприяли зародженню археологічного краєзнавства. Підготовка археологічних з'їздів проводилася підготовчими комітетами, які займалися також організацією наукових експедицій та археологічних виставок до з'їздів. Матеріали, що відображають хід попередніх робіт, публікувалися в «Працях» підготовчих комітетів. Починаючи з третього – Київського 1874 р., археологічні з'їзди носили регіональну орієнтацію – основна увага приділялася пам'яткам старовини тієї місцевості, де проводився з'їзд. Усього з 1869 по 1911 р. відбулося 15 Всеросійських археологічних з'їздів у різних містах Російської імперії. Матеріали з'їздів були опубліковані в 40 томах «Праць з'їздів». Багатотомні видання наукових установ та історико-археологічних товариств XIX – 30-х років XX ст. складають основу джерельної бази нашого дослідження. Зазначимо, що в даному випадку не всі праці з видань мають рівноцінне значення як джерело із проблеми археологічних досліджень Нижнього Побужжя і потребують попереднього критичного аналізу.

Значний пласт джерел зазначеної групи, представляють матеріали провінційних науково-дослідних організацій, перш за все губернських вчених архівних комісій, які почали свою діяльність з 1884 р. Діячі комісій, щоправда на різному рівні, приділяли увагу археологічним старожитностям Нижнього Побужжя, публікували результати своїх наукових досліджень на сторінках «Праць» та «Відомостей» [169], що містили найбільш цікаві доповіді та виступи на засіданнях або реферати, які дозволили проаналізувати їх змістовну сторону.

Цікавими джерелами є матеріали, які спеціалізувалися на археологічних дослідженнях освітніх установ: Новоросійського, Харківського та Київського університетів [22; 95; 751]. Їх матеріали важливі, як джерела для дослідження впливу академічної науки на розвиток дослідницьких спільнот та археологічних досліджень краю. Докладний аналіз цього комплексу видань дозволяє визначити не тільки рівень розвитку історії та археології в розглядуваний період, науковий внесок окремих вчених у формування спеціальних розділів науки, але й розкрити одну з маловивчених сторінок вітчизняної історії, науки та культури взагалі.

Важливими джерелами виступають періодичні видання при музейних установах, які виходили друком у першій третині XX ст. на хвилі піднесення краєзнавчого руху в країні. До таких відноситься «Вісник» (1924-1931), друкований орган Одеської комісії краєзнавства при ВУАН УСРР, створеної та очолюваної директором Одеського історико-археологічного музею С.С. Дложевським [69]. Також, «Літопис музею» (1909-1929), що виходив на базі Херсонського міського музею старожитностей, під керівництвом В.І. Гошкевича [81-84; 86-88]. У «Літописі» публікувалися результати наукових

досліджень, збирацької та просвітницької роботи співробітників музею.

Зазначимо, що на змісті наукових праць, розміщених у періодичних виданнях XIX – 30-х років XX ст. позначилося розуміння археології, як науки про старожитності взагалі, властиве науковому суспільству другої половини XIX ст. Цим пояснюється і широта проблематики, охопленої у виданнях історично-археологічних товариств та наукових установ, яка розглядала весь комплекс гуманітарних наук і історії, спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, мистецтвознавства, літературознавства тощо. Ця специфіка надає виданням значення важливого джерела не лише з археології та давньої історії, але й інших наук, що дозволяє визначити місце саме археології в системі наук та ставлення до неї як у наукових колах, так і в суспільстві в цілому.

Третю групу джерел роботи становлять документи офіційного діловодного характеру, пов'язані з діяльністю наукових громадських організацій, представлених діловодною документацією, яка включає в себе: звіти про склад і діяльність установ, протоколи загальних зборів членів товариств та засідань їх розпорядчих комітетів, щорічні звіти про діяльність, офіційне листування. Серед використаних у монографії джерел такого роду виділимо документи історично-археологічних товариств XIX – початку XX ст.; краєзнавчих товариств півдня України, котрі діяли у першій третині XX ст.; Миколаївського та Одеського історико-археологічних музеїв, а також Херсонського міського музею старожитностей [873; 874; 885-890; 901; 912]. Важливу роль грають матеріали науково-дослідних організацій, перш за все – журнали засідань і звіти про діяльність губернських вчених архівних комісій, а також документи названих археологічних товариств [876-881; 883; 891-900], що надали можливість виявити тематику обговорюваних питань. Документи – звіти та інструкції центральних російських наукових установ Російського археологічного товариства, Археологічної комісії при Міністерстві імператорського двору, Московського археологічного товариства – показують, що вони надавали науково-методичну допомогу провінційним дослідникам, вели дослідницьку діяльність в регіонах, здійснювали охорону пам'яток давнини [878; 883; 955].

Четверта група джерел, використаних у монографії, – це опубліковані джерела особового походження епістолярного та мемуарного характеру, щоденники, автобіографії, спогади відомих діячів української і російської науки та культури. Важливу роль у питанні виявлення обміну інформацією про старожитності Нижнього Побужжя, на особовому рівні, грає листування дослідників, в якому зачіпаються ті аспекти досліджень археологічних пам'яток краю, котрі не отримали відображення в інших групах джерел. Прикладом виступають листування О.І. Стемпковського та П.І. Кеппена, Ф.Т. Камінського та сина громадського діяча і колекціонера Б.В. Страдомського, В.І. Гошкевича та хранителя історико-археологічного музею Саратовської губернської Вченої

архівної комісії С.О. Щеглова, мемуари І.С. Забеліна [901-903; 940; 943-948]. Джерела особового походження, не настільки значні за обсягом, дають багатий матеріал для вивчення неформальних дружніх зв'язків або атмосфери всередині спільнот провінційних дослідників і столичних вчених.

П'яту групу джерел даного дослідження становлять матеріали довідкового та бібліографічного характеру, що виходили у різний час – крайові, тематичні, персональні. У ході роботи були використані: «Енциклопедичний лексикон» 1835 р. та «Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона» [849; 867]; «Археологія Української РСР» (бібліографічний покажчик 1918-1980 рр.), «Бібліографія періодичних видань Росії. 1901-1916» та «Радянська археологічна література: Бібліографія. 1917-1966» [441; 659-662] та інші. Особливо хотілося б відзначити «Путівник» Державного архіву Одеської області, у 6 випусках. Перший випуск якого вийшов 2012 року в Одесі, упорядкований В.Ф. Онопрієнко.

Особливу групу джерел становить різноманітна документація про конкретні польові археологічні дослідження. Це, перш за все, польові щоденники та записки, креслення, схеми, мапи, а також звіти та описи археологічних знахідок, що надаються дослідниками і товариствами за результатами своїх розкопок і розвідок до центральних наукових установ. Провідні археологічні центри – Одеське товариство історії та старожитностей, Московське археологічне товариство й, особливо, Археологічна комісія – видавали зазначені відомості у своїх «Звітах», «Записках» та «Матеріалах» [394-401; 463-467; 473-475; 497; 956-967]. Провідні дослідники часто публікували польову документацію про проведені ними практичні дослідження у губернських виданнях [729; 739; 740].

Джерела дослідження, багато в чому розрізнені й одночасно ніколи не вивчалися, здатні, тим не менш, розкрити з достатнім рівнем деталізації період існування, особливості змісту й напрямок розвитку проблеми вивчення старожитностей Нижнього Побужжя в історії археологічної думки XIX – 30-х років XX ст. Конкретні шляхи та напрямки такого аналізу пропонуються в даній роботі. Розгляд джерел за темою показує, що звернення до вивчення намічених у монографії питань назріло. Вже введені до наукового обігу нові джерела, об'єктивно сприяють усвідомленню необхідності постановки цієї проблеми.

Останню окрему групу складають архівні джерела, які зберігаються в державних архівах Миколаївської, Херсонської, Одеської, Харківської областей, міста Києва, Центральному державному історичному архіві в Києві та Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та архіві Інституту археології НАН України. Також авторка дослідила архівні зібрання відділу письмових джерел Миколаївського обласного краєзнавчого музею, Херсонського обласного краєзнавчого музею, Одеського археологічного музею НАН України та Одеського історико-краєзнавчого музею. З документів, котрі

зберігаються в російських архівах, використані матеріали архівів Санкт-Петербурга: Російські державні архіви: Історичний, Військово-історичний та Військово-морського флоту, архів Державного Ермітажу, філії архівів Російської Академії наук та рукописний архів Інституту історії матеріальної культури РАН.

Досліджені архівні джерела можна поділити за їх походженням на такі підгрупи:

- документи урядових установ;
- документи наукових товариств;
- документи музеїв;
- особові фонди вчених;
- офіційне та приватне листування.

Документи урядових установ (найбільша питома вага належить фондам Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, управління попечителя Одеського і Харківського учбових округів (ЦДІА України в м. Києві), що включають в себе відомості відносно археологічних досліджень у Новоросійському та Харківському університетах. Аналіз опрацьованих архівних матеріалів дає змогу простежити процес формування та розвитку археологічної науки упродовж XIX – поч. XX ст. в зазначених навчальних закладах, її трансформацію від початкового дилетантського до науково-практичного викладу теоретичних курсів.

Викладацька робота археологів Новоросійського університету відображена в особових справах викладачів, з яких почерпнуто інформацію біографічного характеру, науково-дослідницьку та навчально-педагогічну діяльність В.Н. Юргевича, М.Н. Мурзакевича, П.В. Беккера, Ф.К. Бруна, Е.Р. фон Штерна та С.С. Дложевського. Заслужують на увагу й особові справи студентів – майбутніх вчених України, до числа яких належав М.Д. Лагути та С.І. Цветко. Процес створення університету на базі Ришельєвського ліцею, викладацький та студентський склад, основні аспекти наукової діяльності було відтворено на основі документів, що зберігаються у фонді Новоросійського університету ДАОО та Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Щодо викладацької роботи археологів Харківського університету, то тут важливою є інформація про діяльність професорів І.С. Рижського та Г.П. Успенського, серед матеріалів студентського складу, відзначаються справи П.І. Кеппена та М.Д. Лагути, збережені в ДАХО та Інституті археології НАН України.

Документи наукових товариств містяться у фондах архівів України та Росії. Матеріали фондів ОТІС та ОКК, зберігаються в ДАОО, ІР НБУВ та ЦДІА України. Найбільшу групу складають статuti, звіти, протоколи зборів, списки членів, дозволи на проведення науково-дослідницьких, культурно-освітніх заходів, відомості про засновників, організаторів, посадовий та персональний

склад, організаційні, адміністративні, поточні проблеми. Матеріали фонду Історико-філологічного товариства при Харківському університеті містяться у фондах ДАХО. Матеріали відносно діяльності російських історично-археологічних товариств, сконцентровані в Рукописному архіві Інституту історії матеріальної культури РАН в Санкт-Петербурзі, де зберігаються фонди ІАК (1859-1919), РАТ (1846-1924), відомості щодо Археологічних з'їздів другої половини XIX – початку XX ст. та ін.

Документи музеїв є важливим джерелом, оскільки містять в собі звіти про роботу, описи та каталоги музейних експонатів, відомості про особовий склад співробітників музеїв та їх наукову діяльність, про створені на базі музеїв наукові та краєзнавчі товариства, а також про виставки, котрі проходили в означений період при сприянні музейних співробітників. Так, фонди Миколаївського краєзнавчого музею містять інформацію про формування музейної, зокрема Ольвійської, колекції (починаючи із створення Чорноморського депо карт 1803 р.) та діяльність співробітників (С.І. Гайдученка, Ф.Т. Камінського, М.Д. Лагути), також важливими є відомості про створення та роботу Миколаївського наукового товариства імені М. Аркаса при ВУАН (1923 р.) та «Протоколи» засідань ради товариства друзів Миколаївського історико-археологічного музею. Додаткові відомості про створення та діяльність МКМ містяться у фондах РДА ВМФ, ДАМО, ДАОО та РАІ ІМК РАН. Фонди Одеського археологічного музею включають в себе інформацію про долю експонатів, зокрема, з колекції Чорноморського депо карт, діяльність співробітників установи, а також створеної С.С. Дложевським, на базі музею, Одеської комісії краєзнавства. Також інформацію, що до роботи Одеського міського музею старожитностей, від дня його заснування, знаходимо у фондах ДАОО, ІР НБУВ, НА ІА НАНУ. Робота Херсонського краєзнавчого музею, археологічна діяльність, на теренах Нижнього Побужжя, його засновника і першого директора В.І. Гошкевича, другого директора І.В. Фабриціус, співробітників А.В. Добровольського, Г.П. Крисіна розкривається в документах фондів музею, ДАХО та РАІ ІМК РАН. Відомості що містяться в фондах музейних архівів відображають об'єктивний процес накопичення знань про археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у XIX – першій третині XX ст.

Особові фонди учених становлять невичерпне джерело інформації при з'ясуванні стану археологічного вивчення краю у вказаний період. Особливо слід виділи документи М.Д. Лагути та Ф.Т. Камінського (ДАМО), родина Аркасів та вчених – викладачів Новоросійського університету (ДАОО), В.І. Гошкевича (ДАХО). Серед згаданих архівних фондів збереглися невидані матеріали Є.Є. Келера, П.А. Дюбрюкса, І.П. Бларамберга, І.О. Стемповського, П.І. Кеппена, в тому числі наукові праці, звіти про розкопки, величезний масив наукової, науково-організаційної спадщини та особистого листування, котрий

розкриває творчу лабораторію дослідників. На підставі вивчення особових фондів у монографії створено реконструкції біографій професійних науковців і дилетантів-археологів, причому головну увагу приділено маловідомим або забутим фактам з життя та наукової діяльності вказаних персоналій. Обсяг і характер залучених джерел дозволив представити досить повну реконструкцію історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, як у проблемному, так і в хронологічному аспекті.

Офіційне та приватне листування становить останню із досліджуваних груп джерел. Сюди входить листування товариств, наукових закладів та їх діячів, яке зберігається головним чином в обласних архівах та Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, у фондах наукових установ та організацій. Так, в архіві МКМ зберігаються справи листування музею з іншими науковими інстанціями. Там само, знаходимо 20 листів Ф.Т. Камінського до Б.В. Страдомського, сина громадського діяча, колекціонера В.А. Страдомського [902]. За згаданими листами добре простежується зростання музейного зібрання та різнобічність краєзнавчої діяльності Феодосія Камінського. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського знаходимо листи О.С. Уварова та П.С. Уварової щодо підготовки та проведення Археологічних з'їздів в Україні та ін.

Сучасні археологи та історики, дослідники пам'яток матеріальної культури Нижнього Побужжя, лише епізодично звертаються до архівних документів, причому, як правило, до матеріалів не більш ніж 100-150-річної давнини. Тим часом, у центральних та місцевих архівах України і Росії поховані тисячі документів кінця XVIII – XIX ст. про перші розкопки на півдні України, в тому числі мапи, плани, креслення, описи стародавніх городищ, святилищ, могильників, пам'яток античної архітектури, скульптури, лапідарних і нумізматичних знахідок, більшість з яких були згодом втрачені або депаспортизовані. Основна маса цих документів відноситься до періоду останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Серед них найважливішу роль відіграють картографічні та видові матеріали XVIII-XIX ст., плани, розрізи, малюнки городищ і курганів, знайдених старожитностей, копії та списки епіграфічних пам'яток, які є документами першочергової важливості і вимагають звірки з опублікованими корпусами написів, так як частина з них видана з відзнаками з точки зору збереження тексту і неправильними відомостями про місця знахідок.

Дослідження архівних матеріалів дозволило з'ясувати факти, що дають змогу по новому висвітлити низку процесів, котрі тривали у вітчизняному гуманітарному знанні у XIX – першій третині XX ст.. Дуже важливим виявився аналіз матеріалів відносно особового складу археологічних установ, що функціонували у досліджуваній період. Матеріали вказаного циклу дозволяють

у низці випадків значно корегувати складені уявлення про археологічні дослідження Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст.

За критерієм походження, використані в даній монографії наукові праці, як історіографічне джерело можна поділити на такі види:

- в українській історичній науці XIX – початку XX ст. (І.О. Стемповський, Є.Є. Келер, І.П. Бларамберг, П.В. Беккер, Ф.К. Брун, А.П. Чирков, М.А. Аркас, І.К. Суручан, В.Н. Юргевич, П.О. Бурачков, В.М. Ястребов, Р.О. Прендель, О.Л. Бертє-Делагард);

- в російській історичній науці XIX – початку XX ст. (П.-С. Паллас, П. Сумароков, І.М. Муравйов-Апостол, П.І. Кеппен, Г.К. Келер, М.І. Надеждін, Б.В. Кене, І.Є. Забелін, В.Г. Тизенгаузен, В.В. Латишев, О.С. Уваров);

- в західній історіографії XIX ст. (О. Мейєр, Д. Рауль-Рошетт, Е.Х. Мінз та ін.);

- в українській науці 20-30-х років XX ст. (Ю.О. Кулаковський, В.І. Гошкевич, Ф.Т. Камінський, М.Д. Лагута, С.С. Дложевський, М.Ф. Болтенко, І.В. Фабриціус, Г.П. Крисін, О.В. Добровольський, П.В. Харламович, Ф.А. Козубовський);

- в російській науці 20-30-х років XX ст. (Б.В. Фармаковський, С.О. Жебелев, Б.О. Тураєв).

Саме цей принцип покладено в основу архітектоники нашого дослідження. Як зазначає сучасний український історіограф В. Головка, критерій класифікації джерел за походженням, тісно пов'язаний з поняттям дискурсивних практик. Дискурсивна практика передбачає, що будь-яка наукова праця є частиною більш широкого історичного тексту, або контексту. І відповідно з цим кожен текст неодмінно несе на собі відбиток тої дискурсивної практики, до якої він належить.

При аналізі історіографічних джерел, як і при вивченні історичних, важливе значення має джерелознавча критика, яку традиційно поділяють на зовнішню та внутрішню. До зовнішньої сторони відноситься місце та час виникнення джерела, мета його створення, автор і його прийоми відображення історичної дійсності. Водночас, будь-яке джерело несе в собі подвійну інформацію, як про об'єкт дослідження, так і про його суб'єкта (тобто автора, творця джерела), характеризуючи його цілі, методи сприйняття реальності, прийоми роботи. Наявність у джерелі інформації про його творця є підґрунтям для виявлення ступеню адекватності відображення в ньому історичної дійсності, розкриття його соціальних функцій. Отже, вірогідність і цінність інформації, що міститься у джерелі, становлять завдання внутрішньої критики [855, с.105-106; 177, с.115, 117]. Інший підхід запропонував київський учений М.Я. Варшавчик, який виділяв дві стадії джерелознавчої критики: «аналітичну, об'єктом якої є окремі джерела, та синтетичну – вивчення комплексу джерел». На його думку, лише синтетична критика «дає змогу оцінити весь комплекс джерел з певної

теми в їх зв'язку, взаємозумовленості, відтворити цілісність комплексу джерел як своєрідного феномену культури певного часу» [855, с.104, 106]. При дослідженні історіографічних джерел дані положення набувають ще більшої актуальності.

Публікації XIX – 30-х років XX ст. являють собою важливі джерела з історії вітчизняної археологічної думки. Більшість з них у подальшому «випали» з наукового обігу та містять, майже, унікальну інформацію. Проте, це джерело вимагає докладання значної кількості методів наукової критики. Маючи справу з полемічними публікаціями, інколи буває важливіше зрозуміти, про що вони старанно мовчать, ніж з'ясувати, те, про що в них йдеться. При аналізі джерельної бази авторка зробила спробу провести аналітичну (зовнішню та внутрішню) критику більшості джерел, використаних при написанні роботи, та перейти до етапу синтетичної критики комплексу джерел відповідного історіографічного періоду. Таким чином, комплексне і системне студіювання джерел усіх згаданих груп, базоване на принципах наукової критики дозволило дослідити наукові проблеми та розв'язати поставлені завдання, які складають сутність роботи.

* * *

У даному розділі нами подано характеристику ступеню наукової розробки теми та її джерельної бази, аналіз котрих дає підстави стверджувати, що:

- переважна більшість праць, присвячених історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст., не мають належного історіографічного огляду, що, на нашу думку, є основною складністю й, одночасно, новаторством у розробці теми;

- у більшості сучасних видань відсутні огляди багатьох публікацій українських та російських наукових установ та товариств XIX – першої третини XX ст., методологічна обробка матеріалів претендує на аматорський, а не на належний науковий рівень. А статті інших науковців мають, переважно, реєстраційний характер;

- відсутність історіографічного узагальнення створює наукову проблему, для вирішення якої авторка застосовує загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, віддаючи перевагу порівняльно-історичному та історіографічному методам;

- засновуючись на принципі історизму та комплексному підході, проведено вивчення джерельної бази наукового дослідження, основу якого складають охарактеризовані вище групи джерел;

- використання різних методів у їх поєднанні на відповідних етапах дослідницької роботи, базоване на принципах наукової критики, дозволило вирішити поставлені мету та завдання дослідження.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Після приєднання Криму та Північного Причорномор'я до складу Російської імперії в російських наукових колах став стрімко проявлятися інтерес до цієї території, її історичної долі та матеріальних скарбів. До вказаного часу відноситься початок вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, зокрема античного поселення Ольвії та її околиць, котре на сьогоднішній день нараховує понад двохсотрічну історію досліджень. Головною метою даного розділу стало викладення основних моментів вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя науковцями, археологами; виділення найбільш значущих археологічних робіт та відкриттів, котрі були зроблені на території краю у вказаний період; розкриття процесу формування перших музейних зібрань та переходу від «наукових мандрівок», характерних для вітчизняної археологічної думки межі XVIII-XIX ст., і праць антикварів та «кабінетних досліджень», до формування перших дослідницьких програм у вітчизняній археології. Історія дослідження старожитностей Нижнього Побужжя, що розглядається у другому розділі, охоплює період до середини XIX ст., при цьому нижня межа – початок XIX ст. – пов'язана з епізодичними, випадковими археологічними роботами на території краю, котрі носили характер розшуків старожитностей, монет, ошатних поховань тощо, а верхня – із проведенням перших розкопок на території Нижнього Побужжя [376].

Вказані межі не йдуть у розрізі з загальноприйнятою періодизацією, в радянській, українській та російській історіографічних традиціях [654, с.7; 657, с.47; 260]. Хоча, останнім часом, завдяки роботам І.В. Тункіної [212, 677-690] та І.В. Сапожникова [645-648], намітилася можливість і, навіть, необхідність виділення більш раннього етапу у вивченні античних пам'яток Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії та Березані, який умовно можна назвати «доросійським», але роботи, проведені вченими та аматорами на території краю у XVI – XVIII ст., навряд чи можна назвати дійсно археологічними, оскільки тут постає питання про існування вітчизняної археології в цілому, яка як наука оформлюється лише у XIX ст. [212, с.5-6]. Нас же, насамперед, цікавить історія саме археологічних досліджень Нижнього Побужжя, хоча ми і не можемо не згадати про перші відомості, описові праці, малюнки та мапи діячів XVI – XVIII ст. [996-1001], оскільки, їх доробки виступають генетичними попередниками досліджуваних нами матеріалів та мають послугуватися для серйозних досліджень і відкриттів у суміжних роботах інших науковців.

2.1. Археологічні розшуки у пониззі Бугу за працями «періоду кабінетних досліджень»

«Період вчених мандрівок» в кінці XVIII – на початку XIX ст.,

послугував підґрунтям та дав поштовх для початку археологічних розшуків у Нижньому Побужжі. Властиве добі класицизму культивування знань про античний світ знайшло своє відображення в описах численних мандрівників і вчених-енциклопедистів, котрі перетинали Нижнє Побужжя, прямуючи до Кримського півострова. Саме вони відкрили для вітчизняної та зарубіжної громадськості археологічні багатства півдня України, поставили питання про необхідність проведення розкопок, організації наукового вивчення й охорони пам'яток археології. Майже всі мандрівники у своїх «подорожніх записках» відзначали, що господарське освоєння нових земель завдає значної шкоди старожитностям Нижнього Побужжя. З руїн Ольвії та інших античних поселень добувався тесаний камінь, який використовувався місцевими мешканцями і переселенцями в якості готового будівельного матеріалу, що підтверджується архівними матеріалами [607; 996]. З описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя. До числа таких відноситься відомий дослідник старожитностей Північного Причорномор'я **Петро Симон Паллас (1741-1811 рр.)**.

Саме з робіт академіка, класика природознавства П.С. Палласа було розпочате експедиційне вивчення краю. Свої дослідження вчений опублікував у 1805 році в Парижі [258; 517]. Відомий професор природничої історії подорожував територією Нижнього Побужжя та 15 років свого життя провів саме у Північному Причорномор'ї. Власні спостереження та примітки щодо старожитностей Нижнього Побужжя П.С. Паллас виклав у двотомній праці «Поїздки, що були здійснені в південній частині Російської імперії в 1793, 1794 роках», частина якої опублікована в ЗОТІС [256; 257]. Обидва томи роботи повністю до сих пір не перекладені українською мовою. Але відомими є опубліковані російською мовою переклади двох фрагментів другого тому із скороченого видання 1803 року, виконані М.О. Славич-Сосногородовою та Г.Е. Карауловим, котрі, втім, недосконалі та рясніють неточностями і грубими помилками.

Переклад же другого тому, котрий до недавнього часу лишався невиданим [258], разом зі своєю сестрою С.Л. Білявською, в рамках проекту Таврійської ученої архівної комісії по виданню перекладів російською мовою всіх видатних іноземних творів про Крим, підготував інший відомий вчений XIX ст. О.Л. Берт'є-Делагард. У вказаній праці П.С. Паллас описав все, що бачив під час своєї подорожі, зокрема у стародавній Ольвії. На підставі наявності руїн стародавніх стін, башт та інших будівель, речових, головним чином, нумізматичних знахідок – монет із згадкою назви міста, поховань в тому числі, урочища «Сто могил», свідчень стародавніх авторів тощо, П.С. Паллас вірно визначив місце розташування поселення на правому березі Бузького Лиману, між Волоською балкою на півночі та Широкою балкою на півдні. Описи археологічних пам'яток П.С.Палласа відрізняються точністю та

дивовижною сумлінністю, так як головним для нього була достовірність наукового факту. Дуже влучну характеристику вченого-енциклопедиста приводить О.К. Ситін: «Точка зору Палласа – погляд з мишачої нори. Це нескінченне накопичення про запас, любов до дрібниць, до незначних на перший погляд деталей, з яких не завжди виростали великі узагальнення, але котрі виступали крихтами істини, й тому їх ціна завжди лишається високою» [322, с.229]. Авторитет П.С. Палласа настільки великий, що вчені включно до сьогодення звертаються до його праці, як до достовірного джерела відомостей про неіснуючі тепер пам'ятки старовини.

Організаційна структура імперських історичних досліджень протягом XVIII ст. була практично замкненою на науковій діяльності Російської Академії наук і академічного та Московського університетів. Проте, ситуація склалась таким чином, що на початку XIX ст. в Академії наук гостро відчувався дефіцит наукових кадрів, які б професійно займалися вивченням пам'яток античної історії [374, с.61]. Така лакуна вимагала негайного заповнення. Старожитностями Нижнього Побужжя, в цей період, починають цікавитись люди інших соціальних станів, різного рівня освіти і сприйняття археологічних пам'яток, це були: вчені-натуралісти, чиновники, представники місцевої адміністрації, військові інженери, топографи та дилетанти-мандрівники.

Окрім останніх старожитностей Нижнього Побужжя привернули увагу іншої категорії населення, котра мала безпосередній контакт з археологічними знахідками, та представники якої, в подальшому, стали одними з перших колекціонерів, «антикваріїв» [589]. Такою категорією стали військові. Під час проведення військовими на засвоюваних територіях господарських, будівельних і фортифікаційних робіт, як правило випадково, відбувалися у великій кількості археологічні відкриття. Знайдені артефакти через свою цінність відправлялися до Москви та Петербургу, в Імператорський Ермітаж. Але значна кількість археологічних пам'яток не підлягала транспортуванню та не могла бути вивезеною за межі Причорномор'я. При цьому виникла інша проблема - відсутність музейних сховищ на Півдні України, що значно ускладнювало зберігання і вивчення старожитностей. За пропозицією академіка П.С. Палласа епіграфічний матеріал, в умовах відсутності музейних установ, необхідно було вмуровувати в стіни «для їх кращого збереження» [517, с.74; 280]. Надписи, як надто цінні знахідки, переважно, вміщувалися в храмах чи огорожах, так було, наприклад, у Миколаєві в Адміралтейському соборі. Про цей факт у своїх спостереженнях розповідав **Павло Іванович Сумароков (1760-1846 рр.)** [65]. Державного діяча та письменника вразили побачені у міському соборі Миколаєва старожитні пам'ятки. Він відвідав новоросійські землі у 1799 та 1802 рр., а згодом переселився до Криму, де став суддею та членом урядової комісії по розбору скарг про «невірне відібрання земель у татарського населення». П.І. Сумароков побував в Ольвії за кілька років до П.С. Палласа та

незалежно від нього вірно локалізував стародавнє поселення і зробив аналогічні, Паласовим, примітки у своїй книзі «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» [319].

Під час візиту до м. Миколаєва «кримського суддю» найбільше цікавили ольвійські старожитності. «Мандрівки по всьому Криму та Бессарабії у 1799 р.» - це, по-суті, опис двох подорожей П.І. Сумарокова територією Нижнього Побужжя, котрий являє собою «подорожні записки» мандрівника та історичні екскурси на основі вивчення сучасної йому історичної літератури. Він ще надто далекий від наукового дослідження, в сучасному розумінні цього терміну. Згідно записів, зроблених у нарисі, П.І. Сумароков пробув у Миколаєві 4 дні, з 17 по 20 травня 1799 року і, судячи з тексту праці, як і П.С. Паллас, в Ільїнське не заїжджав. З якого джерела П.І. Сумароков одержав відомості про місцезнаходження городища, невідомо. У всякому разі висловлена Л.М. Славіним теза, що саме П.І. Сумарокову належить честь «прив'язання давньогрецького міста Ольвії до її дійсної території» [657, с.47], викликає багато запитань, оскільки для корінних мешканців Миколаєва локалізація Ольвії в урочищі Сто могил була очевидною. В своїй праці П.І. Сумароков зазначає: «...Я їздив дивитися камінь, котрий зберігається біля собору, що відрізняється старовинністю і важливістю своєю заслуговує чималу увагу. Він випадково знайдений рибалками верст за 30 звідси поблизу урочища Царі Камиші в лимані, і має сажень заввишки і аршин завширшки... Тому [роблячи висновок з напису на ньому] можна уявити, що цей камінь був колись споруджений на честь Стратона.

Усередині вівтаря лежить на підлозі інший камінь у $\frac{3}{4}$ завдовжки та 5 вершків завширшки, на якому старовинного еллінського напису ніхто ще по цей час розібрати не міг. Він, як треба гадати, слугував де-небудь замиканням у дверній дузі. Його знайшли верстах в 40 звідси, по той бік Бугу, на руїнах стародавнього і відомого міста Ольвії, що нині зветься урочище Сто могил і належить графу Безбородько. У цьому місці траплялися ще найдавніші монети, шматки карнизів і колон, котрі наводять на думку про буття тут цього міста» [319, с.16, 17]. Наведена цитата є яскравим свідченням того, що своїх висновків П.І. Сумароков дійшов винятково шляхом умовиводу, а не з учинених по місцю археологічних розвідок.

Приблизно в той самий час, що і П.С. Паллас та П.І. Сумароков, свій опис міцерозташування Ольвії подав військовий інженер Л.С. Ваксель. Він писав, що місто Ольвія знаходиться «при злитті річок Бугу і Дніпра; деякі руїни якого і до сьогодні існують». У своїй книзі Л.С. Ваксель вмістив зображення тих самих ольвійських пам'яток, що були вже відомі П.С. Палласу та опубліковані ним у власній праці: напис-присвята Аполлону простату, знайдена «на Очаківському степу», надгробок Стратону, який «знайдений в річці Буг, біля містечка Богоявленська» і низка ольвійських монет [59, с.5, 7].

На початку XIX ст. побачили світ роботи академіка **Г.К. Келера (1765 – 1838 рр.)**, присвячені монетам Ольвії, культу Ахілла в північно-західному Причорномор'ї та іншим питанням Ольвійської тематики [509-511]. У 1804 році Г.К. Келер відвідав Ольвію та низку поселень її периферії на Бузькому лимані, зокрема, Чортувате, острів Березань та деякі інші пункти. Ця обставина, без сумнівів, підвищує цінність його досліджень. 8 лютого 1804 р. Г.К. Келер представив академічній Конференції (Загальним зборам) дослідження про монети Європейської Сарматії. У статті подано опис всього 37 ольвійських монет, відомих тоді науці. Частина типів автор відтворив з публікацій Д. Сестіні, Й.Х. Еккеля та інших нумізматів, інші монети – по справжнім пам'яткам, що зберігалися, в той час, у приватних зібраннях П.К. Сухтелена (всього 6 примірників), Веселовського, барона Г.Т. д'Аша і своєї власної, а також у Національному мінц-кабінеті Франції та музеї Геттінгенського університету [509, с.101-121].

Надзвичайно важливою видається нам роль академіка **П.І. Кеппена (1873 – 1864 рр.)** на першому етапі вивчення старожитностей Нижнього Побужжя. Раніше складений військовими топографами, план Ольвії та її околиць він доповнив матеріалами власної зйомки та вивчення місцевості у 1819 році, даними про сліди видобутку каменю з оборонних споруд Ольвії та іншими деталями [323]. Двічі відвідавши с. Ільїнське у 1817 та 1819 роках П.І. Кеппен на зворотному шляху в 1819 р., зупинившись у рідному Харкові, зайнявся збором відомостей про стародавню Ольвію, в результаті вийшла велика стаття «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг». Доклавши до дослідження, описаний план городища та його околиць, автор відправив роботу на відгук архієпископу Євгенію Болховітінову, який повідомив Петру Івановичу свої зауваження [238, с.404-411].

У літературі твердо утвердилася хибна думка, що робота П.І. Кеппена про Ольвію або не була написана взагалі [657, с.48], або просто до нас не дійшла [607, с.12]. Кілька списків незавершеного дослідження П.І. Кеппена «Ольвія. Стародавнє місто на річці Буг», написаного автором у 1819-1820 рр., зберігається в архівах Санкт-Петербурга та Києва [680, с.98-99]. Своє дослідження про Ольвію П.І. Кеппен планував надрукувати за рахунок графа М.П. Румянцева, який не без впливу одеських антикварів І.П. Бларамберга та І.О. Стемповського, зацікавився причорноморськими старожитностями і став їх колекціонувати. Нарис повинен був доповнюватися великою кількістю ілюстрацій – карт, малюнків написів та барельєфів, однак, робота залишилася невиданою. У Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН збереглися п'ять чорнових редакцій нарису про Ольвію [944], що містять план його змісту і перелік 16 додатків [944, арк.7-7-зв.].

Рукописний «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена, центральну частину якого становить один з варіантів статті про Ольвію, за бажанням збирача був

переданий до архіву Одеського товариства історії та старожитностей. Значна частина архіву ОТИС, згодом, опинилася в Києві, в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського у фонді ОТИС [890-898].

Дослідження П.І. Кеппена складається з 14 розділів. Оскільки робота неопублікована, коротко зупинимося на характеристичі розділів. Перший розділ «Про греків, що мешкали по берегах Чорного моря» є свого роду вступом до дослідження про Ольвію. Аналізуючи античну письмову традицію, відносно пам'яток Причорномор'я, П.І. Кеппен робить висновок про торговельний характер грецької колонізації берегів Понту Евксинського і провідну роль Мілету в цьому процесі.

Другий розділ «Про час заснування Ольвії», третій «Про місце розташування Ольвії» і четвертий «Про різні назви Ольвії» – присвячуються питанню про назву міста і прив'язці пам'ятки до сучасної мапи. Час заснування Ольвії, П.І. Кеппен відносить приблизно до 655 р. до н.е. Вчений дотримувався точки зору, раніше висловленої Д. Рауль-Рошеттом [520, с.315], про два різних міста – Борисфен та Ольвію. Згадувані в письмовій традиції різні назви поліса П.І. Кеппен приймає за різні міста. Згідно з його помилковим припущенням, Ольвія існувала набагато раніше за свою митрополію Мілет та була заснована гелонами, які нібито були наступниками найдавніших греків, що мешкали по берегах Чорного моря, з Кавказу переселилися на захід і, вже потім, поширилися на території Греції. Торкаючись питання про локалізацію давньогрецького міста Ольвія, П.І. Кеппен розглядає гіпотези вчених XVIII – початку XIX ст. «Вчені тільки в наш час впевнилися, – писав П.І. Кеппен, – що Ольвія знаходилася на правому березі Бугу ...поблизу с. Парутине, тепер за колишнім власником графом Іллею Андрійовичем Безбородьком назване Ільїнським» [944, арк.40-зв.-41].

П'ятий розділ «Простір міста» присвячений детальному опису городища: залишків укріплень, воріт, ровів, пристані, доріг, водостоків. Саме цей фрагмент був виданий М.Н. Мурзакевичем у примітках до статті «Митрополит Євген і академік Кеппен» [238, с.405-407]. Наприкінці розділу вчений уточнює: «Але такі топографічні розвідки вимагають проживання в Ольвії протягом тривалого часу, я ж мав нагоду відвідувати її обидва рази тільки на кілька днів» [944, арк.49-зв.].

Шостий розділ під назвою «Могили», або «Могили в Ольвії (Урочище Сто могил)», не був завершений автором і залишився у вигляді недоопрацьованого уривку. Розділ сьомий «Найближчі околиці міста» присвячений опису городищ і курганів, котрі спостерігав П.І. Кеппен під час своїх подорожей берегами Бузького та Буго-Дніпровського лиманів. Опис однієї з поїздок він збирався додати до статті про Ольвію. Автор не сумнівався, що жителі поліса «поблизу нього могли мати свої заміські будинки. Може бути,

були тут і невеличкі села». В подорожніх записках і щоденниках вченого зафіксована важлива археологічна інформація про поселення Ольвійської сільськогосподарської периферії: плани, описи, відомості про випадкові знахідки і розміри городищ та селищ (Станіслав, Олександрівка, Скельки, Семенів Ріг, Кисляківка, Чортувате, Сарикамиші, Корениху та ін.), які залишались довго невідомими спеціалістам [381, 187]. У восьмому розділі «Дальні околиці Ольвії. Скіфія і сусіди країни» йдеться про згадки локалізації, вміщені в джерелах скіфських племен. Цікавою є спроба автора прив'язати античні гідроніми до сучасної мапи.

Дев'ятий розділ (у київській редакції фрагмент одинадцятого розділу) «Про чудові будинки Ольвії» містить аналіз писемної традиції та епіграфічних пам'яток, у котрих міститься інформація про будівлі, що існували в давньогрецькому місті. Серед них П.І. Кеппен перераховує палац Скіла, храми Зевса, Аполлона, Асклепія, гімнасій, дві вежі-цитаделі на території міста і храм Деметри на Гіпполаєвому мисі.

У десятому розділі «Мистецтва, що розквітали в Ольвії», і в одинадцятому «Про написи, на камінні посіченому» автор розглядає 28 барельєфів, статуй, надгробків, низку лапідарних пам'яток з різних зібрань, наводячи при цьому детальні відомості про місця їх знахідок. Пізніше ці матеріали П.І. Кеппен використовував при публікації брошури німецькою мовою «Гумор віків на північному березі Понту» («Alterthumer am Nordgestade des Pontus», Відень, 1823), де 10 ольвійських написів були видані ним вперше.

Дванадцятий розділ «Про торгівлю, що проводиться Ольвією» розкриває всі досяжні автору види джерел, на підставі аналізу котрих П.І. Кеппен приходиться до висновку про широкі торговельні зв'язки міста з Мілетом, Істрією, Тірою, Сінопою, Гераклеєю Понтійською та ін., доводячи, що Ольвія була найбільшим торговельно-посередницьким центром між античним світом і варварськими племенами Причорномор'я. «Без сумніву Ольвія... відправляла місцевий хліб до Греції, як і в наш час з Одеси вивозиться арнаутка, яку в Херсонській та інших прилеглих губерніях сіють не стільки для власного вживання, як для вивозу за кордон». Річка Буг «багато сприяла полегшенню торгівлі» з калліпідами та іншими скіфськими племенами, а ольвіополіти, на його думку, «їздять» навіть за Уральські гори для купівлі золота та інших товарів. Прикладена до статті мапа (на жаль, у справах відсутня) була отримана П.І. Кеппенем від начальника Чорноморського депо карт в Миколаєві І.М. Будіщева і доводила, що до Ольвії «підходити могли і великі кораблі, бо глибина Бугу на самій середині між Миколаєвом і самим гирлом від 20 до 30 англійських футів» [944, арк. 22-25].

У тринадцятому розділі «Про монети міста Ольвії» йшлося про монетну справу поліса. Час початку монетного карбування, на думку автора, «навіть чи з точністю можна визначити». Більшість відомостей, наведених у цьому розділі,

запозичені ним з матеріалів, наданих йому **І.П. Бларамбергом (1772—1831 рр.) та І.О. Стемпковським (1789—1832 рр.)**, тому самостійного значення не мають. Тому ж питанню присвячений останній розділ «Про час руйнування Ольвії». «Треба думати, – писав П.І. Кеппен, – що Ольвія розорена не гунами у IV ст. н.е., а вже готами саме тоді, коли Філіп, римський імператор, близько 244 р. до Р.Х. не став платити їм данину... Те, що могло вціліти при нападі готів, ймовірно, розграбоване гунами, що близько 376 р. витіснили їх з цих місць» [944, арк.28].

Текст нарису мав ілюструватися двома планами, вміщеними в додатку: «План фортеці Ольвії» і «План всього міста і найближчих його околиць» [944, арк.7-зв.]. Перший, був опублікований у вигляді окремої вкладки в лівому нижньому кутку загального плану городища та урочища Сто могил 1821 року. У Відділі картографії ЦНБ НАН України зберігається знятий П.І. Кеппенем 26 жовтня 1819 справжній чорновий план Ольвійської цитаделі [260, с.22-26]. Приписувані досліднику недоліки в реконструкції оборонних споруд пізньої Ольвії спростовуються даними сучасних розкопок. В основу другого плану, було покладено план Ольвії, отриманий в Одесі від І.П. Бларамберга.

Надзвичайно важливі та досі актуальним для сучасних дослідників ольвійських старожитностей є так звані, «Ольвійський збірник» П.І. Кеппена [374, с.443]. Тут збереглися переліки ольвійських археологічних пам'яток, представлених графом А.Г. Кушелевим-Безбородько імператриці Марії Федорівні, які знаходилися в бібліотеці Павловського палацу: 311 монет з колекції І.О. Стемпковського, вивчені П.І. Кеппенем у Відні; 312 копій написів, малюнки барельєфів та інших пам'яток з Ольвії [374, с.443]. Монети і написи вчений вивчав у низці приватних і державних колекцій – у маєтку Кушелева-Безбородька в Стольному, в музеї Бларамберга в Одесі, Миколаївському депо карт, у полковника О.Н. Раєвського в Києві, Харківському університеті, зібраннях Петербургу, мінц-кабінетах багатьох західноєвропейських країн [374, с.443].

На початок 20-х років XIX ст., припадають й інші дослідження про старожитності краю. Одна з таких праць, видана в Парижі у 1822 році, належить відомому одеському археологу І.П. Бларамбергу «Обрані античні медалі Ольвіополіса або Ольвії» («Choix de medailles antiques d'Olbiopolis ou d'Olbia»). Російський переклад цієї роботи, зроблений О.П. Писаревим, був виданий у 1828 році Товариством історії та старожитностей російських.

І.П. Бларамберг не висував перед собою значущої мети, він «єдино бажав тільки з'єднати багато розсіяних відомостей та полегшити місцеві розшуки». До роботи було докладено, згадуваний, план Ольвії, котрий містив деякі нові, порівняно з попередніми працями, дані. Це дослідження являє собою короткий історичний нарис Ольвії з додатком малюнків 225 монет і плану місцевості у с. Ільїнського [501]. За 12 років колекціонування через руки дослідника

пройшло кілька тисяч ольвійських монет, про що він повідомляв у листі до П.І. Кеппена від 12 травня 1823 р. [951]. Всі відомі йому ольвійські монети, І.П. Бларамберг розбив на кілька груп, спеціально зазначаючи, що «в розташуванні медалей... не прийнятий порядок хронологічний тому, що неможливо позитивно визначити час або епоху обігу монети, виключаючи невелику кількість медалей, що дійшли до нас із зображенням римських імператорів і карбованих в згаданому місті, ймовірно, упродовж тільки сорока років», тобто, як він вважав, від Септимія Севра до Олександра Севра включно [38, с.39]. Систематизація автономних монет через відсутність позначення місцевої ери могла бути на той час відтворена за нумізматичними ознаками. Крім залучення свідчень давніх авторів І.П. Бларамберг намагався витягти історичну інформацію з написів і монет Ольвії. Автор реконструює елементи державного устрою (з написів, у тому числі декрету на честь Протогена), простежує характер торгівлі, розглядає основні культу поліса, встановлює, що місто кілька разів ставало данником варварських племен. Іван Павлович правильно визначив час припинення Ольвійського монетного карбування, який «закінчується Олександром Севром і матір'ю його Юлією Мамеєю» [38, с.36-39]. Цей висновок повністю узгоджується з даними сучасних досліджень [162, с.126-127]. Кінець дев'ятивікової історії міста І.П. Бларамберг пов'язував з «епохою розорення готами або дакійцями» [38, с.36-37].

Одеській антикварій вперше ввів до наукового обігу три золоті, одну електрову, кілька десятків срібних і мідних монет. До першої групи автор відніс литі Ольвійські аси, які він назвав тессера. Другу групу склали монети автономного періоду – три з золота і одна з електри. З цих чотирьох монет тільки одна Ольвійська, три приписані Ольвії помилково – дві кизикські гекти й одна полугекта [501, с.37]. Наступна група, що також відноситься до вказаного періоду, – срібні монети, причому, як встановила Т.А. Избаш, з 11 описаних дві – напевно не ольвійські. Найчисленніша група бронзових монет – 186, з яких сім точно не ольвійські і одна під сумнівом. Потім слідує бронзові монети імператорської епохи (14 монет) і три монети варварських царів, одна невідомого басилевса; дві монети справедливо віднесені І.П. Бларамбергом до карбування скіфського царя Скілура. У середині кожної з цих груп І.П. Бларамберг ввів розбивку за типами зображень. Крім металу вказано також розмір монет за шкалою Й.Х. Еккель і монограми, зображення на таблиці, що докладались. Таким чином, І.П. Бларамберг не просто видав опис ольвійських монет своєї колекції, але і спробував класифікувати їх.

Безумовно, у своїх історичних висновках стаття І.П. Бларамберга дуже скоро застаріла, однак категорична оцінка В.В. Латишева, який вважає її «вкрай слабкою і поверхневою» [769, с.7], не може бути прийнятною. Досить сказати, що у європейських вчених першої третини ХІХ ст. вона викликала величезний інтерес та пошану. Незважаючи на неминучі похибки, робота І.П. Бларамберга

мала важливе наукове значення – вона стала однією з перших досить повних публікацій не тільки монет Ольвії [162, с.5], а й північнопричорноморських монет взагалі.

Серед рукописів І.П. Бларамберга зберігається також стаття «Notice sur Olbiopolis ou Olbia», котра можливо відноситься до 1818-1822 рр., так як вона закінчується аналізом декрету на честь Протогена [899]. Збирачем був складений і «ономастичний список громадян Ольвії» з переліком імен та посад, що вони обіймали в міському управлінні, складений за написами, монет і іншими джерелами [899, арк.1-7]. Ще один неопублікований рукопис французькою мовою «Старожитності, виявлені в різний час на руїнах Ольвії, що зберігаються в кабінеті статського радника Бларамберга в Одесі» [890]. Це свого роду продовження паризької статті 1822 р., написаної під впливом позитивних відгуків у європейських журналах. Перша частина присвячена розгляду світильників і фрагментів «дисків глиняних світильників», друга – пам'яткам керамічної епіграфіки (астіномним клеймам на амфорах), третя – опису статуї «Юнони або Ізиди», четверта – теракотової голівки, п'ята і шоста – мармурових барельєфів із зображеннями «Гекати», «Діани Мисливиці», сьома – скульптурних бюстів «Вакха і його свити», дев'ята – ольвійських монет (додавання до опублікованої статті 1822 р.). В архіві М.С. Воронцова збереглися графічні ілюстрації до цієї роботи, що дозволяють паспортизувати низку пам'ятників ОАМ НАН України із зібрання І.П. Бларамберга.

Ще один неопублікований рукопис І.П. Бларамберга «Ольвія: пам'ятники і написи її» («Olbia: Denkmäler und Inschriften von ihr») у двох томах, виявлений у 1993 р. Ю.Г. Виноградовим в архіві О. Бека в Інституті грецьких рукописів у Берліні. Другий її том присвячений декрету на честь Протогена. Посилання на видання «ледве переступають рубіж першої та другої чвертей ХІХ ст.». На цій підставі Ю.Г. Виноградов припустив, що автором рукопису могли бути або П.І. Кеппен, або Є.Є. Келлер [1008]. В.І. Тункіна стверджує, що вони належать одній людині [374, с.434]. Відомо, що саме І.П. Бларамберг був інформатором О. Бека про ольвійські лапідарні пам'ятники при підготовці зводу грецьких написів, за що і був обраний член-кореспондентом Берлінської Академії наук (1830).

Наукова діяльність археолога була надзвичайно плідною, оскільки він присвятив себе винятково античній історії Причорномор'я. І.П. Бларамбергом написано кілька десятків статей, багато з яких залишилися невиданими [233, с.652]. Значна кількість його дрібних заміток розсіяна по іноземним та російським газетам [301]. І.П. Бларамберг встановив широкі контакти з західноєвропейськими фахівцями. І.О. Стемповський надавав матеріали І.П. Бларамберга для публікації французькому антикознавцю Д. Рауль-Рошетту, П.І. Кеппен – берлінському професору А. Беку [124, с.46]. Завдяки сприянню І.О. Стемповського І.П. Бларамберг видав у Парижі дослідження присвячене

Ольвії та її монетам [501].

Перебуваючи з січня 1827 року в Лондоні М.С. Воронцов познайомив з творами І.П. Бларамберга чоловіка своєї рідної сестри лорда Георга-Августа 11-го графа Пемброка, графа Мюнстера та інших англійських антикварів, а також співробітників Британського та Ганноверського музеїв, Азіатського товариства Великої Британії та Ірландії, Товариства старожитностей Калькутти, член-кореспондентом яких було обрано одеського археолога [1007].

Ймовірно, у розкопках І.П. Бларамберга на городищі і некрополі Ольвії брав участь і І.О. Стемпковський. Ім'я Івана Олексійовича Стемпковського (1788-1832), одного з творців вітчизняної класичної археології, сьогодні практично забуте і маловідоме навіть у колах спеціалістів. Тим часом сучасні археологи-класики працюють над вирішенням тих задач, які були поставлені та перед вітчизняним антикознавством та розв'язані ним, ще 200 років тому [686]. Біографічні відомості про І.О. Стемпковського в літературі досить скупі і майорять численними помилками. Достовірними джерелами про основні віхи його життя виступають архівні документи, котрі до сьогодні не привертали уваги дослідників. Здійснюючи часті поїздки в службових справах, І.О. Стемпковський захопився класичною археологією Північного Причорномор'я, головним чином нумізматику, епіграфіку та історичною географією. Важливе значення в історії вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у вказаний період має, видана у 1826 році робота І.О. Стемпковського «Дослідження про місце знаходження стародавніх грецьких поселень по берегах Понта Евксинського між Тірасом та Борисфеном», в котрій не лише використані матеріали його попередників, але і подані результати власних досліджень та спостережень. І.О. Стемпковський закликав почати розкопки «Акрополя або Цитаделі Ольвійської» та курганів некрополя [829, с.54-55], а також вивчити околиці міста: «На правому березі Бугу, в трьох верстах вище руїн Ольвії, видно ознаки невеликого давнього укріплення, очевидно грецького. Тут знаходять багато монет Ольвії із зображенням рогатого Пана; тому і місце це названо мешканцями Чортуватою Балкою. П.С. Паллас згадує про ці руїни в кінці другого тому «Подорожі» своєї південними губерніями Росії. Досить імовірно, що ольвіополіти мали тут передове укріплення проти навали скіфів, можливо також, що тут було поселення тих Мекселлінів, мешканців прикордонних, про яких згадується в цікавому Ольвійському написі Протогена, виданому 1823 р. поважним П.І. Кеппеном у Відні...» [829, с.373, прим.81].

І.О. Стемпковський опублікував інформацію про скарб ольвійських монет, знайдених у грудні 1824 року при плануванні двору панського будинку в селі Понятівці Херсонської губернії та повіту, в 25 верстах від Херсона вгору по Дніпру, що належала полковнику Баранову. Скарб, що включав понад 600 монет у гарному стані, був знайдений в «звичайному череп'яному горщику» на

глибині більше аршина (0,71 м). «Всі вони, без винятку, зображують з одного боку особу рогатого Пана (річкового бога Борисфена, або Гіпаніда) з бородою, а з іншого назву міста OLBIO, в якому були карбовані, сокиру, сайдак із вкладеним в нього луком, і нарешті різні літери, як то AP, BOE і т. ін., або ж монограми з різних букв складені, що треба думати є початковими складами різних імен градоправителів ольвійських. Подібні монети відшуковуються в численних руїнах Ольвії, й особливо у розташованій поблизу урочища Чортовій балці, якій дана ця назва через знахідки монет з головою рогатого Пана, шанованого селянами за диявола. Зображення таких монет можна бачити в цікавому каталозі стародавніх ольвійських медалей, виданому статським радником Бларамбергом у 1822 р.» [501, с.336]. Таким чином, у сучасному с. Токарівка (колишня Понятівка), у 1824 році випадково був виявлений великий скарб великої розмінної міді з зображеннями Борисфена і скіфської зброї (так звані Борисфенів), тобто монет, що набули широкого поширення за межами Ольвії. Судячи з опису, скарб включав зразки Ольвійського карбування з початку останньої чверті IV аж до кінця другої третини III ст. до н.е. [162, с.80-85]. Інший скарб з великою кількістю монет у «гличу» з того ж с. Понятівка, як зазначено в документі, в 28 верстах вище Херсона на правому березі Дніпра, був виявлений в середині XIX ст. на давньому городищі («древньому місті, обнесеному валом»). З його складу лише 5 монет «вціліли» і були передані до музею Одеського товариства історії та старожитностей його дійсним членом Н. Вертіляком [882].

Цінність робіт І.О. Стемпковського та І.П. Бларамберга полягала в тому, що вони фіксували сліди стародавніх поселень та могильників у низці пунктів Північного Причорномор'я, особливо ті, котрі випадково були відкриті в процесі надто активного господарського освоєння краю на початку XIX ст. У 1823 році за кордоном вийшли праці Д. Рауль-Рошетта в Парижі та П.І. Кеппена у Відні [520]. Остання була перевидана у 1828 році російською мовою ТІСР. Хоча в цих роботах і міститься більше матеріалів, ніж у І.П. Бларамберга, але повного огляду вони все ще не дають.

За взаємної домовленості з вітчизняними археологами [825, с.230-235], Д. Рауль-Рошетт у 1822 р. в Парижі вперше ввів до наукового обігу, в числі інших, низку ольвійських пам'яток [520], наданих авторові І.О. Стемпковським, І.П. Бларамбергом та П. Дюбрюксом. Паризькі публікації одеських антикварів вперше познайомили західноєвропейських вчених з розкішними археологічними пам'ятками Нижнього Побужжя. У 1825 році І.О. Стемпковський написав досить наївну та сентиментальну розповідь «Радаїс та Індар» про ідилічну дружбу та смерть двох скіфських юнаків, котрі були закохані в одну грецьку дівчину. Розповідь містить опис п'ятиденної подорожі з Ольвії вгору Борисфеном до табору «скіфського царя Індафарна», причому подробиці побуту стародавніх греків і скіфів наведені автором по творах

Геродота, Лукіана та Овідія, хоча і на аматорському рівні, являють собою певну реконструкцію життя стародавніх ольвіополітів [827]. І.О. Стемковський, безсумнівно, був одним з найяскравіших і здібних російських археологів першої третини XIX ст. Школа кабінетної роботи, яку він пройшов у Франції, позитивно позначилася на якості його наукових публікацій. За порівняно короткий термін дослідник встиг написати більше 40 наукових праць [19]. У своїх дослідженнях І.О. Стемковський намагався вийти за вузькі рамки філологічного або антикварно-художнього аналізу різних категорій археологічного матеріалу, використовуючи його перш за все в якості повноцінного історичного джерела.

Після повернення з Європи у 1822 році І.О. Стемковський бере участь у розкопках І.П. Бларамберга в Ольвії. На матеріалах лапідарного архіву поліса він опублікував дослідження про ольвійський календар [828]. Йому належить одна з перших у вітчизняній науці робіт з давньої географії Північно-Західного Причорномор'я [317], котра базується на натурному дослідженні місцевості та викликає жваві суперечки до сьогодні [2]. Історичні висновки антикварія ґрунтуються на порівняльному аналізі наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел, тобто методу, котрий є найбільш ефективним і використовується фахівцями і до тепер.

Наукові заслуги І.О. Стемковського були відзначені обранням його член-кореспондентом Академії написів й Азіатського товариства в Парижі (1821), у дійсні члени Товариства історії та старожитностей при Московському університеті та Товариства сільського господарства Південної Росії в Одесі (1828).

На особливу увагу заслуговує ще одна робота І.О. Стемковського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823). Звертаючи увагу на постійне використання руїн стародавніх будівель у якості каменоломень для нового будівництва, вчений нарікав, що «сліди ці, принаймні з краю селищ, щодня більше і більше стираються». Багато поселень, що згадуються стародавніми географами, вже неможливо знайти на місцевості. Завдання освічених людей – врятувати від загибелі численні археологічні пам'ятники, які «можуть дати найбільш достовірні свідчення про релігію і правління, науки і мистецтва, діяння і мораль поколінь, настільки давно згаслих». Багато причорноморських пам'яток, описаних П.С. Палласом, Л.С. Вакселем та іншими мандрівниками, вже не існують в тих місцях, де вони були знайдені, – частина старожитностей потрапила в приватні руки або ж була вивезена за кордон. Такі речі виявилися «назавжди... втраченими для науки», стаючи безпаспортними.

На думку автора, з метою розв'язання проблем в археологічній науці, вітчизняні антикварії мали об'єднатися в наукове товариство з єдиною програмою польових і кабінетних досліджень, котре б сприяло створенню

мережі спеціалізованих археологічних музеїв. Також, І.О. Стемковський вважав, що поодиноці займаючись археологічними студіями, вченим та аматорам ніколи не досягнути тих успіхів, котрих можна досягти разом, маючи спільну програму дій і необхідні кошти для ведення розкопок і видання своїх праць. «Як часто трапляється, – писав І.О. Стемковський, – що вчений, не маючи кому повідомити ідею, що народилася в його голові, віддається їй з пристрасстю і творить систему, тим більше захоплюючи і небезпідставну, чим більше він має розуму і знань; як часто засліплений хибним блиском цієї ідеї, він не помічає її слабких сторін, намагаючись підкріпити її ґрунтовним вивченням та спокусливими доказами, він несвідомо обманює публіку, обманюючи самого себе!» [829, с.45-48]. Атмосфера суворої наукової критики та «шляхетного змагання» між антикваріями повинна сприяти якнайшвидшому прогресу науки й пошуку істини. Основна мета археологічного товариства – «розшукувати, збирати і зберігати, описувати та пояснювати всі пам'ятки старовини, на північних берегах Чорного моря в різний час знайдені і такі, що знаходяться надалі». У 1839 році, вже після смерті І.О. Стемковського, буде відкрито Одеське товариство історії та старожитностей, котре у своїй діяльності наслідувало заповіти вченого. І.О. Стемковський передбачив та виділив наступні напрями діяльності наукового товариства, які, в майбутньому, використають організації, що вивчали історичну спадщину батьківщини:

1. Складання зведених відомостей давніх авторів з історії та географії краю. Згодом ті ж завдання ставили перед собою ОТИС [881], а потім РАТ [262].

2. Складання повних зведень вже опублікованих епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток. Необхідно «розподілити їх за порядком міст і народів, яким вони колись належали; витягти найкращі про них судження тих вчених мужів, якими вони були видані й описані та доповнити ці судження новими поясненнями».

3. Опис усіх знахідок, які потрапили у приватні зібрання, як і археологічних пам'яток, що знаходяться на місцевості, головним чином руїн міст.

4. Проведення «під наглядом членів» товариства археологічних розкопок в руїнах міст і стародавніх «гробницях». Особливу увагу приділяти пошуку стародавніх написів і монет, «цих надійніших історичних свідчень, які можуть послужити до доповнення більшою частиною втрачених літописів царств, міст і народів, що існували на берегах Понта Евксинського». Один з напрямів діяльності товариства – охорона пам'яток з метою «підтримки від кінцевого руйнування залишків тих давніх будівель, котрі ще помітні», збирання і дбайливе зберігання знайдених речей у музеях.

5. Складання планів усіх стародавніх міст і поселень, сліди яких ще видно на поверхні. Складання архітектурно-археологічних вимірвальних креслень (плани і профілі збережених стародавніх будівель).

б. Складання карти стародавніх поселень Північного Причорномор'я на основі зіставлення порівняльного аналізу нарагивних традиції з реальними археологічними залишками на місцевості з метою локалізувати «місце розташування багатьох знаних міст, сліди яких вважаються нині втраченими».

Записку І.О. Стемпковського «Думки щодо розшуків старожитностей у Новоросійському краї» (1823) з повною підставою можна вважати за першу науково-дослідницьку програму вітчизняної науки про класичні старожитності Нижнього Побужжя, де вже були чітко окреслені стратегічні цілі і тактичні завдання розвитку науки. Як не парадоксально, але програма була розроблена дилетантом, а не професійним науковцем. Дилетантизм у період становлення класичної археології був неминучий, оскільки фонд власне наукового знання і принципів тільки формувався. Об'єктами наукового дослідження, за І.О. Стемпковським, мали стати всі без винятку старожитності, незалежно від їх матеріальної та художньої цінності: «Ми повинні ретельно збирати і зберігати кожен уривок стародавніх рукописів, написів на каменях, кожну медаль, кожен уламок статуй, барельєфів: сама незначуща річ може іноді пояснити стародавні перекази і розігнати морок, котрий їх вкриває» [374, с.139]. Він беззастережно засуджує тих любителів, які «з цікавості» збирають старожитності, не знаючи їх справжньої історичної цінності і значення для науки [829, с.43-44]. Виходячи з цієї наукової концепції, авторка не може повною мірою прийняти висновок О.О. Формозова, що Іван Стемпковський розумів завдання археології перш за все виходячи з естетичних позицій, тобто в руслі художньої археології [419, с.46]. Багато в чому завдяки записці І.О. Стемпковського, до суспільства XIX ст. «поступово, хоч і дуже повільними кроками, стало проникати усвідомлення необхідності збереження стародавніх пам'яток і ставлення до них з належною увагою та повагою» [244].

Реалістичність та раціональність поглядів І.О. Стемпковського, доводить той факт, що і І.О. Стемпковський, і І.П. Бларамберг чудово розуміли, що лише силами антикваріїв Одеси втілити в життя настільки глобальні плани просто неможливо, перш за все через відсутність у дилетантів належної історико-філологічної підготовки, тому вони шукали однодумців у Москві та Петербурзі. І.О. Стемпковський невпинно переконував столичних антикваріїв у необхідності вивчення не тільки слов'яно-російських (єдино популярних серед вченого загалу Російської імперії XVII-XVIII ст. пам'яток), але і класичних старожитностей, що знаходяться на території краю. Обидва археологи намагалися зацікавити старожитностями Південної України членів МТІСР. Проте в членів останнього інтерес до пам'ятників античної археології Нижнього Побужжя з'явився лише з приходом на місце голови МТІСР (1823-1830) генерал-майора О.О. Писарева (1780-1846), заслуга якого полягає в залученні до співпраці з МТІСР Одеських антикваріїв та колекціонерів, які цікавилися класичними старожитностями. У 1823 році дійсними членами товариства були

обрані Є.С. Келлер, П.І. Кеппен, І.П. Бларамберг, в 1825 році – дійсним членом І.О. Стемпковський, почесним членом – О.С. Грейг, в 1836 році – М.Н. Мурзакевич [994].

Результатом цих подій стало виникнення в Одесі першого спеціалізованого наукового центру класичної археології, тісно пов'язаного з російським центром, але такого, що спирався на власні сили. Ініціатором створення цього центру став І.О. Стемпковський. У 1830-х роках, навколо створеного І.П. Бларамбергом Миського музею старожитностей, вперше, згрупується об'єднання групи археологів та любителів старожитностей, яке в літературі буде відоме, як Одеський археологічний гурток. З його членів дослідженнями старожитностей Нижнього Побужжя займалися М.М. Кир'яков та М.Н. Мурзакевич [230-239].

У 1848 р. сталася подія, котра стала відправною точкою у справі наукового вивчення ольвійських старожитностей. Так, за дорученням Петербурзького археолого-нумізматичного товариства в Ольвії провів дослідницькі роботи граф О.С. Уваров [657, с.48]. По дорозі з Херсона до Миколаєва молодий мандрівник намагався виявити залишки легендарного храму Деметри. Місцеві мешканці повідомили О.С. Уварову, що «до них часто приїжджали покопатися..., але... нічого ніколи не знаходили». Лише на Золотому мисі, розташованому в трьох верстах від села Широкого і в семи верстах від мису Станіслав, на початку 1830-х рр. херсонський житель Шибінський проводив грабіжницькі розкопки і виявив кілька біломармурових плит, залишки будівлі з кам'яним підвалом, заповненим посудом (амфорами?), про долю яких археологу так і не вдалося нічого з'ясувати [376, с.32-34]. 10 липня 1848 року в Миколаєві О.С. Уваров зустрівся з М.М. Кумані. У той же день граф зробив запис у щоденнику про виставлення на продаж великої колекції «грецьких та босфорських монет» доктора Кібера. В Янчокраку (нині с. Кам'янка Очаківського району), у маєтку графа А.Г. Кушелева-Безбородька, він оглянув пам'ятки античної скульптури – чотирьох левів, привезених з Ольвії, які були «зроблені зі звичайного каменю, в лежачому положенні і середнього розміру» [374, с.448]. Тих же левів описав анонімний автор, який на початку 1850-х рр. разом з викладачами Ришельєвського ліцею Ф.К. Бруном і П.В. Беккером подорожував берегами Чорного моря у пошуках решток давньогрецьких колоній. Буквально через два-три роки після першої поїздки О.С. Уварова мова йшла вже тільки про двох левів, але з мармуру.

Найбільш цікавим об'єктом для О.С. Уварова виявилися руїни античної Ольвії. Молодий граф оселився в будинку управляючого маєтками графа Г.Г. Кушелева К.Д. Станкевича і за його сприяння придбав у місцевих селян безліч монет, «зібрав скільки міг черепиці з клеймами, приєднав до малюнків», оглянув і зняв копію, баченого на дворі будинку управляючого «недавно знайденого напису грецького» на постаменті статуї. Традиційним стало

твердження, що у 1848 році О.С. Уваров провів розкопки на городищі і некрополі Ольвії [607, с.20], однак, судячи з тексту книги та дорожніх нотаток, це твердження варто піддати сумніву. Метою свого дослідження О.С. Уваров вважав лише збір якомога більш повних відомостей про Ольвію, щоб показати «побут Ольвії в стародавні часи... Єдине моє бажання видати ті старожитності, які ніким ще не були описані і які пояснюють нам або внутрішній стан, або розвиток мистецтв в Ольвії» [376, с.36]. Треба зазначити, що дослідницькі роботи О.С. Уварова 1848 року увійшли в історію науки, як перші розкопки на території Нижнього Побужжя. Наступні дослідження, проведені ним на території краю, відбулися у 1853 році та були описані у виданні «Дослідження про старожитності Південної Росії та берегів Чорного моря».

Неодмінно важливим фактором розвитку інтересу до старожитностей серед освічених верств населення краю сприяло видання газет та журналів, серед яких у цей період найбільший інтерес для нас становить «Одеський вісник», який за словами А.О. Скальковського, був «чи не найкращим журналом в Росії» [869]. До співпраці у цих періодичних виданнях активно залучалися місцеві антиквари – І.П. Бларамберг, І.О. Стемповський, О.Ф. Спаду, Е.В. Тетбу де Мариньї, О.С. Стурдза, В.Г. Тепляков, М.Н. Мурзакевич, Д.В. Карейша, А.Б. Ашик та ін., які публікували свої статті під рубриками «Старожитності», «Давня географія», «Історія», «Матеріали для історії Новоросійського краю» [237, с.172-175]. Велику популярність мав «Новоросійський календар», котрий видавався з 1835 р. при канцелярії Новоросійського генерал-губернатора [288, с.1-25]. Цей змістовний довідник одночасно був і збіркою наукових та літературних статей, так як редагувався адміністрацією та педагогами Ришельєвського ліцею, серед яких був і видатний дослідник старожитностей Нижнього Побужжя М.Н. Мурзакевич [870]. Одеську періодику першої половини ХІХ ст. з повним правом можна назвати не лише суспільно-політичною та економічною, а й історико-археологічною, в якій час від часу друкувалися статті присвячені старожитностям Нижнього Побужжя.

Праці періоду «вчених мандрівок» на початку ХІХ ст. ще не мають належного наукового рівня, практично не містять узагальнень, а науковий апарат в них все ще не сформований. Такі роботи носять, переважно, описовий характер і в багатьох випадках, більш пізні дослідження повторюють попередні, хоча і містять певні доповнення. Не дивлячись на вказані недоліки, даний пласт матеріалів є неодмінно важливим джерелом у вивченні історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя, оскільки по-перше, саме вченими-андрівниками, вперше, вірно локалізуються античні поселення на території краю, по-друге, вказані доробки містять згадки про археологічні пам'ятки, такі, що на сьогоднішній день, через певні обставини є втраченими, по-третє, з описів мандрівників нам відомі імена перших дослідників античних пам'яток Нижнього Побужжя та багато інших подробиць, по-четверте, навіть ті праці, які

дублюють попередні, часто виявляються першоджерелами, оскільки в переважній більшості, оригінали, через давність свого походження, втрачаються та випадають з обігу і поля зору дослідників, по-п'яте, вони роблять картину історії досліджень краю більш довершеною і повною, допомагаючи прослідкувати еволюцію процесу зародження археологічної науки та досліджень старожитностей краю на початковому етапі.

Праці етапу роботи вчених-антикваріїв та перших кабінетних досліджень вже стоять на більш високому, порівняно із працями «дилетантів-андрівників» науковому щаблі, оскільки, хоч ще і не на належному рівні, але містять перші спроби узагальнень та аналізу праць попередників, спроби перевірки достовірності викладених фактів, спроби спеціалізації літератури по тематиках: нумізматичній, епіграфічній, лапідарній, керамічній та історичної географії й археологічної топографії. Особливо варто відзначити формулювання першої дослідницької програми І.О. Стемповським, котра продемонструвала готовність переходу вітчизняної археологічної думки до наступного, якісно нового етапу в історії археологічних досліджень краю, а саме, до формування першого історично-археологічного товариства на півдні країни.

Іншим моментом, на який звернула увагу авторка при аналізі даної групи джерел, стала повна диспропорція у вивченні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, а саме: всі дослідження даного періоду торкалися лише пам'яток античності, таких як Березань, Тендрівська коса, Ольвія та ольвійська хора, хоча ця обставина і не видалася дивною, через притаманне епосі класицизму культивування знань про античний світ, яке відбивалося у всіх сферах наукового та культурного життя Російської імперії ХІХ ст.

Врешті-решт, «вчені-андрівники» та кабінетні дослідження «антикваріїв» виконали своє завдання вихідної форми наукової організації. На підґрунті зробленої їх представниками роботи на півдні країни, в Одесі, вперше виникає спеціалізований науковий центр, який спирався на власні сили, створюються музеї класичної археології та починається новий, більш плідний, етап в історії досліджень стародавніх пам'яток Нижнього Побужжя.

2.2. Старожитності краю за матеріалами перших музейних зібрань Південної України

Необхідність зберігання все зростаючої кількості, знайдених під час будівельних робіт у місті Миколаєві та його окрузі старожитностей, призвела до організації першого державного сховища археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Таким став **Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт у Миколаєві** [678; 679]. Треба зазначити, що в самому місті Миколаєві тривалий час була розміщена ставка головного командира Чорноморського флоту. У 1803 році тимчасова Креслярня при Чорноморському управлінні, основною функцією, якої стало проведення морської зйомки в Чорному та Азовському морях, за наказом головного командира Чорноморського флоту і портів

адмірала Жана Батиста Прево Сансака (Івана Івановича) де Траверсе (1754-1831 рр.) була трансформована у Чорноморське депо карт [219]. До кола функціональних обов'язків співробітників депо увійшло: складання гідрографічних карт, проведення метеорологічних спостережень, створення планів і креслень кораблів та будівель, що належали морському відомству, зберігання інструментів та моделей, а також вивчення питань, стосовних історії Чорноморського флоту. У власності останнього перебували землі у різних районах Північного Причорномор'я, до яких належали і навколишні території, нещодавно заснованих Миколаєва та Херсона. Під час засвоєння нових територій, проводились господарські, будівельні та фортифікаційні роботи. Основною робочою силою стали прості моряки, яким при виконанні подібних робіт постійно траплялись старожитності. Офіцерський склад, котрий керував проведенням будівництва, у більшості своїй був високоосвіченим, що давало змогу його представникам усвідомити важливість збереження знахідок, необхідність їх охорони, колекціонування і вивчення.

Протягом кінця XVIII – початку XIX ст. посаду першого доглядача Чорноморського депо карт обіймав відомий військовий гідрограф Іван Матвійович Будіщев, котрий сприяв формуванню колекції «антиків» при ньому. Командування Чорноморського флоту звернулося до моряків, чиновників і приватних осіб із проханням сприяти поповненню «різними предметами по частині мистецтв, точних наук, старожитностей та іншого» зібрання Чорноморського депо карт. Разом з тим, було відкрито загальний доступ бажаним до матеріалів бібліотеки і кабінетів депо «для розширення своїх знань» [998]. Кількість експонатів Кабінету рідкостей росла з року в рік завдяки випадковим знахідкам старожитностей і жертвам моряків. Поряд з мапами, планами міст, кресленнями та моделями кораблів, колекціями мінералів, мушель, скам'янілостей, опудал тварин, речами етнографічного характеру, в депо збиралися античні написи, скульптура, монети, кераміка. Сюди, через територіальну близькість, потрапляли, в першу чергу, старожитності з Березані, Ольвії та її околиць. В описах Кабінету рідкостей іноді вказувалися прізвища осіб, які пожертвували речі, з датою їх надходження: адмірал І.І. де Траверсе (1804 р., монети); контора головного командира Чорноморського флоту (1805 р., маленька глиняна ваза з Ольвії, мідні дощечки з єгипетськими ієрогліфами) та ін. [998].

Звичайно, що ні про яку систематизацію чи класифікацію експонатів Кабінету рідкостей ще не йшлося. У «Відомості загальній, що знаходиться при депо Чорноморського флоту... речам» (1806 р.) «різні старожитності» перераховані разом з мушлями і скам'янілостями в кількості 595 штук. Також, із вказаного переліку експонатів важко зрозуміти походження старожитностей, що «увійшли до зібрання депо». Найбільшою була колекція давніх і нових золотих, срібних і мідних монет, котра вже тоді складалася з 225 екземплярів [998].

Г.К. Келер, котрий відвідав Миколаїв у 1804 році, оглянув у коридорі штурманського училища шість античних мармурів з написами і барельєфами. Він просив І.І. де Траверсе відправити пам'ятки президенту Академії мистецтв графу О.С. Строганову [998, арк.85] для їх наступного вивчення. У 1798 році у Миколаєві було засновано Штурманське училище з метою підготовки для служби на Чорноморському флоті штурманських офіцерів і кондукторів з дітей дворян [1000, арк.85-88]. Прикрасою його приміщень слугували «антики» та інші «курйозні речі». Особливо багато їх зберігалось у бібліотеці училища, де поступово сформувався ще один осередок накопичення старожитностей з Нижнього Побужжя.

Дізнавшись про те, що Харківському університету дозволено збирати археологічні пам'ятки, І.І. де Траверсе в серпні 1809 року подав рапорт міністру морських сил П.В. Чичагову з обґрунтуванням необхідності зосередження старожитностей у Чорноморському депо карт. Олександр I затвердив пропозицію І.І. де Траверсе та П.В. Чичагова і морське відомство отримало право збирати антики для депо не тільки на своїх землях, а й з усього Новоросійського краю, причому Харківському університету надавалася можливість вивчення написів, що зберігаються в Миколаєві [1000, арк.5-8].

Ставши морським міністром, І.І. де Траверсе в 1811 році розпорядився проводити щорічні контрольні перевірки фондів депо спеціальним чиновником з метою «забезпечення цілісності всіх речей», з обов'язковим поданням відомостей до Петербургу [1000, арк.1]. На жаль, нам не вдалося виявити документи про стан Чорноморського депо карт в роки командування Чорноморським флотом віце-адмірала М.Л. Язикова (1809-1816). Ймовірно, розширення та збереження колекції старожитностей депо не стало предметом його цікавості. Ані серед архівних даних, ані серед досліджень сучасних вчених інформації про це нам віднайти не вдалося. Справи кардинально змінились, коли з 1816 по 1833 рік посаду головного командира флоту і портів обіймав наступник М.Л. Язикова **Олексій Самуїлович Грейг (1775-1845 рр.)** - людина енциклопедичних знань та почесний член Петербурзької Академії наук (1822). О.С. Грейг почав енергійну діяльність щодо вдосконалення Чорноморського флоту, кораблебудування та, що найважливіше, розвитку науки і техніки [188, с.86]. З метою використання наукових досягнень на користь військовій справі, навесні 1821 року О.С. Грейг розпочав будівництво Миколаївської обсерваторії. Для її майбутнього місця розташування він обрав найвищу точку в околицях молодого міста, нею став Спаський курган, розміщений на захід від Миколаєва. Нажаль, вміст кургану, котрий був вилучений під час зведення обсерваторії, його описи та малюнки зроблені на місці, до наших днів в більшості своїй не дійшли, проте збереглося кілька достовірних свідчень сучасників, котрі дають змогу мати, бодай, загальне уявлення про вказану археологічну пам'ятку. Відвідавши місце будівництва академік Г.К. Келер, зробив запис про те, що сам

курган був «нешодавно зритий адміралом Грейгом, на якому він звів обсерваторію» [994, арк.245-245-зв.], а на самому місці проведення будівельних робіт були знайдені залишки будівель епохи грецької колонізації краю і після очищення від піску замальовані. Г.К. Келер також зазначав, що в центрі кургану був «виявлений подовжений прямокутник з огорожею з грубо оброблених каменів, що утворюють чотири кола». В свою чергу П.П. Свіньїн, видавець руського літературного журналу «Вітчизняні записки», відвідавши Миколаїв у 1825 році, зазначав, що в Депо карт зберігається «Цікавий малюнок нутроців кургану, на якому споруджена тепер чудова обсерваторія. Основа цього кургану складена була з кам'яної товстої стіни, що в'ється на зразок равлика або спіралі. Через відсутність архітектора я не міг дізнатися, чи були порожніми проміжки між стінами цими і не знайдено бува тут чого-небудь чудового?» [816, с.102]. Сьогодні цей винятково цінний малюнок зберігається у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею.

Поступово кількість «рідкісних» речей та старожитностей, котрі зберігались у бібліотеці штурманського училища та Чорноморському депо карт збільшилась настільки, що постала необхідність у виділенні для них нових більш пристосованих приміщень. Це розумів О.С. Грейг, наказавши у 1825 році [998, арк.17, 18] об'єднати зібрання колекцій раритетів, які перебували у вказаних установах флоту, в одному місці. Новостворене зібрання було розподілене на археологічну, нумізматичну, природничу та історичну колекції. Після об'єднання, справу колекціонування та збереження старожитностей при Чорноморському депо карт продовжив Микола Михайлович Кумані (1796-1869 рр.). Він очолив депо у 1825 році, і обіймав посаду голови протягом наступних 30-ти років. М.М. Кумані належав до числа тих офіцерів Чорноморського флоту, котрі з власної ініціативи проводили любительські розкопки пам'яток та колекціонували класичні старожитності. До таких належав і військовий гідрограф, капітан-лейтенант Н.Д. Критський, котрий провів розкопки та зробив описи пам'яток на острові Березані та Тендрівській косі (1823-1824). У розкопках святилища Ахілла на Тендрівській косі брав участь і мічман К.М. Навроцький. Ці офіцери стали постачальниками експонатів для колекції Кабінету рідкостей.

В описі Кабінету рідкостей згадані: «мармур, знайдений в Ольвії з грецьким написом... місяця Каламея», «мармур звідти ж з написом, в якому згадується місяць гамеліон», «шматок мармуру з частиною грецького напису з руїн Ольвії», «мармуровий надгробний камінь, знайдений біля руїн міста Ольвії з грецьким написом», три капітелі, знайдені в Дніпровському лимані біля руїн Ольвії», «мармур, що має вигляд раковини» (акротерієм) та ін. [998, арк.54, 72-73-зв.].

У лютому 1825 р. відставний градоначальник Феодосії С.М. Броневський від імені МТІСР звернувся до О.С. Грейга з проханням надіслати до Москви

точні дані про Миколаївський кабінет, у тому числі: «1. Короткий історичний нарис про заснування Миколаївського музею; 2. Валовий опис усіх старожитностей, що знаходяться в ...музеї; 3. Декілька малюнків з найкращих речей, які заслуговують особливої уваги; 4. Короткі пояснення та примітки до цих малюнків». Ці дані товариство мало на меті опублікувати у своїх «Працях і записках». О.С. Грейг відгукнувся на побажання товариства і доручив голові депо зробити опис зібрання [998, арк.49, 80]. Його було складено М.М. Кумані під назвою «Історичний опис про заснування в Миколаєві Чорноморського депо карт з наявними при ньому музеумом і бібліотекою» і в травні 1826 року разом з шістьма малюнками розміром в аркуш надіслано до Москви. У супровідному листі М.М. Кумані запропонував і надалі повідомляти товариство про нові надходження археологічних пам'яток, проте не забув зауважити, що головну мету Чорноморського депо карт становить не археологія, а «широке коло по частині наук і винаходів, що відносяться до мореплавства» [994, арк.10-11].

Згідно переліку рукописних творів, представлених для розміщення в «Працях і літописах» МТІСР, прийнятого до друку секретарем товариства С.П. Шевирьовим [994, арк.78-зв.], опис М.М. Кумані потрапив до редакції та був заслуханий на засіданні від 27 жовтня 1826 року. Але з невідомих причин стаття М.М. Кумані так і не була видана. Проте, зберігся запит 1835 року астронома штабу Чорноморського флоту і портів, першого директора Миколаївської обсерваторії К.Х. Кнорре, котрий звернувся до керівника гідрографічного відділення штабу Чорноморського флоту і портів генерал-майора М.Б. Берхема з проханням повідомити професору Дерптського університету Клоссіусу данні щодо бібліотеки Чорноморського гідрографічного депо, а також про всі старожитності, що зберігаються в ньому, і про походження цих антиків для твору про бібліотеки Російської імперії, над яким тоді працював професор. Завдяки цьому запиту до нас і дійшов «Опис Бібліотеки Чорноморського гідрографічного депо з наявним при ній музеєм та іншими частинами», складеним М.М. Кумані і відправленим К.Х. Кнорре 14 лютого 1835 року, в якому серед інших рідких і цінних речей, автор відмічає: «[...] зібрання монет царів Кіммерійських, з міста Ольвії [...] зібрання мармурів, знайдених у річці Бузі біля руїн міста Ольвія [...] Надгробний камінь, знайдений біля руїн стародавнього міста Ольвія... Великий глек зовсім цілий, а також ціла водопровідна труба з давнього міста Ольвія [...] Є ще досить каменів, але написи настільки пошкоджені, що їх розібрати ніяк не можна» [998, арк.1-12-зв.].

До опису ішов додаток за авторством П.П. Свіньїна, де вчений конкретизував, подавав пояснення, доповнення до тексту М.М. Кумані, а також докладно описував роботу самого депо: «Примітно з цього каміння суть: [...]. 3. Дві капітелі, знайдені біля Очакова в самому лимані. [...] 6. Надгробок, з написом і зображенням щита, розділеного вздовж смугою; в щиті шість лілей,

що вживаються у французькому державному гербі; щит оточений гірляндою. З Ольвії. [...] 13. Шматок мармуру, також з грецьким написом, знайдений на о-ві Березань» [816, с.100-102]. Цей додаток демонструє нам, що до кола зору дослідників старожитностей Нижнього Побужжя, потрапляли і предмети відмінні від античної епохи.

З жовтня 1833 по 1851 рік головним командиром Чорноморського флоту і портів був адмірал Михайло Петрович Лазарєв (1788-1851). У 1834 році він відрядив начальника Чорноморського гідрографічного депо (таку назву у 1832 року отримало депо карт) підполковника М.М. Кумані до Петербургу для вивчення позитивного досвіду в діяльності Гідрографічного депо Головного морського штабу Росії. З метою реорганізації та вдосконалення депо в Миколаєві М.М. Кумані подав низку доповідних записок, де запропонував позбавити депо від непрофільних колекцій – стародавні монети, мармури і рельєфи передати Одеському та Керченському музеям, а решту експонатів продати з публічного торгу. «Існуюче до сьогодні Чорноморське депо карт, – писав М.М. Кумані, – не маючи достатньої суми на забезпечення себе потрібними предметами, користувалося довільними і різнорідними приношеннями різних осіб, що наповнили її речами, далекими від мети цього закладу, котрі склали по частинах неповні уривки колекції, не складають нічого цікавого, наприклад: кілька стародавніх монет, без дотримання хронологічного порядку, кілька мінералів..., колекції птахів, риб, звірів, мушель; з тим же самим недоліком (безсистемність. – *М.Л.*), різні знайдені на берегах Чорного моря мармури з написом, рельєфами й іншими зображеннями, погані копії з картин, твори школярів, що спотворили оригінали, і нарешті, моделі кораблів, суден і машин; весь цей збір... являє змішану різноманітність, котра не містить в собі ні цікавого, ні корисного. Тим часом для утримання цих речей потрібне приміщення і деякі витрати. Вважаю все це треба знищити, викинувши негідне, а монети, мармури і рельєфи, знайдені в різний час на місцях стародавніх поселень Чорного моря, віддати Одеському і Керченському музеям... і на сам кінець, решту продати з публічного торгу» [998, арк.2-3-зв.].

Начальник Головного морського штабу князь О.С. Меншиков, котрий відвідав Миколаїв у 1835 році, наказав передати рідкості в Ришельєвський лицей, Одеський міський музей старожитностей, Керченський музей і Чорноморську штурманську роту [998, арк.1, 90]. Дізнавшись про реорганізацію депо, до М.П. Лазарева звернулись директор училищ Херсонської губернії та інспектор Херсонського училища торгового мореплавання з проханням виділити деяку частину експонатів для своїх навчальних закладів. У березні 1835 року в Херсонську гімназію передали 525 експонатів, головним чином, природничого характеру, зібрання античних монет – 67 екземплярів з трьох колекцій депо, ймовірно, знайдених на Тендрі та 5 монет «казанських татар» [998, арк.4-6, 8-11, 14, 90]. У 1837 році в Чорноморську штурманську

роту (раніше – Штурманське училище) були повернуті рідкості, які за наказом О.С. Грейга в 1825 році перемістили з училища до депо карт. Серед них мармурові статуї, бюсти, надгробки, написи (11 екз.), «Глиняна урна» та 4 посудини з Ольвії [998, арк.17-20, 43].

За наказом керівництва була створена спеціальна комісія «для огляду знищеного» та сильно зіпсованих експонатів. Комісія склала списки, з переліком речей, прийнятих до Кабінету рідкостей Чорноморської штурманської роти з бібліотеки Гідрографічного депо. Серед них зазначалися і три колекції античних монет (третя – «куплена у лейтенанта Навроцького, знайдена ним у розритому кургані на острові Тендрі в 1824 р.») – всього 420 приміток. Серед місць знахідок старожитностей на першому місці, за кількістю згадок у списках, опинився острів Березань, Тендрівська коса та Ольвія. У другій відомості містився перелік речей, що були «визнані гідними того, щоб бути у Кабінеті рідкісних речей при штурманській роті». На жаль, всі вони загинули для науки.

Колекцію рідкостей перемістили в Чорноморську штурманську роту, через що умови зберігання речей погіршилися. За ними доглядав тільки утримувач ротної бібліотеки Сапунов, позаштатний співробітник, який не отримував за цю працю жодної винагороди [998, арк.87-87-зв., 90]. Про будь-яке наукове вивчення пам'яток у ці роки не йшлося.

Кабінет рідкостей Чорноморського депо карт, а пізніше Чорноморської штурманської роти в Миколаєві до кінця 1830-х років містив зібрання досить значної колекції античних пам'яток Нижнього Побужжя, в тому числі епіграфічних, нумізматичних, археологічних. Однак морський музей з моменту заснування був допоміжним підрозділом однієї з установ Чорноморського флоту, не мав виваженої системи формування зібрань. Незважаючи на зусилля І.І. де Траверсе та О.С. Грейга хоч якось впорядкувати надходження експонатів, поповнення колекцій відбувалося здебільшого хаотично та випадково. Для військових моряків зібрання, тим більше наукове вивчення археологічних пам'яток, було, скоріше, цікавим захопленням, ніж серйозним заняттям. На жаль, такі фахівці-археологи як Г.К. Келер, І.О. Стемковський, І.П. Бларамберг, П.І. Кепшен не мали безпосереднього впливу на формування музейних фондів. Тим не менш, значення Кабінету рідкостей Чорноморського депо карт неможливо переоцінити у справі збирання та зберігання артефактів, адже дана установа стала першим державним музеєм на Півдні України. Саме Кабінету рідкостей та закоханим у історію і старожитності краю співробітникам Чорноморського депо карт ми завдячуємо збереженням від знищення і забуття значної кількості археологічних пам'яток Нижнього Побужжя.

Ще одним місцем збирання та збереження старожитностей з Нижнього Побужжя став **Одеський міський музей старожитностей**. Який було створено у 1825 р., директором закладу був призначений І.П. Бларамберг. До відкриття

Одеського музею, котре мало місце 9 серпня 1825 року [893, арк.43], Іван Павлович подарував йому колекцію старожитностей [894]. У листі до М.С.Воронцова антикварій висловлював своє захоплення тим фактом, що «велика кількість осіб поспішають добровільними пожертвами збільшити зібрання старожитностей» [749, с.189-206]. У перший рік до музею надійшли старожитності з колекцій графині Є.К.Воронцової («лампада з глини, нещодавно знайдена в руїнах Ольвії» [892, арк.102-102-зв.], подарунки І.О.Стемпковського («писана глиняна ваза з двома ручками, знайдена в 1823 р. в Одесі між театром і новим бульваром у стародавній гробниці»), графа С.О.Потоцького («посудина – кінний бюст з Ольвії»), колезького радника П.Я.Мариньї (25 монет римських імператорів, у тому числі 7 срібних і 18 мідних) і самого графа М.С.Воронцова (99 срібних та 127 мідних грецьких і римських монет) [892, арк.103-106-зв.].

І.П.Бларамберг запропонував музею придбати його ольвійську колекцію (скульптура, мармурові архітектурні фрагменти, кераміка, написи, монети) за 1000 червінців. Отримавши дозвіл від імператора Миколи I, М.С.Воронцов наказав купити кабінет І.П.Бларамберга за рахунок доходів міста Одеси, а колишньому господареві доручив скласти опис зібрання з малюнками [893, арк.102-106, 110-111, 126-126-зв., 132]. Стаття І.П.Бларамберга, в якій містився опис не була опублікована, але, на щастя, вона збереглася у вигляді рукопису [893] і дозволила сучасним дослідникам поточним походження деяких раніше невірно атрибутованих або, взагалі, депаспортизованих речей ОАМ НАН України. Для прийому до музею кабінету І.П.Бларамберга, була створена комісія у складі І.О.Стемпковського, А.Ф.Спади й О.І.Рено. У вересні 1826 року кабінет поступив до музею з описом, малюнками, каталогами та відомостями [893, арк.149, 179].

З моменту заснування Одеський музей містився разом зі зборами директора в саду будинку І.П.Бларамберга в невеликій альтанці, «оздобленій в пристойному для цього вигляді». У 1830 році музей був переведений до приміщення урядових установ [816, с.91]. Після смерті І.П.Бларамберга (1831 р.) музей об'єднали з Одеською міською публічною бібліотекою, в результаті чого за ним став доглядати міський бібліотекар, колезький асесор Анатолій Спаду (1779?-1843). У роки директорства А.Ф.Спади музей поповнювався лише випадковими знахідками і рідкісними подарунками. У 1837 році туди надійшли 22 монети, відкриті при обвалі берега лиману поблизу села Іванівки під Очаковом. М.С.Воронцов, був невисокої думки про діяльність нового хранителя музею, граф розумів нездатність А.Ф.Спади зробити науковий опис колекції, котра, під час його керівництва, сильно скоротилася в нумізматичній частині. У 1838 році генерал-губернатор Новоросії запропонував вчителю початкового училища при Ришельєвському лиці в Одесі талановитому історику М.Н.Мурзакевичу класифікувати й описати рештки колекції. У

справах ОТІС збереглося донесення М.Н.Мурзакевича М.С.Воронцову від 22 березня 1840 року з поданням рукопису 1-го відділення I частини каталогу: «В 1838 році Вашій ясновельможності завгодно було запросити мене до складання докладного опису Одеського міського музею старожитностей. У березні місяці того ж року я приступив до його опису... Оскільки, міський музей старожитностей складено з двох частин – нумізматичної та статуй і різних посудів, то і я вважав за необхідне мій опис розділити також на 2 частини: частину I-у нумізматичну і частину II-гу – власне, археологічну, розділивши I-у частину на 2 відділення. I-е відділення – монет грецьких, тобто міст грецьких вільних і автономних, і 2-е відділення – монет римських, починаючи з консульських і закінчуючи поділом Римської імперії на Східну і Західну [...] Що ж стосується другої частини, то і вона невдовзі буде завершена, якщо необхідних при цьому наукових посібників виявиться достатньо. Малюнки з мармурів і посудів начорно іноземцем Бассолі вже завершені. Потрібно їх тільки ще раз звірити з оригіналами, і тоді можна буде приступити до їх літографування, на що Ваша ясновельможність зробили ласку виявити згоду» [880, арк.21-21-зв.].

У 1841 році вийшов опис першої частини наукового каталогу – нумізматичної колекції, якому передує передмова з коротким нарисом археологічних досліджень у Новоросії. Книга була опублікована латинською мовою «як доступною усім антикварам і особливо нумізматам» тиражем у 300 прим. на кошти утвореного до того часу Одеського товариства історії та старожитностей [787].

В архіві Одеського археологічного музею зберігається альбом «Малюнки предметів, що належать Одеському міському музею старожитностей», складений під керівництвом М.Н.Мурзакевича відомим майстром Карло Боссолі (в іншому написанні Бассоль, Carlo Bossoli, 1815-1884) – ілюстрації до другої частини опису музею, так і не вийшли у світ. В альбомі К.Боссолі 92 таблиці з олівцевими малюнками єгипетських старожитностей, грецьких ваз, теракот, бронзових виробів, скульптури, рельєфів, давньогрецьких і латинських написів, щоправда, без анотацій. Кожен малюнок супроводжується вимірюванням у вершках; всі вони виконані акуратно і достатньо професійно. З малюнків видно, що чи не п'ята частина всього зібрання складена зі старожитностей, винайдених в Нижньому Побужжі, Ольвійських, Березанських та Тендрівських. П.О.Каришковський, уважно вивчивши альбом, виявив на його сторінках малюнки двох загублених Ольвійських написів з присвятою Ахілли Понтарху та Аполлону Простату [601]. Серед архівних матеріалів ОТІС нам вдалося виявити опис Одеського міського музею з посиланнями на номери альбому К.Боссолі [880, арк.62-66], які дозволяють атрибутовати або уточнити походження низки пам'яток ОАМ; щоправда, літографовані таблиці з малюнків так і не знайшлися. Інший документ – «Опис мармуру міського музею 1855

року» (49 номерів), складений унтер-офіцером Павлом Пороховником, також містить посилання на номери малюнків згаданого альбому.

Одеський міський музей старожитностей став першим музеєм у Північному Причорномор'ї, що спеціалізувався на зборі археологічних пам'яток. Його перший директор І.П. Бларамберг, при підтримці М.С. Воронцова, намагався зосередити тут артефакти, випадково знайдені на величезному просторі від Дунаю до Дніпра. Основою колекції стало зібрання самого І.П. Бларамберга. Наслідуючи його приклад, інші місцеві колекціонери передавали частину речей зі своїх зібрань у подарунок музею. З ім'ям І.П. Бларамберга пов'язаний початок наукового вивчення пам'яток археології Нижнього Побужжя в Одесі. Новий етап діяльності Одеського міського музею старожитностей пов'язаний з приходом до нього М.Н. Мурзакевича [637-638]. З призначенням нового хранителя активізується формування колекцій. У 1844-1845 рр. були придбані «дуже гарні зібрання рідкісних речей, знайдених у руїнах Ольвії... і античних монет звідти ж» [787]. Серед ольвійських знахідок вказано 7 світильників, мегарська чаша, 2 геми, скарабей, 10 амфорних клейм, 1 теракота.

Становище М.Н. Мурзакевича з самого початку завідування музеєм було подвійним – з 1839 року в місті перебувало два однопрофільних музеї старожитностей. Другий, створений при ОПС, залучив до співпраці всі наукові сили, тому опинився в більш вигідному становищі. Обіймаючи посаду секретаря ОПС, М.Н. Мурзакевич виступав, як фактичний керівник обох музеїв [638, с.247]. Так само, як колись О.С. Грейг у Миколаєві наказав об'єднати зібрання бібліотеки штурманського училища та Чорноморського депо карт на базі депо, у М.С. Воронцова у 1842 році виникла ідея про злиття двох музеїв Одеси. Відправною точкою в цій справі стала доповідь Одеського військового губернатора Д.Д. Ахлестишева про те, що «в домі одеських присутніх місць знаходяться різної величини шматки мармурів, каміння, й уламки статуй та інші археологічні старожитності без жодного нагляду, і за браком місця, розміщені в коридорі, де вони легко можуть бути зіпсовані і загублені» та наступна пропозиція передачі їх до ОПС.

У 1854 році через небезпеку, що загрожувала Одесі під час Кримської війни, музей був закритий і більше не відкривався [638, с.249]. У 1855 році сам М.Н. Мурзакевич став просити одеського військового губернатора М.І. Крузенштерна про передачу музею до відання ОПС. «Товариство..., маючи власне приміщення, із значною зручністю може зберегти у себе предмети старожитностей, що належать Одесі. Музей товариства старожитностей, як установа, що служить на користь міста і всього Новоросійського краю, засновниками товариства створений саме з метою збирати знайдені старожитності в одному місці, зберігати їх і пояснювати, публікуючи ці пояснення в Записках товариства. Більше того, зберігання державного музею в

будівлі... товариства на майбутній час вимагатиме особливих витрат. Предмети стародавні, монети, з ящиками і шафами їм належними, котрі були передані до товариства за описом, будуть зберігатися нарівні з іншими речами, тими що належать службовцям товариства... Перебуваючи в якості хранителя цього музею, я готовий продовжувати слідкування, як і раніше за предметами, що складають міський музей» [880].

Передачу міського музею товариству здійснили тільки у грудні 1858 року. Того ж року було припинене фінансування музею з коштів міста Одеси. Колекція міського музею в повному складі влилася до музею Одеського товариства історії та старожитностей.

Отже до 1850-х рр. музей хоча і подолав період стагнації, пов'язаний з діяльністю А.Ф. Спади, але все ж залишався структурним підрозділом міської бібліотеки і перебував осторонь від інтенсивного наукового життя, центром якого стало Одеське товариство історії та старожитностей. Передача міського музею у відання ОПС виявилась об'єктивною необхідністю і цілком виправданим кроком. Більшість матеріалів відносно старожитностей Нижнього Побужжя, що потрапляли до музейної збірки у першій половині XIX ст. (описи, каталоги, малюнки), котрі зберігаються в архіві сучасного Одеського Археологічного музею, дають змогу робити висновки про наявність значного інтересу у науковців та освіченої частини суспільства у вказаний період до археологічних пам'яток краю. Описи предметам, що потрапляли до зібрання музею через дарування частин приватних колекцій, свідчать про розпорошеність класичних старожитностей Нижнього Побужжя по збірках багатьох колекціонерів. Каталоги та описи, складені хранителями музею І.П. Бларамбергом та М.Н. Мурзакевичем, не лише зберегли інформацію про пам'ятки давнини, назавжди втрачені для науки та суспільства, а й, насамперед, дають підстави для твердження, що у першій половині XIX ст., справжніх розкопок на території краю ще не здійснювали, оскільки сумлінні укладачі, ретельно записували відомі їм шляхи потрапляння предметів до збірки, всі вони говорять про випадковість знахідок. Робота із старожитностями Нижнього Побужжя хранителів Одеського міського музею, визначна тим, що ними була створена перша наукова класифікація, яка стала одним із чинників переходу до наступного етапу вивчення археологічних пам'яток краю.

2.3. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у працях вчених Харківського університету

Осередком формування Харківської археологічної школи став один із найстаріших університетів східної Європи – Харківський Імператорський університет. До числа найвідоміших дослідників археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, які в різні часи викладали або отримували освіту у стінах вишу належать: І.С. Рижський, П.І. Кеппен, Д.І. Яворницький та ін. Вже в перші роки існування Харківського університету, заснованого у 1805 році за ініціативи

громадського діяча В.Н. Каразіна, при ньому були створені Мінц-кабінет і Кабінет рідкостей, колекції яких згодом склали основу Музею витончених мистецтв та старожитностей при університеті [286, с.1]. Однією зі сторін діяльності навчального закладу було вивчення природних багатств, старожитностей та інших пам'яток великого краю, культурним центром якого став Харків. До Харківського навчального округу входили Донська і Чорноморська області, Катеринославська, Воронежська, Курська, Орловська, Полтавська, Миколаївська (Херсонська), Слобідсько-Українська (Харківська), Таврійська і Чернігівська губернії. З 1802 року по 1817 рік округ очолював польський аристократ, граф Северин Осипович Потоцький (1762-1829), почесний член Петербурзької Академії наук (1828), сенатор, камергер, брат І.О. Потоцького. У 1806 р., за клопотанням С.О. Потоцького, було прийнято «височайше повеління», за яким «монументи і грецькі написи, знайдені і такі, що знайдуться» в Новоросії, надавалися для вивчення Харківському університету [374, с.203]. Через три роки таке ж право зібрання рідкостей отримало морське відомство, причому університет мав можливість їх запозичувати для дослідницької праці [539, с.37].

Якщо в миколаївському зібранні Чорноморського Депо карт ольвійські старожитності були представлені досить широко, то в харківському вони з'явилися лише після поїздки професора, дійсного члена Російської Академії наук **Івана Степановича Рижського (1759-1811 рр.)**. І.С. Рижський побував на городищі стародавньої Ольвії і зробив його опис, скопіювавши два стародавні написи, які зберігалися у місцевих жителів [813, с.161-165]. Рада університету постановила, що списки написів треба передати в університетську бібліотеку, професора грецької мови, бібліотекаря Я.М. Белен-де-Баллю просити перевести їх російською мовою, 15 мідних і 1 срібну стародавні монети, «з яких на більшій частині виразно видно вирізьблене ім'я Ольвії», помістити в Мінц-кабінет; «цілий глиняний посуд, який використовувався стародавніми греками при їх богослужінні і носив назву амфори, десять уламків від інших подібних посудів, у тому числі ручку від посуду з вирізьбленими на ній грецькими словами (амфорне клеймо), мідний кубик з п'ятьма точками на одній стороні, що нагадує гральні кості...» та інші привезені І.С. Рижським старожитності і камені передати до Кабінету рідкісних речей університету. Здійснюючи поїздку по Новоросії з метою відвідування училищ, підвідомчих Харківському навчальному округу, І.С. Рижський звертав увагу на пам'ятники археології, котрі у великій кількості зустрічалися на його шляху, відповідно до виданої йому інструкції Ради університету [21, с.86-88]. Професор вважав всю територію урочища Ста могил, тобто ольвійський некрополь, за залишки стародавнього міста. «Городище починається близько за півверсти нижче села Ільїнського, інакше званого Порутене, і на просторі від сходу на захід версти на три, а від півночі до півдня дещо менше, усяєне різної висоти і розміру

пагорбами, що знаходяться один від одного на різній відстані. Пагорби оці, між якими подекуди знаходяться поглиблення подібні до ям, являють собою, здається, не що інше, як купи зруйнованих будівель, що склалися до купи. У цих пагорбах та поглибленнях, з яких деякі були розриті допитливими, знаходять митецьки оброблені уламки з написами і без них, котрі були в обігу у древніх греків, камені, зрідка цілі глиняні глечики, а частіше шматки цих посудів, й іноді стародавні монети» [813, с.162].

На думку І.С. Рижського, найцікавіше місце за кількістю знайдених старожитностей, що іменувалося місцевими мешканцями Городком, знаходилося нижче Ільїнського за півтори версти від села, тобто власне городище Ольвії. Згідно з описом дослідника, мова йде про Верхнє місто з цитаделлю [813, с.163]. І.С. Рижський описав знахідки на території Нижнього міста, на березі Бузького лиману і в самому лимані, докладно розкривши способи збору старожитностей місцевими мешканцями. Котрі переважно, ходили до Городка для пошуку рідкостей «після великої води, що була у Бузі», яка вимивала річ з берегу. «В інший же час з великої кількості каміння, що розкидана по берегу, роблять невеликі напівкруглі в річці заглиблення і, вимиваючи з них лопатами на берег воду, шукають і знаходять різні заховані досі під водою невеликі річч, особливо мідні, срібні і навіть зрідка золоті монети». Свою розповідь професор завершує наступною фразою: «Взагалі про це місце можна сказати, що воно у всіх відношеннях заслуговує на дбайливі та довготривалі розшуки, що дадуть змогу відкрити стародавні історичні відомості або принаймні пояснення» [813, с.166]. Опис І.С. Рижського є першим у вітчизняній літературі достатньо докладним свідченням про вигляд городища Ольвії на початку XIX ст. Характерним є зазначений професором факт, що місцеве населення вже стало вишукувати старожитності з метою продажу їх мандрівникам.

Опис ольвійського городища мав бути надрукований в університетському журналі, але, мабуть, якісь обставини завадили цьому і І.С. Рижський відправив рукопис до «Технологічного журналу», котрий видавався Академією наук. Паралельно з цим колега І.С. Рижського Д.І. Багалій, який не знав про факт публікації вказаного матеріалу, вдруге видав статтю І.С. Рижського в одній із своїх праць [21]. Епіграфічні, нумізматичні та археологічні пам'ятки, привезені І.С. Рижським, були додані до зібрання Харківського університету.

Зібрання кабінету мало традиційний для російських музеїв XIX ст. «Кунсткамерний» [227], змішаний характер, де, як правило, зберігалися як природно-історичні, так і археологічні та етнографічні рідкості. До експонатів ставилися насамперед як до наочних матеріалів для студентів. Необхідної наукової систематизації колекцій, ретельного обліку та належного порядку в зберіганні не було. За словами професора Є.К. Редіна, частина археологічних знахідок надходила не до Кабінету рідкостей, а до Технічного або Природничого-

історичного кабінетів. Після закриття Кабінету рідкостей у зв'язку з організацією Музею витончених мистецтв та старожитностей при університеті його зібрання були розпорочені по інших кабінетах [286, с.7], причому частина речей втратила свої паспорти. Про це красномовно свідчить той факт, що коли, у грудні 1846 року ОТС звернулося до Ради Харківського університету з проханням зняти копії з ольвійських написів, подарованих С.О. Потоцьким, для складання повного зведення грецьких написів Північного Причорномор'я, то у відповідь було отримано копію тільки одного напису, зроблену професором А.О. Валицьким, так як інших написів просто не виявилось на місці [878, арк.83-85; 628].

17 червня 1821 року нумізматичний кабінет оглянув академік Г.К. Келер, після чого ретельний вчений занотував: «Тут є золоті медалі, подаровані царицею Єлизаветою, старі монети Радзивілів у суміші з іншими. Дуже багато фальшивих монет, чимало також нових; відмінні мідні монети XV століття» [286, с.8]. Інші археологічні колекції університету не зацікавили академіка. Г.К. Келер зрідка листувався з В.Н. Каразіним. Так, в липні 1835 року академік дякував йому за надіслану, в якості подарунку, античну монету і просив купувати «медалі» для своєї колекції. «Добре було б здійснити розкопки курганів, що знаходяться у ваших місцях, – писав Г.К. Келер, – щоб дізнатися, чи немає в них чого-небудь цікавого. У стародавніх гробницях, відкритих у Керчі... знайдено безліч золотих речей, які у всіх викликають подив. Якщо можна буде дістати кілька зразків того, що знаходиться у ваших курганах, то немає сумніву, що уряд візьме на себе всі необхідні витрати і навіть заохотить до розвідок, як це було зроблено в Керчі. Там один дуже діяльний і точний чиновник отримав, наприклад, нещодавно три тисячі винагород» [1007].

В.Н. Каразін у свою чергу ще в 1827 році і 1839 році в листах про місцеві старожитності висловив думку про необхідність вивчення «городищ», під якими він мав на увазі як власне городища, так і кургани. Перший лист було написано на прохання адміністрації Слобідсько-Української губернії, котрий виконував наказ Миколи I «про збори по всіх губерніях відомостей про залишки стародавніх замків і фортець або інших будівель давнини», другий, – у зв'язку з проектом В.В. Пассека дослідити «могили південних губерній». Цікавими є міркування В.Н. Каразіна про час появи «городищ» та їх функціональне призначення: «Деякі з них, звичайно, догеродотових часів і, отже, найстаріші за всі ті, котрі за винятком берегів Чорного моря являє нам Росія. Але їх потрібно розривати: і на це потрібні витрати багатих лордів, які були б любителями таких речей, [іх] у нас ще не видно [...] У 1810 році, в один з літніх місяців... на правому березі Ворскли, в яру поблизу... городища, після сильних дощів, знайдено стародавні... прикраси з чистого золота, вагою в 4 фунти три чверті [1,94 кг] (за показаннями інших лише у три фунти з чвертю [1,33 кг])». Згідно опису, мова, ймовірно, йде про гривну або діадему, виконану у

скіфському звіриному стилі. В.Н. Каразін також повідомляв, що в губернії часто знаходять римські монети, причому йому самому зустрічалися винятково срібні перших трьох століть нашої ери [79], тобто імператорської епохи: «Скільки таких, під ім'ям Іванових голів (у припущенні, що це голова Іоанна Хрестителя) переплавлено вже до цих пір! Взагалі скільки зникло і ще зникне скарбів для розуму, якщо не будуть прийняті належні заходи!... Але городища поцінують я стародавніх цісарів і важливіші для нас їх монети [...] Цікаво було б розкопати городища, під якими я розумію не тільки насипи, під цим ім'ям власне відомі в народі, але і... невільне оцінювання могил... Високі кургани набагато пізнішого походження» [286, с.8].

У 1845 році А.О. Валицький подав до Ради університету рапорт, в якому доводив необхідність публікації «наукового каталогу монет і медалей». «І обов'язок професора, – писав А.О. Валицький, – та власне мої переконання покладають на мене моральну необхідність домагатись, щоб такий опис кабінету не згнівбив честі університету і відповідав справжньому стану науки нумізматика. Між нашими монетами знаходяться деякі, дотепер ще не видавані, і з'ясування яких, пов'язане з великими складнощами опрацювання, вимагало б поради з іншими вченими, досвідченими у цій справі». Для підготовки «повного наукового опису» та обміну дублетними монетами професор просив у Ради відраження до Петербургу, Дерпта і Києва, у кращі міністр-кабінети Росії. Проте через бюрократичну тяганину його поїздка відбулася лише у 1847 році [539, с.55]. Викладацька діяльність постійно відволікала А.О. Валицького від наукових студій, і каталог монет, більша частина його наукової роботи, так і не побачив світ.

Важливо також відзначити той факт, що відомий археолог, дослідник старожитностей Нижнього Побужжя, академік П.І. Кеппен розпочав свою кар'єру саме в стінах Харківського університету. П.І. Кеппен вступив до Харківського університету у 1809 році та закінчив його у 1814 році зі ступенем магістра правознавства. В тому ж році він переїхав до Петербурга, де й продовжив свою наукову діяльність. Але тут важливо відзначити той факт, що ще під час навчання в університеті П.І. Кеппен, головним чином завдяки лекціям професорів І.С. Рижського та Г.П. Успенського, звернув увагу на історію та старожитності Російської імперії. Зараз важко сказати напевне, що саме в харківський період своєї діяльності майбутній академік почав займатись археологією. Тим більше, що дослідник його літературної діяльності О.О. Кунік говорить про те, що матеріали, які мали відношення до археології, П.І. Кеппен почав збирати лише у 1819 році. Але можна припустити, що в якійсь мірі він знайомився з археологічними пам'ятками ще за тих часів, коли був студентом Харківського університету.

Починаючи з 1810 року, П.І. Кеппен майже кожен рік під час літніх канікул здійснював мандрівки по теренах сучасної України. Він відвідав Одесу,

Катеринослав, Єлисаветград, Миколаїв, тобто територію, яка географічно розташована в Нижньому Побужжі. Під час таких подорожей, П.І. Кеппен, за спогадами його сина, записував у своїх дорожниках усе те, що, на його думку, заслуговувало на увагу в археологічному, етнографічному, топографічному і статистичному відношеннях. Цілком можливо, що до уваги майбутнього академіка потрапляли й археологічні пам'ятки, яких чимало можна налічити в місцях, де він бував. На користь цього, на наш погляд, свідчить і той факт, що до його «Списку найвідомішим курганам в Росії», котрий був виданий у 1837 році, потрапили кургани Харківщини, Херсонської губернії та інших місць, які він відвідував під час навчання в Харківському університеті [539, с. 70-76].

Розглянувши археологічні дослідження Нижнього Побужжя вченими Харківського університету, ми дійшли висновку, що перші археологічні дослідження на теренах краю почали проводитись майже з самого заснування вишу. Професор І.С. Рижський проводив безпосередні дослідження на Ольвійському городищі та став першим, хто дав його загальний опис. Він зробив припущення та висновки стосовно Ольвійського городища, підкреслюючи, що воно повинно бути ретельно досліджене для відкриття важливих історичних свідчень. Але до кінця 60-х років XIX ст. археологічні дослідження здебільшого носили випадковий характер. Єдиним винятком були планомірні і досить масштабні роботи В.В. Пассека у другій половині 30-х років XIX ст. Пожвавлення в галузі археології серед учених Харківського університету намічається з кінця 60-х років XIX ст., що було пов'язане з початком проведення Археологічних з'їздів. Однак до кінця XIX ст. археологічна наука в університеті не досягла високого рівня, як і в цілому в Російській імперії. Її піднесення в Харківському університеті почалося у перші роки XX ст., що було пов'язано з підготовкою та проведенням у Харкові (1902), а згодом у Катеринославі (1905) археологічних з'їздів. Але після 1905 року зацікавленість харківських дослідників археологічними пам'ятками Нижнього Побужжя, як і в цілому археологією вщуає [539, с.171].

Кабінет рідкостей і Мінц-кабінет Харківського університету, залишаючись скромними музейним зібранням, все ж таки зробив свій певний внесок у справу охорони археологічних пам'яток Новоросійського краю. Тим більше неможливо переоцінити освітнє значення університетських музеїв на півдні Російської імперії для служилої та дворянської інтелігенції, котра тільки народжувалася у першій третині XIX ст. Також недооціненими залишаються дослідження вчених Харківського університету у XIX ст.

* * *

Отже, в даному розділі ми визначили основні моменти розвитку археологічного знання, відносно старожитностей Нижнього Побужжя, виділили й охарактеризували етапи розвитку студіювання археологічних пам'яток краю, простежили еволюцію поглядів основних груп вітчизняних дослідників, що

сформувалися в цій галузі, дійшовши таких висновків:

- на початок XIX ст., через освоєння краю, археологічне студіювання старожитностей Нижнього Побужжя все ще перебуває у стані періоду «наукових мандрівок», притаманних добі класицизму, котрий характеризується описовістю досліджень, випадковими знахідками та відсутністю будь-якої наукової обробки знайдених матеріалів;

- перша третина XIX ст. ознаменувалася новим етапом в археологічному вивченні старожитностей краю, дилетантськими спробами наукової обробки матеріалів «антикваріями» та першими «кабінетними дослідженнями» пам'яток археології Нижнього Побужжя, які ще вирізнялись публіцистичністю та безсистемністю, так само, як і власне епізодичні археологічні практичні роботи;

- із накопиченням та збільшенням кількості пам'яток матеріальної культури, здобутих внаслідок випадкових знахідок, під час ведення фортифікаційних робіт на засвоюваній території у першій третині XIX ст. та діяльності приватних колекціонерів, з'являється потреба в організації сховищ для старожитностей, такими стали перші музейні зібрання у Миколаєві, Одесі та Харкові;

- систематизація, науковий аналіз, облік, збереження та догляд за експонатами перших музейних зібрань, ще були відсутні, але в процесі розвитку археологічної науки, вдосконалюється і сама система роботи з експонатами в музейних установах, під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників відбувається система реорганізацій та укрупнень зібрань і колекцій, формуються, нові, більш досконалі форми збереження та дослідження старожитностей;

- в системі освітніх закладів першої половини XIX ст., археологічні дослідження пам'яток Нижнього Побужжя здійснювалися науковцями Харківського університету та Ришельєвського ліцею в Одесі, проте і вони характеризуються ненауковістю та аматорським підходом;

- у першій половині XIX ст., відбувається процес формування перших дослідницьких програм для наукових товариств та розробка методів польових і кабінетних досліджень, щоправда, лише в галузі класичної археології;

- незважаючи на певні недоліки й майже відсутню наукову складову у вивченні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у першій половині XIX ст., ми вважаємо, що дослідження археологів та істориків у цей період заклали підґрунтя для подальших наукових досліджень даної проблеми наступними поколіннями вчених.

РОЗДІЛ 3
ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ
У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНИХ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Нова сторінка в розвитку археологічної науки, відносно археологічних досліджень Нижнього Побужжя відкривається в середині XIX ст. Влітку 1848 р. графом О.С. Уваровим, за дорученням РАТ, було проведено перші в історії краю, більш-менш значимі археологічні розкопки на Ольвійському городищі, це означало перехід до якісно нового етапу вивчення старожитностей досліджуваної території. Отже хронологічні межі даного розділу відкриваються 1850-тими роками і завершуються початком XX ст., оскільки, саме в перші роки минулого століття на території Нижнього Побужжя було проведено серію вже дійсно наукових польових досліджень з подальшою їх публікацією у вигляді звітів, нарисів тощо.

Основною метою даного розділу стало висвітлення процесу формування наукових історико-археологічних товариств, одним з головних напрямків діяльності котрих стало дослідження старожитностей Нижнього Побужжя, визначення ролі цих товариств у становленні археологічної науки краю у вказаний період, з'ясування сфери наукових інтересів дослідників археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у другій половині XIX ст., розкриття значення освітніх закладів та музейних установ указаного періоду в дослідженні пам'яток матеріальної культури краю, визначення впливу Археологічних з'їздів на формування археологічної науки про старожитності Нижнього Побужжя, базуючись на матеріалах наукової спадщини вчених.

Тут, треба відмітити, що хоча монографія у своїй структурі не містить окремого розділу, присвяченого дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя російськими історично-археологічними товариствами XIX ст., проте інформація про їх наукову діяльність на теренах краю та активну співпрацю й обмін відомостями з вітчизняними науковими установами і товариствами, червоною ниткою проходить крізь всю роботу. У даному розділі все ж таки хотілося б приділити особливу увагу, у вигляді окремих параграфів, дослідженням Археологічної комісії та Археологічного товариства, тим більше, що останнє безпосередньо торкається діяльності Археологічних з'їздів. До того, ж авторка не уявляє собі дослідження проблеми археологічного вивчення території Нижнього Побужжя без згадки про внесок таких всесвітньо відомих учених, як О.С. Уваров, Р.А. Прендель, І.Є. Забелін, В.В. Латишев, Б.В. Фармаковський та ін.

Отже, на середину XIX ст. в Одесі, як у найбільшому з археологічних центрів, що займалися вивченням старожитностей Нижнього Побужжя у XIX ст., склалися сприятливі умови для розвитку археології, оформлення

практичної дослідницької діяльності історично-археологічного товариства, наукових установ та музеїв тощо.

3.1. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у виданнях Одеського товариства історії та старожитностей (1839-1919 рр.)

23 квітня 1839 р. група любителів історії та археології – тасмний радник О.С. Стурдза, дійсні статські радники Д.М. Княжевич й А.Я. Фабр, колезький асесор, член Паризького азійського товариства М.М. Кір'яков, ад'юнкт Ришельєвського ліцею М.Н. Мурзакевич – заснували Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС), яке через кілька років у 1872 році отримало найменування «Імператорського» [52; 53].

Одним з ініціаторів створення ОТІС був **Микола Никифорович Мурзакевич (1806-1883 рр.)**, який спочатку обіймав посаду секретаря (1839-1875), а згодом – віце-президента товариства (1875-1883). Першим віце-президентом було обрано «філеліна» Олександра Скарлатовича Струдзу (1791-1854 рр.) [579, с.116].

Згідно з першим статутом товариства, затвердженим 25 березня 1839 р., воно мало на меті «поширення історичних і археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію» [619]. До обов'язків ОТІС входили збір, опис, зберігання всіх залишків давнини на цих територіях, а також критичне вивчення звісток стародавніх авторів про Північне Причорномор'я та його «пам'ятки», «відшукування слідів їхніх у цьому часі». Його завданням стало не тільки видання результатів власних «занять» для загальних відомостей, але й аналіз тих «що виходять російською та іноземними мовами творів, які мають той же предмет» для визначення «ступеню їх достовірності». Крім археологічних досліджень, ОТІС повинно було займатися історичними, археографічними, географічними, етнографічними та статистичними дослідженнями [214]. У параграфі 47 Статуту йшла мова про те, що «якщо товариство отримає відомості, що який-небудь стародавній пам'ятник, котрий перебуває в межах Південної Росії, піддається руйнуванню, чи через нехтування, чи через відсутність коштів для підтримки, то воно, коли буде мати кошти, поставить собі за обов'язок прийняти його під свою опіку, або буде клопотатися про службу і сприяння, де є потреба, через своїх президентів». Товариство було орієнтоване на розвиток історичних та археологічних знань серед співвітчизників, «любителів старовини» – кожен з дійсних членів, за згодою президента, міг привести на збори стороннього відвідувача.

Комітет «для складання попереднього плану майбутніх видань товариства», котрий був утворений з Д.М. Княжевича, М.Н. Мурзакевича, М.І. Надеждіна, В.В. Григор'єва, 31 травня 1840 року представив план майбутніх «Записок». На тому ж засіданні було обрано редакційний комітет у складі Д.М. Княжевича, М.Н. Мурзакевича, О.С. Стурдзи, М.І. Надеждіна і В.В. Григор'єва [881, арк.33-34]. Величезне значення цього друкованого органу

у розвитку вітчизняної археології відоме всім фахівцям. З 1844 по 1860 рік вийшло 4 томи (6 книг) праць ОТІС. У першому розділі друкувалися статті з археології, історії, географії, статистики Новоросії, у другому («Збірник матеріалів») публікувалися відомості про нові знахідки археологічних пам'яток, написів, монет, грамот, документів, актів тощо, в третьому («Суміш») – різноманітні відомості, кореспонденції, некрологи тощо. Перші томи коштували в межах 2-3 руб. сріблом (24 руб. асигнаціями).

Археологічна наука в Російській імперії другої половини ХІХ ст. перебувала ще у тому стані, коли адекватні відомості про знахідки і наукову розробку пам'ятників первісної доби були у відвертому дефіциті, що відбивалося на сторінках «Записок»: «...До цього необхідно додати, що засоби кам'яного віку, що знаходяться в степу, не представляючи собою цінності в очах простолюдинів, втрачені для науки безповоротно...» [58, с.62]. Автори поодиноких статей чесно пишуть про нестачу аутентичних знань з цього приводу, також спостерігається відсутність чіткого наукового хронологічного розподілу та класифікації археологічних знахідок, описаних кореспондентами «Записок», віднесених ними до прадавньої доби, тобто на пам'ятки, що належали до епохи палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та ранньозалізного віку [496, с.67].

Найзмістовнішою статтею, в якій подається облік знайдених речей, що за часом виникнення належать до первісної доби, а також вказівок місця їх знаходження є нарис відомого українського етнографа ХІХ ст. В.М. Ястребова «Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії» [496]. Тут ми можемо отримати важливі відомості про археологічні пам'ятники періоду кам'яного віку, епохи бронзи та навіть заліза, які були відкриті, почасти, і на території Нижнього Побужжя. Знахідки зброї та знарядь праці, монет, менгирів, зображень та написів на камінні, кам'яних бабів, різноманітних старожитностей, костей та поховань, печер та підземних ходів, земляних валів, городищ та селищ, а також курганів, як правило відкривалися місцевими мешканцями, дуже зрідка спеціалістами, по селищах, а також інших населених пунктах, розташованих, у більшості своїй, на узбережжях річок, що мережею перетинають територію Нижнього Побужжя (р. Інгул, р. Інгулець, р. Єланець, р. Чорний Ташлик, р. Синюха, р. Буг та ін.).

Згідно нарису В.М. Ястребова, на просторі Нижнього Побужжя, станом на 1894 рік, окрім зброї та знарядь праці (бронзові та кременеві вістря стріл, ножі з кременю, кам'яні молотки, бронзові та кам'яні сокири, кінська збруя, посуд) [496, с.69-94], були зроблені знахідки поховань із рештками кістяків людей, тварин (переважно коней) та ритуальними предметами. Автор ретельно описує всі відомі йому згадки про знахідки артефактів, незважаючи на те чи підтверджені документально або матеріально ці факти, чи вони записані лише зі слів випадкових свідків. Хоча, стаття В.М. Ястребова за планом викладення

матеріалу, носить скоріше описовий характер, проте вона доводить, що на території краю у другій половині ХІХ ст. науковцям вже були відомі та цікаві не лише пам'ятки античності.

Декілька ґрунтовних та корисних, для наступного покоління археологів статей, друківаних на сторінках «Записок», були присвячені історичним решткам Нижнього Побужжя періоду ранньозалізного віку та скіфо-сарматської доби. Дану проблематику, у певній мірі, розкривають праці кореспондентів та дійсних членів товариства: Ф.К. Бруна «Про Кіммеріян Геродота та про переселення кіммерійського племені» (1868), О. Подберезького «Про кургани обрядові у Південній Росії» (1868), В.М. Ястребова «Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії» (1894), М.І. Веселовського «Сучасний стан питання про «Кам'яних бабів» або «Балбалів» (1915), «Як складався збір «кам'яних баб» музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей» (1915) та ін.

Автори перших, вміщених у Записках, статей про вивчені археологічні рештки, що, на їхню думку, лишили після себе кіммерійці, скіфські, сарматські племена, як один твердять: «...Нажаль, археологи наші, поки що не можуть визначити із достовірністю, ким і коли були насипані розкопані до сьогодні кургани» [51, с.239]. Проте, не дивлячись на майже повну відсутність у таких есе наукового аналізу та ідентифікації зроблених знахідок, все ж таки ми можемо вести мову про науковий облік та опис пам'яток археології епохи бронзи, заліза та скіфо-сарматської доби, наявних на території Нижнього Побужжя.

На сторінках «Записок» зустрічаються відомості про вже розкопані, або ще не розриті кургани чи курганні групи з докладним описом їх та їхнього начиння, а також робиться спроба класифікувати кургани по чотирьох розрядах, згідно їх улаштування з приміткою про єдину спільну рису у всіх чотирьох блоках, яка полягає в тому, що в них знаходяться або цілі кінські кістяки, або лише одні зуби коней. Також науковцями відмічалось, що у досліджених ними «курганах, слідів трупоспалення не помічено, проте зустрічаються вугілля та перепалені кістки дрібних тварин, припустимо жертвних» [58, с.62; 129]. Такі кургани були відкриті у межах сучасних Веселинівського, Жовтневого, Миколаївського, Арбузинського, Врадівського, Доманівського, Єланецького, Новоодеського, Первомайського районів та міста Миколаєва включно. Серед них, за рівнем досліджуваності кореспондентами Записок, можна виділити Жовтневі, Веселинівські, Врадівські та Арбузинські кургани.

Так, перші згадки про пам'ятки археології, які знаходяться на території сучасного Веселинівського району, відносяться до ХVІ ст. Значно пізніше там побували і зробили свої записи кореспонденти Записок: князь І.С. Мишецький, В.М. Ястребов та В.І. Гошкевич. У своїх статтях В.М. Ястребов та В.І. Гошкевич описували городище (тепер Городок II), а також археологічні

знахідки і велику кількість курганів, розташованих навколо сіл, які зараз знаходяться в адміністративних межах району. Ці ж автори повідомляють про чисельні розкопки місцевими шукачами скарбів, любителів старожитностей. Нажаль відомості про такі роботи дуже мізерні. Достовірно лише те, що разом з похованнями доби бронзи були відкриті, також, поховання скіфського часу.

Дослідження території, яку зараз займає Жовтневий район, почалося з середини XIX ст. Ці місця відвідав голова Російського Імператорського археологічного товариства граф О.С. Уваров. Він намагався ототожнити поселення Лимани V зі стародавнім містом Каркінітом, яке, доречі, на території Нижнього Побужжя намагались локалізувати та відшукати і інші кореспонденти «Записок» [241, с.5-15; 312, с.20, 24, 27; 58, с.1-133; 376, с.46]. Але ці гіпотези були спростовані Ф.К. Бруном, котрий у другій половині XIX ст. побував на цих землях [50, с.985-993]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. окремі місця та знахідки на узбережжі Бузького лиману описали спочатку В.М. Ястребов, а згодом В.І. Гошкевич.

Перший опис пам'ятників археології Врадівського району ми знаходимо у вже згадуваній статті В.М. Ястребова, котрий розповідає про кургани, розташовані біля селища міського типу (тодішнього села) Врадіївки та сіл Осипівка і Кумані. Тут же він пише про грабінницькі розкопки цих курганів місцевими мешканцями. Не краще обстояли справи з курганами розташованими біля сіл Семенівка та Іванівка Арбузинського району.

Так само з «Записок» ми дізнаємося, що Володимир Леонтович повідомив представників Товариства про групу з 10 курганів, розташовану поблизу села Аннівка, що на річці Інгул; Михайло Косач у статті «Дорожні коментарі від Миколаєва до Вознесенська» розповідає про величезний курган біля станції Баби с. Білоусівка на річці Буг з кам'яною бабою на ньому; за повідомленням І.А. Сенкевича близько двох верст за селом Володимирівка на Дідовій балці було розкопано великий курган, в якому знайшли кістяк людини та бронзові вістря стріл; згідно інформації триверстої мапи поблизу села Вороновка на річці Мертвовод знаходиться велика кількість курганів; за словами анонімого кореспондента у селі Костянтинівка на р. Буг на громадській землі є два великих кургани; досить відомими курганами групами, на які звертається увага дослідників є ті, що розташовані біля селища Мигія на р. Буг, Ольшанські, Матвіївські кургани, кургани біля села Семенівки на Бузі та ін. На 1894 рік кореспондентам товариства було відоме розташування курганів поблизу понад 25 населених пунктів, що сьогодні знаходяться на території Миколаївської області [496, с.129-171].

Члени товариства не лише публікували дані про ті чи інші археологічні пам'ятники, а й намагалися перевірити їх достовірність, у тих же випадках, коли це було неможливо, робили примітку про те, що «інформація записана зі слів...». Кореспонденти «Записок Одеського товариства історії та

старожитностей», як то В. Леонтович, Л. Падалка, Н. Ерделі, В. Антонович, А. Махно, М. Аркас особисто виїжджали на місця ведення розкопів, ретельно описували кількість знайдених предметів, вказували на стан їх збереженості, найменування та різновиди, приділяли увагу позам небіжчиків та орієнтації поховання, замальовували речі та відправляли, по можливості, до музею Товариства. Показовими за своїм науковим рівнем є звіти про археологічні дослідження курганів, надіслані В.Б. Антоновичем після проведення ним у 1884 році розкопів 6 курганів у селищі Мигія на р. Буг та М.М. Аркасом про особисте спостереження розкопок поховання курганного типу на території містечка Балацького на Інгулі [496, с.150, 154].

Непересічний інтерес при вивченні курганів у членів Товариства викликали так звані «кам'яні баби», на які так багаті південні степи Миколаївщини та Херсонщини. У своїх статтях вчені розкривають історіографію цього питання, ретельно перераховують та класифікують всі відомі їм знахідки «Балбалів», а також намагаються прослідкувати подальшу долю кам'яних велетнів [63, с.408-444; 160, с.65-74].

Окреме місце у роботах членів ОТІС займає вивчення пам'ятників античності, розташованих у пониззі Бугу. Основними напрямками дослідницького інтересу в цій галузі визначаються проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних та нумізматичних матеріалів. Наукова діяльність членів вченої спілки любителів старовини, відбита на сторінках «Записок», за своїм типом, умовно поділяється на два періоди. Перший з них тривав з 1844 року і носив відверто «кабінетний характер». Певною межею можна позначити початок другого періоду з середини 90-х років XIX сторіччя, коли глибокий інтерес до «старовини» з боку всієї спілки вчених-істориків Товариства поступово переростає у професійне зайняття археологією з одного боку, а з іншого, саме у цей період до лав наукового загалу ОТІС вступає вчений, котрий зробив неocenений внесок у формування традицій польової археології та руської науки про античність – Ернст Романович фон Штерн. Саме з входженням цієї видатної особистості до числа членів Товариства, статті вміщені у «Записках» набувають належного академічного характеру [282, с.150-157].

У 1863 році В.Н. Юргевич зробив огляд околиць села Коблевка, де знаходилася стародавня пристань Одіссос, котру іноді плутають з важливим однойменним містом поблизу Варни [53, с.341]. Поважний вчений, повідомляв, що на базі старої матеріальної книги Одеського музею, йому були відомі знахідки серповидних ножів у селі Троїцькому, інакше Коблево, або Великому, розташованому на Тілігульському лимані. Цю інформацію підтверджував у своїй збірці «Чорномор'я» Ф.К. Брун, котрий говорить, що вказані серпанки були знайдені поблизу Березані. Тут же знайдені дошки з еллінськими написами, одна з яких, у 1836 році видана М.Н. Мурзакевичем [140] в

«Одеському Віснику» та В.В. Латишевим в «Inscriptiones», крім того, там була знайдена стародавня амфора з гончарними клеймами [496, с.86; 497].

У першому томі «Записок» вміщена стаття М.Н. Мурзакевича, присвячена описові неодноразових знахідок еллінських написів поблизу села Троїцького (тепер с. Коблево), у маєтку поміщика А.Ф. Кобле, про їх важливість для науки про античність, а також про невеликий, проте значущий для Новоросійського краю твір шановного археолога наших країн І.О. Стемпковського «Дослідження місцезнаходження стародавніх Грецьких поселень на берегах Понта Евксінського, поміж Тірасом та Борисфеном», де подається докладний опис точного місце розташування вище згаданого поселення [230, с.277-283]. Далі, знаходимо відомості про знайдені, на землях маркиза А.Ф. Палуччі в 5 верстах від його маєтку села Троїцького, решток будівель, а також грецькі написи із стародавнього міста-порту. Там само, маємо згадку про ведення розкопок І.О. Стемпковським на березі Тілігульського лиману з метою виявлення точного місця знаходження старовинного міста Одісосу [485, с.994].

Дослідженням та публікацією в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» іншого пам'ятника античності, розташованого на березі Дніпровського лиману, займалися метри вітчизняної археології, а також картографії, топографії та історичної географії такі, як О.С. Уваров, Ф.К. Брун, А.П. Чирков та ін. Так О.С. Уваров у своїй статті описав стародавнє укріплення під назвою «Аджигольське городище», котре має 130 сажнів по колу, згадуючи про те, що там знаходять черепки, амфорні ручки, ольвійські монети та епіграфічний матеріал [376, с.45]. До вищеозначеного відомий вчений дослідник античної географії Північного Причорномор'я Ф.К. Брун додає опис помічених ним під час подорожі, здійсненої влітку 1862 року, виразних ознак будівель, а також припускає можливість існування там решток храму з маяком, котрий би вказував шлях в Ольвію стародавнім морякам, подібно до того, як дотепер Аджигольський мис слугує головним знаком для суден, що слідують з Очакова до Миколаєва [50, с.988]. Після Ф.К. Бруна за дорученням ОТІС, огляд городища проводив А.П. Чирков. Серед описаних ним 17 городищ, розташованих по берегах Дніпра та його лиману, за його обмірами найменшим виявилось саме Аджигольське, воно має лише 75 сажнів в довжину, 50 сажнів завширшки та займає площу у півтори десятини. За словами А.П. Чиркова, з каменю взятого з городища в селі Аджигол побудована церква та майже всі панські садиби [435, с.546-547]. Також в «Записках» знаходимо інформацію, що Аджигольський «Городок» був нанесений на триверстній мапі. Надписи, знайдені в городищі були доправлені до Одеського музею, перша з них видана спочатку Г.К. Келером, а згодом В.В. Латишевим, друга – П.І. Кеппеню та В.В. Латишевим. Дві мармурових плити, знайдені в Аджиголі пожертвовані так само Одеському музеєві А.Л. Бертсье-Делагардом [496, с.117; 497].

Поряд із археологічними пам'ятниками Аджигола та Коблева, кореспонденти «Записок» згадують про рештки античних будівель поблизу міста Очакова, які за хибним уявленням, приймають не за ольвійську хору, а за залишки ще одного стародавнього грецького городища [8, с.144-151]. Так, до них «доходили чутки про старовинні руйновища біля Очакова, ближче до Березані, з котрих начебто, турки користувалися камінням і, навіть, мармуром для відновлення Очаківських мурів після кампанії Лассі». За цими ж даними консул при кримських ханах Вантюр-де-Прарді навмисне посилав туди людей, котрі начебто «діставали йому звідти багато каміння з грецькими написами» [241, с.45]. Граф О.С. Уваров бачив на лівому боці від батареїного мису, сажнях в 10 від берегу під водою, великі кам'яні плити, на його думку, – рештки стародавньої пристані. За словами іншого кореспондента «Записок», О. Шмідта, «місцевість, котру займає Очаків та його околиці перекопані залишками укріплення»; тут додає він, «часто знаходять у землі кістяки, монети та підземні ходи» [437, с.144].

Найпильнішої уваги кореспондентів Товариства отримали археологічні знахідки зроблені на руйновищах стародавньої Ольвії. Згадки про це городище здавна турбували уяву вчених мужів, які спиралися на письмові джерела старовини та свідчення стародавніх авторів. «Якщо ж так, то і свідчення більшості стародавніх авторів про місцезнаходження Ольвії на Борисфеносі виявляються такими, що не суперечать дійсності. Тепер немає вже ніякого сумніву, що селище «Сто Могил», яке знаходиться поблизу села Парутина, Ільїнське також, верстах у сорока нижче Миколаєва по течії теперішнього Бугу, є шановане кладовище стародавньої Ольвії чи Борисфенеса» [241, с.45], – так у статті дійсного члена Товариства Н.І. Надеждіна наводиться опис Борисфеніди та Ольвії та визначення їх географічного положення за Геродотом, з коментарями та роздумами вченого про справжнє місцезнаходження цих давньогрецьких колоній. Але не дивлячись на те, що Н.І. Надеждін невірно локалізує стародавню Ольвію та Борисфеніду, як такі, що існували на одній і тій самій території, це є перша згадка, котра торкається археологічних пам'яток Нижнього Побужжя і вміщена, що характерно, вже першою ж статтею у першому томі «Записок» ОТІС.

На початку вивчення історії античного міста, через нестачу достовірних відомостей, як і їх попередники «антикварії», дослідники Ольвії по-різному локалізували місцезнаходження колонії. На результати досліджень П.С. Палласа та П.І. Сумарокова, а також на результати досліджень інших сциентистів-археологів: І.М. Муравйова, О. дю Брюкса, Г.К. Келера, І.П. Бларамберга, І.О. Стемпковського, П.І. Кеппена, Дюбуа та ін. [53, с.332; 489, с.47-49] у майбутньому спиратимуться автори «Записок». У самих же «Записках», майже кожен том містить наукові статті, замітки та нариси присвячені історії, географії, топографії, матеріальним знахідкам, зробленим на території

Ольвійського городища, вивченню, конкретній науковій класифікації цих знахідок, а також подальшій долі, що спіткала цінні історичні рештки, пов'язані з існуванням міста.

Так, у друкованому органі ОІС, за всю історію його існування, було опубліковано близько шести десятків статей з цього приводу за авторством М.Н. Мурзакевича, П.А. Беккера, Ф.К. Бруна, Ф. Струве, В.Н. Юргевича, М.М. Аркаса, П.О. Бурачкова, О. Блау, М.П. Кондакова, В.В. Латишева, Є.Р. фон Штерна, А. Нелідова, О. Деревницького, О. Потоліцина, С.О. Жебелева, Г.К. Келера та багатьох інших. Поряд із змістовними нарисами, присвяченими географічному розташуванню Ольвії («Геродотова Скіфія, пояснена шляхом порівняння з місцевостями» Н.І. Надеждіна, «Атлас Чорного моря» Е.П. Манганарі, «26 аркушів карт та 26 аркушів берегових видів» М.Н. Мурзакевича, «Порівняльна таблиця Еллінських поселень по Евксинському Понту» М.М. Аркаса, «Узбережжя Понта Евксинського від Істра до Борисфена» П.І. Беккера, «Донесення про поїздку до гирла Бугу та Дніпра» Ф.К. Бруна, «Короткий нарис городищ, що знаходяться по Дніпру та його Лиману» А.П. Чіркова та ін.), різноманітним речовим знахідкам та археологічним роботам на території Ольвійської хори («Археологічні розвідки деякої частини Ольвії» М.М. Аркаса та «Початок археологічних розшуків у Ольвії» Ф.К. Бруна, «Про археологічні розшуки та відкриття, що передували заснуванню Одеського товариства історії та старожитностей» В.Н. Юргевича, «До історії археологічних досліджень в Південній Росії» В.В. Латишева, «Відшукування старожитностей у Новоросійському краю» та «До історії археологічних розшуків та відкриттів у Південній Росії» М.Г. Попруженка та ін.), вивченню історії існування давньогрецької колонії («Значення керамічних знахідок на півдні Росії для з'ясування культурної історії Чорноморської колонізації» Є.Р. фон Штерна, «Грецькі теракотові статуетки у їх відношенні до мистецтва, релігії та побуту» Н. Кондакова), ми знаходимо не менш важливі статті зовсім іншого гатунку, як то, примітка професора А.Л. Потоліцина «Про склад та походження надгробної пластини з міста Ольвії», які в же в той час могли пролити світло на походження матеріалу та сировини, з якого вироблялися предмети побуту та інші матеріальні речі, котрими користувалися ольвіюполіти.

План Ольвії був знятий з натури ще 1819 року археологом П.І. Кеппеном та гравійований в Одеському музеї [107, с.840; 323]. Граф О.С. Уваров, котрий досліджував стародавню Ольвію, у своєму описі її вказав на значне узвишся, яке являло собою подовжене на півколо та було притиснуте до берега лиману, в середині його він визначив місцезнаходження акрополя та агори. На думку О.С. Уварова, деякі з тутешніх курганів слугували основами веж, інші – храмів та будівель. Каміння та фундаменти будівель, що зустрічалися на поверхні землі, за його словами були розібрані, а майже всі навколишні села та більша

частина Очакова будувалися з цього каміння та мармурових плит [376, с.36-41]. Пізніше за графа О.С. Уварова в Ольвії робили розкопи І.Є. Забелін та барон В.Г. Тизенгаузен, причому, ними були відкриті фундаменти будівель, цистерни, хлібні ями, засипані попелом, поховання, епіграфічний матеріал, амфорні ручки та черепиця з клеймами, карнизи та фризи з обпаленої глини, світильники, глечики, черепки розписних ваз та посуд вкритий чорною поливою, теракотові фігури, бронзові черепа Пріапа, скляна пластинка із зображенням людської голови, мідна фігура дельфіна, мармурова голова воїна у шоломі та ін.

Згідно інформації поданій у «Записках», знайдені в Ольвії «у великій кількості» артефакти, частково надходили до таких установ, як Ермітаж, Історичний музей у Москві, музей Одеського товариства історії та старожитностей, крім того вони потрапляли до приватних колекцій: зібрання І.І. Куріса, І.К. Суручана, пана Кереля, А.Н. Поля [30, с.45; 488, с.55]. Проте, дуже часто ставалося так, що «внаслідок грабіжницьких розкопів місцевими селянами та мисливцями за поживою, цінні експонати були втраченими для науки назавжди» [235, с.407]. Цією проблемою переймалися автори «Записок» слідкували за долею не лише тих предметів античності, що потрапляли до музеїв, а й по можливості відшукували, описували, замальовували, або фотографували речі, які потрапляли до приватних колекцій, вивозилися за кордон, або ставали здобиччю торговців антикваріатом [28, с.131-133; 486, с.1-3; 463, с.88-100].

Окрім детального наукового аналізу пам'яток матеріальної культури Ольвії, вчені, приділяли багато уваги проблемі фальсифікату цих самих пам'яток. Так, у численних статтях президента Одеського товариства історії та старожитностей пана В.Н. Юргевича, ми зустрічаємо цілий масив матеріалу присвяченого підробкам лапідарних написів та монет старого Півдня, причому вчений не задовольнявся лише просторим введенням та науковою обробкою текстів знайдених написів, він супроводжував їх ретельними коментарями та екскурсами у стародавню історію. У цьому зв'язку не можливо оминати також ґрунтовних праць В.В. Латишева, А.Л. Бертге-Делагарда та Є.Р. фон Штерна [127], присвячених добре сфальсифікованим написам, нумізматичному матеріалу, керамічним, срібним та мармуровим виробам [34; 202; 444-447; 461-462]. Їх статті наочно демонструють рівень дослідженості пам'яток античності наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Таким чином, наукові доробки членів Товариства, присвячені Ольвійському питанню, займають чи не найбільший з опублікованих у «Записках» блок досліджень відносно вивчення археологічних пам'ятників Нижнього Побужжя.

Посперечатися з ним у кількості надрукованих матеріалів, може хіба що розділ, присвячений археологічним дослідженням острова Березані. Перші статті, вміщені у «Записках», котрі так чи інакше торкалися цього археологічного пам'ятника, присвячувалися проблемі його географічного

розташування: Н.І.Надеждіна «Геродотова Скіфія» [241] та М.М.Аркаса «Порівняльна таблиця Еллінських поселень по Евксинському Понту» [8].

Піонером у археологічних дослідженнях цієї місцевості став академік Г.К.Келер, котрий відвідав острів на початку XIX ст. та знайшов там залишки будівель. Згодом він видав три написи, відкриті на цьому острові. У середині XIX ст. граф О.С.Уваров зробив план острова та зафіксував на ньому рештки турецьких укріплень, курганів, двох криниць та інших будівель, а також відмітив силу силенну керамічних фрагментів червоних грецьких амфор та уламки мармуру зеленого кольору на поверхні землі [377, с.141]. Перед Одеським археологічним з'їздом, котрий відбувся 1884 року, за дорученням підготовчого комітету, Р.О.Прендель провів на острові археологічні дослідження. У північній частині острова він бачив 6 курганів, як йому здалося «розритих вже раніше» та залишки земляних укріплень, за його міркуваннями – французьких. При зроблених Р.О.Пренделем пробних розкопках на західному березі, були знайдені у шарі попелу, решток кісток та вугілля «глечики, сльозинці, черепки та фрагменти глеків й урн з обвугленими кістками тварин, в одному глиняному посуді – кістки дитячого кістяку; нижче цього шару – декілька людських скелетів у різних позах» [496, с.121]. Не дивлячись на те, що до свого доповіді Р.О.Прендель додав ще карту, для вивчення Березані він майже не зробив жодних суттєвих досліджень. Восени 1893 року острів оглядав Кибальчич, котрий також зробив там деякі знахідки. Пізніше, у 1900-1901 рр., Г.Л.Скадовський [767] відкрив частину Березанського некрополя, розкопав більше 800 поховань та рештки кам'яних, вочевидь вівтарних майданчиків, коло та толосоподібних будівель, і частину апсидальної будівлі [451, с.5; 452, с.88-92; 456, с.97-99].

Лише з 1904 по 1914 роки професор Новоросійського університету Е.Р.фон Штерн здійснив на Березані цикл систематичних розкопок [193]. Вже перші польові дослідження Е.Р.фон Штерна відрізнялися високим рівнем методики розкопів та точністю фіксації матеріалу [456; 465-467; 473; 474]. Е.Р.фон Штерн перший використав археологічні джерела для з'ясування загальних особливостей грецької колонізації та побудував першу в європейській історичній науці модель колонізації, засновану, на археологічних даних. Її короткий зміст: плавання⁴ – емпорій – поліс, ґрунтуючись на знахідках кераміки, а не на кабінетному тлумаченні письмових свідчень. Саме ця модель у подальшому отримала широке поширення в археологічній науці.

Серед матеріалів надрукованих у «Записках», окрім власне статей з археології, присвячених дослідженням старожитностей острова Березані, ми зустрічаємо історіографічний нарис «Стародавні відомості про острів Березань»

⁴ Плавання – мається на увазі судноплавство; емпорій – торгівельна колонія. – М.Л.

С.Д.Пападимітріу [259], історичний «Острів Березань (військово-історичний нарис)» Ф.М.Ковалевського [175] та науково-дослідницький «Хімічний аналіз стародавніх бронзових стріл» П.Мелікова [221].

У кінці XIX – поч. XX ст. директором Херсонського краєзнавчого музею В.І.Гошкевичем були обстежені інші пам'ятники античності, розташовані на північному узбережжях Чорного моря та лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень та городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матіасове, а також курганів, зафіксованих біля сіл: Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Крім того, ним були описані скарби, знайдені тут раніше [88].

Необхідним, видається авторці, подання в даному розділі аналізу, важливого для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, наукового доробку **Платона Осиповича Бурачкова (1816-1894 рр.)**. Наукова спадщина відомого вітчизняного археолога, нумізмата та визначного дослідника Подніпровського регіону, П.О.Бурачкова нараховує десятки робіт, опублікованих в різноманітних періодичних виданнях XIX ст., таких як: «Відомості» Руського географічного товариства; «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей; «Старожитності» Московського археологічного товариства; «Труди» Археологічних з'їздів; «Журнал Міністерства народної освіти»; «Київська Старовина» та ін. Певна кількість доробків вченого, присвячена питанням історії, археології та давньої географії Нижнього Побужжя.

Першою з числа таких, стала стаття «Замітки з давньої географії Новоросійського краю. (Листи до проф. Ф.К.Бруна з приводу ст. Л.М.Майкова про дав. географію Росії)», опублікована у 1875 році на сторінках «Відомостей» Руського географічного товариства та окремим виданням, друкованим у тому ж році, у Санкт-Петербурзі в Типографії В.Безобразова і К°. У своїй роботі П.О.Бурачков, в історично-географічному розрізі інтерпретував, Г.Л.де Боплана, торкаючись питань про Дніпрові переправи і пороги, водно-сухопутний шлях, що сполучав Азовське море та Самару, про Чорний ліс на «Генеральній» мапі, тощо. Основною ідеєю, викладеною в нарисі, стали сумніви дослідника в тому, чи міг Г.Л.де Боплан разом з козаками плисти через пороги проти течії. Це питання, що спричинило суперечки між науковцями XIX ст., залишається дискусійним і досі.

На значну увагу заслуговує, вміщений у IX-му томі «Записок» Одеського товариства історії та старожитностей, нарис П.О.Бурачкова «Місцезнаходження стародавнього міста Каркінітеса та монет, що йому належали». Публікація починається з «Передмови», в якій автор подає своє трактування та детальний аналіз «Геродотової Скіфії». Інформативними є систематичні посилання П.О.Бурачкова на роботи попередників і сучасників, на зразок праці Барбота де Марні 1869 року, яка являє собою геологічний опис Херсонської губернії, в котрому П.О.Бурачкова зацікавили згадувані залишки сміттєвих куп та

кухонних решток в Ольвії і на о.Березані. Вчений зазначає, що у археологічному сенсі «шлях по Дніпру від Києва, острова Хортиця та Св. Евферія, і гирла Дніпра з його притоками» лишився без досліджень і, вказані місця, викликають багато запитань. Наприкінці передмови, П.О. Бурачков резюмує, що «при відсутності чіткої класифікації матеріальних пам'яток та наукового дослідження країни, наука історія не в змозі створити істини», також, автор наголошує на поданні власного бачення, що до праці Ф.К. Бруна «Досвід узгодження протилежних думок про Геродову Скіфію». В основній частині статті подається географічний нарис, о. Березані, Ольвії, Тендри та Кінбурнського півострова, в сучасному для П.О. Бурачкова стані та за описами давніх авторів. До того ж, вчений вміщує у роботі ретроспективу досліджень античних поселень Нижнього Побужжя, починаючи від Мартіна Броневського у 1578 році, закінчуючи, П.І. Кеппеном та Ф.К. Бруном. Робить опис, відомих йому археологічних робіт на території краю, зокрема розкопок курганів та поховань скіфської та еллінської доби, слов'янських старожитностей та матеріальних решток інших історичних періодів людства, знайдених у пониззі Бугу. Але основне значення статті, все ж таки, полягає в докладному географічному описі античних поселень розташованих на території Нижнього Побужжя та Криму, у проведенні порівняльного аналізу умов природного оточення, а також, спробі локалізації стародавніх населених пунктів, через зіставлення з відомостями, що залишили про них античні автори та використання інформації, яку несуть в собі місцеві топоніми та гідроніми.

Наступна стаття, котра торкається старожитностей Нижнього Побужжя, вміщена у X-му томі «Записок» та носить назву «Досвід досліджень про Куманів чи Половців». Нарис містить: історичні, археологічні та географічні відомості про полоцькі племена, що мешкали на території Нижнього Побужжя, включно. Автор пише: «Половці знаходились по цю сторону, тобто ліворуч річки Буг. Таким чином із співставлень відомостей літописних, виявляється, що найближчими до Дунаю були Половці Лукоморські. Вони називались так за місцем свого проживання на тому «великому луці», про який згадує Боплан. Луг цей знаходиться між річками Конкою, Дніпром та його притоками, простором біля 600 верств. Запорожці, що мешкали тут, в наступному називали його Батьком; а себе лукомор'ями». Важливість подібних нарисів, які належать перу П.О. Бурачкова, полягає в тому, що він, на відміну від багатьох інших своїх колег, котрі займались дослідженнями регіону, не концентрується, на традиційному для XIX ст. вивченні, лише, античних чи слов'янських археологічних пам'яток, а намагається аналізувати історичні відомості про територію краю в її багатоманітності та, що особливо, у відповідності до всіх відомих йому періодів історії існування людства.

Певним продовженням роздумів про локалізацію стародавнього грецького міста Каркініта стала стаття, вміщена у XII томі «Записок» Одеського

товариства історії та старожитностей - «Досвід узгодження відкритого в Херсонесі напису з природою місцевості та відомостями, що збереглися у давніх письменників, котрі відносяться до часу війн Діюфана полководця Мітрідата зі скіфами». В даному нарисі теми нашого дослідження стосується уточнення географічного опису Ольвії за давніми авторами та обґрунтування того, що Ольвія і Каркіністис не лише не ідентичні за своїм місцезнаходженням, але і знаходяться на значній відстані одне від одного.

У статті «Грецько-скіфський світ на берегах Понта», що вийшла друком у 1876 році на сторінках «Журналу Міністерства народної освіти» автор справедливо відзначає роль археології для історії: «археологія надає безсумнівну користь історії, підтверджуючи її живими свідоцтвами». А також, акцентує увагу на, існуючій до того часу, прогалині у вивченні матеріальних решток різних епох. П.О. Бурачков підкреслює, що стаття присвячена виключно «питанню про існування на півдні Росії незрозумілої писемності в вигляді ідеографічних чи містичних знаків, котрі були у вжитку до IV віку по Р.Х. на просторі від Кавказьких гір до гирла Дніпра, Дону та на Босфорі». І хоча, основна частина нарису присвячена опису розкопок 1830 року, Кульобського поховання, проте, тут зустрічаємо і відомості, стосовні городищ у пониззі Дніпра, що мають, на думку автора, велике значення по відношенню до давнього періоду руської історії. Цікавими є роздуми П.О.Бурачкова, що до ідентифікації, знайдених на обстежених городищах та похованнях артефактів, їх датування та приналежності до скіфського періоду, гіпотези, стосовні обміну речами між скіфським та еллінським (зокрема Ольвіополітами) світами, котрі отримали підтвердження у більш пізніх дослідженнях археологів. Також, на підставі порівняльного аналізу знаків, що містились на збруї Скіфського царя, камінні з Танаїсу та левах з Ольвії і більш пізніх татарських написів, П.О. Бурачков, робить висновок про те, що: «Татари, що прийшли на Кримський півострів, застигли вже знаки наші та запозичили їх у народів, котрі колись мешкали там». Хоча, міркування вченого, щодо скіфської та слов'янської історії до IV ст. н.е. на півдні Російської Імперії, крізь призму сучасного історично знання, виглядають дещо наївними, проте певне зерно раціонального в них неодмінно присутнє, і дає підстави вести мову про спроби застосування надбання практичної археології для розширення уявлень про вітчизняну історію.

У статті 1877 року вміщеній, так само, у «Журналі Міністерства народної освіти» під назвою «Про записку Готського Топарха», за авторством П.О. Бурачкова, подається критика географічних нарисів, сучасних вченому, авторів, що до території Новоросійського краю. За своїм характером, вказана публікація є спорідненою з попередньою «Грецько-скіфський світ на берегах Понта» та розкриває взаємодію слов'янської і візантійської культур на півдні сучасної України. Цікавою є спроба локалізації П.О. Бурачковим, на підставі аналізу

записки топарха, слов'янського племені «Улучів» на території, яка охоплює і Нижнє Побужжя, також. Автор наполягає на тому, що територія на якій проживав топарх розташовувалась не в Криму, а в області Дніпра і описані ним події, є «новим джерелом» для Руської історії. Прогресивним для вітчизняної наукової думки XIX ст. є один з висновків вченого, про те що історична наука не може розвиватися без археологічних досліджень.

У публікації «Замітка з приводу думки В.В. Латишева про місцезнаходження Іпполаєвого мису», вміщеній у «Журналі Міністерства народної освіти» за 1887 рік П.О. Бурачков, вступає в суперечку з іншим відомим дослідником старожитностей Нижнього Побужжя В.В. Латишевим з приводу місцезнаходження Іпполаєвого мису. На думку П.О. Бурачкова гіпотеза В.В. Латишева про ідентифікацію Іпполаєвого мису з мисом Станіславським, зроблена на підставі аналізу свідчень давніх авторів та робіт «Чіркова і Бруна», не є правомірною, автор же доводить, що згадуваний Геродотом Іпполаєв мис, був розташований на протилежному до Ольвії березі.

Наступним нарисом П.О. Бурачкова, якому б хотілося приділити увагу, є «Замітки з історичної географії південно-руських степів», друкований у 1886 році в журналі «Київська Старовина». Ця робота є важливою для нас, на сам перед тим, що в ній вчений намагається локалізувати острів Св. Еферія, ототожнюючи його з Тендрою. П.О. Бурачков піддає критиці висловлену раніше Ф.К. Бруном гіпотезу, згідно якої острів Св. Еферія – це Березань, наводячи, як доказ описи ландшафту, що дійшли до нього від попередніх поколінь. Так, П.О. Бурачков зазначає, що «Оселившись на Кінбурнському півострові у 1760 році, праїд мій застав весь лівий бік лиману від фортеці Кінбурна до Олешек вкритою корчастим, хоча і не суцільним лісом, що складався з дубу, берези, вільхи, берести та осики; звірі, як наприклад, дикі кози, свині чи навіть олені, знаходили у них захист». Вчений вважав, що острів Св. Еферія, «звичайно, повинен був відноситись до острова Тендра, оскільки на просторі своєму, за багатством води та дров'яного лісу являє собою більше зручностей для постою, ніж маленький, скелястий острів Березань». Сьогодні топонім Тендра належить піщаній косі, на південному сході від гирла Дніпровського лиману, але ще у XIX ст. західна частина була відділена від решти коси і вважалась окремим островом, який носив ім'я Тендра. Нажаль, припущенню П.О. Бурачкова, передувало дослідження Ф.К. Бруна, котрий у своїй роботі «Чорномор'я. Збірник досліджень по історичній географії південної Росії (1852-1877 р.)» ґрунтовно доводив, що острів Св. Еферія – ні що інше, як Березань, і думка останнього для сучасників, була авторитетнішою, хоча на сьогодні дослідники більше схиляються до тверджень, наведених іншими вченими XIX ст., про те що острів Св. Еферія – це західна частина Кінбурнського півострова.

Найвизначнішим твором вченого став, окремо виданий «Загальний каталог монет, що належать еллінським колоніям, котрі існували в давнину на північному узбережжі Чорного моря, у межах сучасної південної Росії» (Одеса, 1894). Чудове видання вийшло дуже обмеженою кількістю екземплярів, всього у 150 примірників. Об'ємом, майже, 300 сторінок, воно було добре проілюстроване. Незважаючи, на початкові наміри автора зробити каталог у декількох частинах, світ побачив лише перший з числа, задуманих П.О. Бурачковим випусків. На сьогоднішній день, збереглося менше за півсотні примірників, цього важливого для багатьох нумізматів, рідкісного видання. У своїй роботі П.О. Бурачков наголошує на тому, що «пам'ятки нумізматичні складають загалом один з найнадійніших посібників для історії», а оскільки стародавні автори лишили надто мало відомостей про культурний розвиток народів, котрі мешкали на території регіону, то нумізматичні пам'ятки по відношенню до історії Новоросійського краю складають виключний інтерес. Тут розглядається питання про етнічне походження і взаємодію скіфів та еллінів, спорідненість та роз'єднаність їх культур, подається докладний аналіз грошового обігу та монетної справи, вказаних народів на підставі археологічних знахідок. Проаналізувавши значну кількість знахідок античних монет та медалей, П.О. Бурачков робить висновок про те що інфраструктура ольвійського поселення виходила далеко за межі міста і мала свої осередки в Очакові, на Березані, Кінбурні. Перший розділ роботи, найбільший за обсягом, має назву «Ольвія», містить історію карбування монет, докладний опис та класифікацію нумізматичної системи полісу, у доповненні до розділу вміщено малюнки із зображенням зразків монет та медалей.

Таким є короткий перелік робіт П.О. Бурачкова, в яких містяться відомості про старожитності Нижнього Побужжя. Підбиваючи підсумки, хотілося б відмітити, що розглядувані, у нарисах П.О. Бурачкова, питання з історичної географії регіону, котрі часто і густо, піддавались критиці його сучасниками, не лише у деяких випадках були вірно розв'язані, але подекуди підтверджуються сучасними дослідженнями. Деякі з проблем, піднятих вченим, і понині лишаються дискусійними. Звичайно, певна частина гіпотез П.О. Бурачкова виявилась ефемерною та бездоказовою, але важливість досліджень вченого, що до археології, історії, етнографії та історичної географії Нижнього Побужжя у XIX ст. не підлягає жодному сумніву.

Поряд з відомостями, присвяченими пам'яткам античності на території Нижнього Побужжя, у «Записках» ОПС ми зустрічаємо поодинокі безсистемні статті, котрі носять переважно описовий характер та присвячені археологічним дослідженням пам'яток Середньовіччя і Нового часу: «Шведські монети на Руській косі» М.Н. Мурзакевича (аналіз нумізматичного матеріалу, знайденого у вигляді скарбу на Руській косі), «Вірменські написи, що знаходяться на Півдні Росії» В.Н. Юргевича (написи знайдені на камінні Кінбурнської фортеці),

«Топографічний опис, котрий дістався за мирним трактатом від Оттоманської порти у володіння Російської Імперії, землям, 1774 року» П.О. Зеленого (у тому числі, опис Кінбурна), до цього можна додати нариси, присвячені козацькій добі князя І.С. Мишецького, М. Левченка, А.О. Шмідта, І. Кареліна та інших.

Отже, як бачимо археологічним пам'яткам Нижнього Побужжя у «Записках» приділялася неабияка увага починаючи з самого першого їх тому. ОТІС залишило по собі вагомий науковий спадщину, котру і досі використовують дослідники історії Півдня України у своїх пошуках, розробках та працях. На перший погляд, весь процес існування цієї установи здається загальновідомим, а її науковий доробок – досконало вивченим і використаним. Та при більш детальному розгляді виявляється, що не так часто цей осередок історичної думки у краї ставав предметом вивчення науковців.

3.2. Старожитності Нижнього Побужжя у працях викладачів Новоросійського університету

Одеська археологічна школа відіграла вирішальну роль в справі дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у XIX ст. Ядром її формування став Новоросійський університет. В сучасному наукознавстві визначення поняття «наукова школа в археології» лишається дискусійним. Зміст, який вкладається в нього у нашій роботі, не претендує на універсальність та загальну уживаність. Необхідним фактором, що забезпечує спадковість ідей та підходів у ході створення взаємозв'язку «вчитель – учні», є: 1) педагогічна та/чи експедиційна діяльність визначних учених; 2) розвиток в ході її нових підходів до матеріалу та нових концепцій, котрі утворюють відчуття причетності до наукових досягнень та перспектив; 3) оперативний науковий обмін між представниками школи, котрий здійснюється, як по формальних, так і неформальних каналах.

Ще за часів існування Ришельєвського ліцею (1817-1865) викладацькою діяльністю у ньому займалися видатні науковці дослідники археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, такі як: М.Н.°Мурзакевич, В.Н.°Юргевич, Ф.К.°Брун та П.В.°Беккер. Перетворення у 1865 році Ришельєвського ліцею на Імператорський Новоросійський університет стало важливим моментом в оформленні археологічної науки краю у системі навчальних закладів та наукового знання на півдні Російської імперії. Серед професорсько-викладацького складу новоутвореного університету особливим інтересом до старожитностей Нижнього Побужжя вирізнялись: В.Н.°Юргевич, Ф.А.°Струве, Ф.К.°Брун, Н.П.°Кондаков, В.І.°Модестов, Е.Р. фон Штерн, М.Ф.°Болтенко та ін. На момент утворення Новоросійського університету в Одесі вже була в наявності розвинена інфраструктура історичної науки, в роботі ланок якої, найактивнішу участь приймали викладачі вишу. Треба відзначити й появу можливості публікувати результати досліджень на сторінках періодичних та наукових видань [279; 550, с.366; 560], що значно сприяло обміну науковим досвідом та подальшому розвитку археологічної науки в університеті.

З першого дня заснування університет являв собою складову системи «відомства народної освіти», заснованої на «класичній» базі та знаходився на території, історично багатій на пам'ятки давньогрецької та римської культур. Новоросійський університет, апіорі, виступав потенційним місцем антикознавчих студій, – особливо тих розділів науки про класичні старожитності, предметом котрих є вивчення матеріальних решток. Новоутворений Одеський університет став значним центром наукових досліджень та викладацької діяльності в цій галузі, що не в останню чергу було обумовлене працею в його стінах відомих діячів вітчизняної науки.

Біля витоків археологічної науки у Новоросійському університеті стояв колишній ординарний професор та декан історико-філологічного Казанського

університету, Федір Аристович Струве (1816-1885 рр.) [617, с.250], котрий обійняв кафедру грецької словесності і відразу ж показав себе значним спеціалістом у галузі давньої історії. Так, вже на початку жовтня 1865 року в його квартирі відбувся перший університетський археологічний консилиум, участь в якому брали В.Н. Юргевич та Ф.К. Брун. На цій нараді Ф.А. Струве багато розмовляв про наново відкриті ольвійські епіграфічні пам'ятки з колекції П.О. Бурачкова [626, с.75]. У подальшому «напис Колегії Сімох» та псефізм на честь Посида, сина Сатира були опубліковані Ф.А. Струве у відомій роботі «Нові написи ольвійські» (Одеса, 1866), де автор подає докладний опис, переклад збереженої частини та тлумачення тексту вміщеного в написах [318]. Цікавість дослідника до старожитностей Нижнього Побужжя була задоволена низкою подорожей по території краю, зокрема, Ф.А. Струве відвідав Парутине, де оглянув Ольвійське городище та намагався розв'язати проблему вивчення «дуже складного питання місцевої стародавньої топографії», що належала до античних часів [318, с.5-7]. Даній проблематиці дослідник планував присвятити спеціальну роботу, але маючи велику зайнятість, так і не знайшов часу для її публікації. Проте, вона знайшла своє відображення в читаному загальному курсі лекцій з «грецьких старожитностей», у «розгляді» IV книги Геродота на практичних заняттях, у спеціальному курсі «Нарис географії Греції та її колоній» [318, с.10]. Почесний член Одеського товариства історії та старожитностей (1865 р.), дійсний член Імператорського Московського археологічного товариства (1869 р.), Ф.А. Струве використовував будь-яку можливість для сприяння поширенню та популяризації вітчизняної історичної науки за кордоном, з його ім'ям пов'язані перші контакти молодого університету з найбільшими європейськими науковими центрами. Збір «корисної для новоросійських старожитностей» інформації, налаштування наукових зв'язків з представниками археології за кордоном (з багатьма спеціалістами по «стародавній філології» він був знайомий особисто чи листувався), придбання матеріалів для університетського музею витончених мистецтв та Мінц-кабінету (завідування яким було покладено на професора), виконання різноманітних доручень університету та товариства (ОТІС), – таку мету висувало перед А.Ф. Струве його відрядження за кордон у 1868 році. Відвідавши Грецію, Італію, Францію та Німеччину, вчений завершив свій вояж на міжнародному з'їзді філологів у Варцбурзі, де виступив з розширеною доповіддю про останні наукові розшуки на території Північного Причорномор'я [876, спр.2857, арк.9]. Проте, реалізувати всі свої амбітні наукові плани Ф.А. Струве не вдалося. Через вплив низки суб'єктивних причин, професор у 1870 р. полишив викладання у Новоросійському університеті й отримав призначення на посаду завідувача гімназією при Історико-філологічному інституті та переїхав до Петербургу.

Ще одним викладачем Новоросійського університету, який активно

займався вивченням старожитностей Нижнього Побужжя став **Владислав Норбертович Юргевич (1819-1898 рр.)**. В.Н. Юргевич, колишній викладач Ришельєвського ліцею, став офіційним представником науки про античність на історико-філологічному факультеті університету. Він обійняв кафедру римської словесності, але не маючи відповідного вченого ступеню, був призначений лише виконуючим обов'язки екстраординарного професора з 1865 року та успішно витримавши докторський диспут, невдовзі був призначений на посаду ординарного професора з 1867 року, пропрацював у Новоросійському університеті до 1887 року. Як викладач, В.Н. Юргевич був ославлений виключною вимогливістю до студентів, він «...і зовсім знати не знав про існування чого-небудь іншого, окрім класиків, а тому з фанатичною ревністю відносився до занять його предметом» [876, арк.11]. Розділяючи обов'язки дійсного члена ОІС з 1858 р., секретаря – з 1875 та президента – з 1883 р., виїшовши у відставку професор «всю свою енергію присвятив інтересам та виокремив для своєї наукової цікавості особливо складну та не розроблену у науці галузь лапідарних написів та монет стародавнього Півдня», виступаючи «то палким захисником їх незайманості, то настільки ж гарячим обвинувачем їх, як користолобного фальсифікату» [220]. У чисельних публікаціях, присвячених тематиці археологічних пам'яток Нижнього Побужжя [485-494], вчений не задовольнявся лише звичайним введенням до наукового обігу текстів знайдених написів, а супроводжував всі свої публікації докладними коментарями поширеними екскурсами до стародавньої історії [485-494].

У травні 1866 р. на посаду доцента Новоросійського університету було обрано **Філіпа Карловича Бруна (1804-1880 рр.)**. Відомий вчений приймав безпосередню участь у діяльності ОІС з моменту його заснування і до моменту приходу в університет мав уже низку публікацій, серед яких важливе місце займали праці з давньої історії та топографії античного часу території Північного Причорномор'я [49-54]. У квітні 1864 р., Імператорська археологічна комісія «з особливим задоволенням повідомляє про бажання» вченого «відвідати цим літом Новоросійський та Бессарабський край, для перевірки на місцевості топографічних свідчень Геродота щодо Скіфії і тому, вважає собі за обов'язок, в міру своїх можливостей» сприяти дослідженням [144]. Дана справа отримала високу оцінку серед спеціалістів, нарівні з багаточисленними статтями Ф.К. Бруна із стародавньої та середньовічної топографії Північного Причорномор'я, що частково були вміщені у збірці робіт вченого, перший том котрих був відзначений Уварівською премією [61].

Вивчення історичної географії отримало безпосереднє відображення й у викладацькій роботі вченого: у Новоросійському університеті Ф.К. Бруном була прочитана низка курсів з даної тематики, зокрема, вже у перший 1886/1887 навчальний рік роботи він проводив заняття з «історії географії та відкриттів у давнину та середні віки, із звертанням значної уваги на землі, що лежать

поблизу Чорного моря...». Свою увагу до періоду раннього залізного віку та північно-причорноморських степів дослідник продемонстрував у курсі етнографії Скіфії [867, арк.20].

У др. пол. XIX ст. Імператорський Новоросійський університет став одним із пріоритетних центрів наукового вивчення старожитностей Нижнього Побужжя, що у більшості своїй було пов'язане з роботою Ф.А. Струве, В.Н. Юргевича та Ф.К. Бруна. Основним напрямком дослідницького інтересу науковців-викладачів стали проблеми стародавньої географії регіону, звернення до епіграфічних та нумізматичних матеріалів, знайдених на території Ольвії та Березані. Проте, наукова діяльність за своїм характером все ще носила «кабінетний характер». Певною межею можна позначити період з середини 80-х років XIX ст., коли з одного боку було проведено VI Археологічний з'їзд в Одесі (1884 р.), що наочно продемонструвало глибоку зацікавленість старожитностями з боку всього науково-історичного загалу університету (для багатьох представників котрого ця тематика, навіть, близько не була предметом наукових пошуків), з іншого – саме в цей час, на історико-філологічний факультет приходять такі молоді спеціалісти, як Олександр Васильович Нікітський та, особливо, Ернст Романович фон Штерн [644, 698], вчені котрі зробили неоцінений внесок у формування традиційної польової археології та вивчення старожитностей Нижнього Побужжя.

Ернст-Вальфрід фон Штерн або **Ернст Романович фон-Штерн (1859-1924 рр.)**, був вихідцем з Лівонії. Наприкінці XVIII ст. родина Штернів, отримавши дворянський статус, увійшла в коло Лівонської знаті. Ернст-Вальфрід народився 25 червня 1859 р. в родовому маєтку Штернів Зейерсхофе. Тут він провів дитячі роки і отримав початкову домашню освіту. У 1872 році майбутній вчений переїжджає до м. Дерпт, де вступає до класичної гімназії, яку закінчив із золотою медаллю у 1877 році. Під час навчання Ернст Романович продемонстрував чудові здібності до науки, особливо його цікавила історія. Після завершення курсу середньої освіти Ернст Романович вступив до Дерптського університету, але дуже скоро, за порадою директора гімназії, домігся прийому на новостворений при Лейпцизькому університеті факультет класичної філології, де навчався протягом наступних трьох років.

Головним наставником Е.Р. фон Штерна в Лейпцигу був видатний вчений і педагог Юстус-Герман Ліпсіус, разом з яким майбутній вчений відомий вчений пройшов сувору філологічну школу, вдосконаливши свою мовну підготовку, долучився до мистецтва критичної інтерпретації текстів та до занять з так званими старожитностями, тобто історико-правовими пам'ятками античності. У 1880 р. Е.Р. фон Штерн представив твори на задану Ю.Г. Ліпсіусом тему - про авторитет римського сенату, після чого завершив своє навчання в Лейпцизькому університеті і отримав право викладання латинської та грецької мов у гімназіях. Що ж стосується інтересу до історії, то він з'явився

у Е.Р. фон Штерна не випадково. Його філологічні та, згодом, археологічні дослідження завжди були для нього підставою для наступних більш концептуальних історичних побудов. Так, у 1883 році Е.Р. фон Штерн опублікував свою магістерську дисертацію про змову Катіліни, а всього через рік і докторську дисертацію, на цей раз на тему з грецької історії - про Спартано-фіванське протистояння в першій половині IV ст. до н.е. Дистанція всього в один рік між цими важливими етапами наукового шляху красномовно свідчить про великі здібності та виняткову працьовитість молодого вченого.

Наприкінці 1884 року Е.Р. фон Штерна запросили до Новоросійського університету для викладання тут класичної філології. З переїздом до Одеси розпочався новий і надзвичайно плідний період наукової діяльності Ернста Романовича, котрий тривав більш ніж чверть століття. Головну роль в культурному житті Одеси грала античність: офіційний, підтримуваний урядом класицизм зникався тут з живим інтересом науковців до численних речових залишків класичної культури, і все це разом створювало надзвичайно сприятливі умови для історико-археологічних досліджень. В Одесі Е.Р. фон Штерн зробив блискучу академічну кар'єру і скоро став однією з найбільш значущих постатей місцевого вченого світу. В Новоросійському університеті він уже через рік був призначений екстраординарним (1896), а потім став і ординарним професором. Паралельно із викладацькою діяльністю Ернст Романович активно публікує свої наукові досягнення. Так, з під його пера вийшло понад дві сотні наукових праць, присвячених різним аспектам вивчення класичних старожитностей Північного Причорномор'я [444-483; 708]. Окрім активної педагогічної та науково-аналітичної діяльності Е.Р. фон Штерн займався археологічним вивченням регіону.

Перші самостійні розкопки науковець провів у 1900 році в Тірі, власне кажучи, це були перші розкопки, проведені на вказаній пам'ятці. Дослідженням Тіри Е.Р. фон Штерн займався в наступні 1903 та 1912 роки. З 1902 по 1903 рр. вчений проводив археологічні роботи по вивченню поселення Петерни у Бессарабії, котре ідентифікував як таке, що належить до пам'яток трипільської культури. Але найбільшу кількість польових сезонів (1904-1909, 1913) Ернст Романович провів на острові Березань.

Античні скарби Березані вабили дослідників старожитностей з початку XIX ст., але перші розкопки на острові були проведені Р.О. Пренделем лише у 1884 році. Наступні дослідження цієї античної пам'ятки відбулися після дванадцятирічної перерви у 1896 році та організував і провів їх учень Е.Р. фон Штерна Б.В. Фармаковський. У 1900 році Г.Л. Скадовський, котрий у 1900-1901 рр. вивчав березанський некрополь, запросив Ернста Романовича на острів з метою вивчення керамічного матеріалу піднятого ним під час розкопок. Проаналізувавши знахідки Е.Р. фон Штерн дійшов висновку, що античне поселення на острові є одним із найдавніших (VII - поч. VI ст. до н.е.) на

північному узбережжі Чорного моря [452, с. 89]. Наприкінці травня 1902 року група членів ОТІС прибула на острів Березань з метою проведення одноденних розкопок, результати яких переконали Ернста Романовича в необхідності подальшого систематичного вивчення пам'ятки античності [456, с. 97, 100].

У 1904 році за дорученням Археологічної комісії на острів Березань була відправлена експедиція, керувати якою було запрошено Е.Р. фон Штерна. Для нього цей сезон став першим у низці його самостійних розкопок на острові. Перші два сезони (1904-1905) Е.Р. фон Штерн продовжував справу вивчення Березанського некрополя. Потім цілком переключився на дослідження шарів поселення в північно-східній частині острова. Розкривши більшу частину площі поселення, Е.Р. фон Штерн детально охарактеризував його шари і склав стратиграфічні описи пам'ятки, приділивши увагу проблемам хронології побутування грецького поселення. Виділені ним шари - «мілетський» (VII-VI ст. до н.е.) і «аттичний» (кінець VI - початок V ст. до н.е.) - були докладно описані за керамічним імпортном. Е.Р. фон Штерн, знаходячи на острові, також, кераміку римського часу і враховуючи відомі епіграфічні пам'ятники, висловлювався на користь сезонного відвідування культових пам'ятників на честь Ахілла жителями Ольвії перших століть н.е.

Результатом проведених Е.Р. фон Штерном археологічних розкопок стала створена ним аутентична наукова концепція історичного розвитку Березанського поселення, основна суть якої полягала у «дворазовому» заселенні острова. При цьому вчений вважав, що само поселення проіснувало на острові, приблизно, протягом сторіччя. Не дивлячись, на те, що на сьогоднішній день застосована Ернстом Романовичем методика ведення розкопок вважається застарілою, більшість з його наукових ідей отримали в подальшому своє підтвердження, а важливість проведених вченим досліджень не можливо переоцінити. За сім польових сезонів за участю Е.Р. фон Штерна на о. Березань була визначена страти-графія та створена відносна хронологія пам'ятки, виявлені два періоди будівництва у житті поселення, а також вперше розроблена власна теорія грецької колонізації, що базувалась на археологічному матеріалі.

Сімейна трагедія (загибель молодшого сина) стала причиною від'їзду Ернста Романовича в Німеччину в 1911 р., де він зайняв пост професора університету в м. Галле. Але і там вчений продовжував працювати над Березанською проблематикою. Він поступово вводив до наукового обігу накопичений за шість минулих польових сезонів археологічний матеріал, хоча до кінця життя так і не встиг довести цю справу до кінця. Останній польовий сезон проведений Ернстом Романовичем на острові відбувся у 1913 році, докладний звіт про нього був надрукований в Одесі у 1915 році окремим виданням [483]. Стаття була набрана для 32-го тому ЗОТІС, але через цензурні перепони до нього не увійшла. Так чи інакше, Е.Р. фон Штерном було зроблено

багато по дослідженню цілого спектру проблем, пов'язаних з стародавньою історією Північного Причорномор'я. Він плакав мрію написати загальну історію Античного Причорномор'я. Свідченням цього факту виступають його загальні оглядові статті, які регулярно друкувалися в німецьких періодичних виданнях і служили важливим джерелом наукової інформації для тих західноєвропейських фахівців, які цікавились Понтійськими старожитностями. Спираючись на всі доступні йому матеріали, в тому числі і на результати власних археологічних розкопок, автор поетапно простежував історичний розвиток в цій зоні: перші поселення індоєвропейських племен в Дністровсько-Дніпровському межиріччі в III тис. до н.е.; поява на початку I тис. до н.е. нових, тепер уже іранських племен, відомих під загальною назвою скіфів; нарешті, грецьку колонізацію VIII-VII ст. до н.е.

Світова війна і подальші революційні події порушили нормальний ритм життя. Е.Р. фон Штерна спіткали сумні втрати – і в родовому маєтку в Ліфляндії, і серед членів родини. Однак Ернст Романович продовжував наполегливо працювати. Ще з більшим завзяттям він звернувся до виконання громадських обов'язків по університету, всіляко використовуючи свій авторитет і становище в суспільстві для вишукування необхідних в цей час матеріальних засобів на розвиток науки.

Педагогічна діяльність Е.Р. фон Штерна стала важливим етапом у розвитку антикознавства в Одесі. Ним було виховане нове покоління дослідників античності, істориків та археологів, серед яких були такі видатні вчені, як дослідник грецької історичної традиції М.І. Мандес (1866-1934 рр.), знавець грецьких релігійних уявлень та вірувань Е.Г. Кагаров (1882-1942 рр.), відомий своїми розкопками в Ольвії Б.В. Фармаковський (1870-1928 рр.), нарешті безпосередній продовжувач справи Е.Р. фон Штерна на території Нижнього Побужжя та дослідник о. Березані М.Ф. Болтенко (1888-1959 рр.). Саме в цей період починає формуватися наукова спадковість, котра ознаменувала формування археологічної школи при Новоросійському університеті та дала вітчизняній і світовій науці плеяду видатних вчених та археологів.

Життя Ернста фон-Штерна обірвалося в квітні 1924 р. З його смертю європейська наука про античність втратила одного з найбільш видатних і найдостойніших своїх прихильників. Вагомим було значення його наукових звершень, хоча вони і не вилилися в форму узагальнюючих праць ані власне античної, ані причорноморської історії. Важливу роль діяльність ординарного професора відігравала, також, в науково-громадському житті Західної та Східної Європи. Публікуючи свої роботи то російською, то німецькою мовами, Е.Р. фон Штерн, за влучним визначенням В.П. Бузескула, «був як би посередником між російською і німецькою наукою, сполучною ланкою між тією і іншою, у своїх рецензіях на сторінках німецьких друкованих органів нерідко знайомлячи Захід

з працями російських вчених». У Росії на рубежі XIX-XX ст. він, у всякому разі, був одним з найвидатніших учених-класиків, чиї наукові інтереси розповсюджувались на всі області античної історії - грецьку, римську і причорноморську, а заняття відрізнялися поєднанням роботи історика, археолога і мистецтвознавця.

Свої дослідження професорсько-викладацький склад університету публікував у почасових науково-інформаційних виданнях: «Літописи Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті» та «**Записки Імператорського Новоросійського університету**». 113 томів останніх вийшли друком з 1867 по 1913 рік, оприлюднивши результати наукових досягнень викладачів Новоросійського університету з математики, фізики, хімії, геології, географії, біології, медицини, археології, історії, економіки, статистики, правознавства, філософії, психології, філології, мистецтвознавства. З 1-го по 5-й том на сторінках «Записок» друкувалися переважно наукові праці, окремі дослідження та переклади. Починаючи з 6-го тому, до вказаного переліку було додано видання протоколів засідань вченої ради університету, що є важливим джерелом з історії науки у вищій. Щороку виходило кілька томів. До 1909 побачили світ 112 томів, а з 1909 року почали видаватися праці окремих факультетів. Так з 1909 по 1918 рік вийшло 14 випусків «Записок» історико-філологічного факультету. У «Записках» публікували свої праці видатні історики межі XIX-XX ст.: П.М. Біціль, Ф.К. Брун, Р.Ю. Віппер, О.О. Кочубинський, І.А. Лінніченко, О.В. Маркевич, Г.І. Перетяткович, Ф.В. Режабек, М.І. Смирнов, С.П. Трифільєв, Ф.І. Успенський, А.В. Флоровський, Е.Р. фон Штерн та ін. Не дивлячись на те, що у вказаному виданні практично не публікувались дані про старожитності Нижнього Побужжя, ми вважаємо за доцільне згадати про нього в нашій роботі, як про важливе джерело, котре засвідчує надзвичайно плідну наукову діяльність викладачів Новоросійського університету.

3.3. Археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя у виданнях Імператорської археологічної комісії

До середини XIX ст. з'явилися об'єктивні передумови для організації урядового органу, котрий повинен був зосередити в своїх руках нагляд і управління археологічною діяльністю в Російській імперії. Ініціатором його створення став почесний член Імператорської академії наук (1852 р.) граф Лев Олексійович Перовський (1792-1856 рр.). З 1850 р. він завідував створеною з його ініціативи Комісією для дослідження старожитностей і брав участь у проведенні розкопок під Новгородом, в Суздалі та Північному Причорномор'ї. Він зумів створити невеликий колектив однодумців з 11 осіб, що займалися тільки археологічною діяльністю. Значну увагу Л.О. Перовський приділяв методиці розкопок – в обов'язковому порядку він наказав, тим хто безпосередньо займався розкопками, вести щоденні записи ходу робіт у журналі

(польовому щоденнику), причому з вимогою попередньої характеристики досліджуваної місцевості, описом знахідок, зйомкою планів та графічною фіксацією об'єктів, складанням звітів про польові дослідження. Поховання наказувалося розкривати у присутності не менше, ніж трьох осіб із складанням докладного протоколу. «Роботи ці, навіть... коли вони не супроводжуються примітними знахідками», не повинні були «пропадати дарма для науки» і зобов'язані проходити під жорстким контролем місцевої адміністрації та МВС. Як і раніше, «речі з археологічних комплексів роз'єднувалися – найбільш цінні відсилались до Ермітажу, решта передавалася до місцевих музеїв старожитностей. Л.О. Перовський очолював Міністерство уділів і Кабінет Його Імператорської Величності, де з 30 серпня 1852 року за його ініціативи, затвердженої Миколою I, було зосереджено керівництво всіма розкопками в країні. За участю графа була розроблена «широка суворо наукова програма систематичного дослідження ...півдня Росії шляхом планомірного розкопування руїн грецьких міст та їх некрополів – Керчі, Херсонеса, Фанагорії, Ольвії і всієї купи розпорошених по південноросійському степу курганів» [291]. Підсумковим документом всіх археологічних робіт у Росії повинен був стати представлений імператору зведений щорічний звіт про розкопки, нажаль, виданий лише одного разу.

За розпорядженням царя й у відповідності до наміченого Л.О. Перовським плану було розпочато вивчення скіфських курганів Придніпров'я, проведені масштабні археологічні розкопки в різних регіонах Причорномор'я – в Катеринославській губернії (Александропольський курган та ін.), в Ольвії та інших античних містах Північного Причорномор'я, досліджувалися поселення ольвійської периферії у сіл Козирка, Чортувате, Аджигол, Кисляківка, Олександрівка, Станіслав, Березанське городище.

Після смерті Л.О. Перовського керівництво археологічними розкопками в країні перейшло під контроль С.Г. Строганова. Строганівська комісія 2 лютого 1859 року була реорганізована в Імператорську археологічну комісію [781]. До її завдань входили: здійснення розкопок на всій території країни, збирання відомостей про пам'ятки, «наукова обробка та оцінка» знайдених старожитностей. Положенням 1859 року Комісії було надане право контролю за всіма «іншими спробами» розкопок, причому всі старожитності, котрі були знайдені приватними особами, повинні були, по можливості, подаватися через місцеве керівництво на розгляд Комісії [782].

Археологічна комісія (АК), стала справжнім науковим центром вітчизняної археології ХІХ ст. У щорічних звітах новоутвореної установи містилося багато цінної інформації про «здійснення археологічних розкопок» на території Нижнього Побужжя, включно. Згідно параграфу першому «Положень про Імператорські археологічні комісії», комісія стала окремою установою у Міністерстві імператорського двору (всі інші археологічні товариства

перебували у відомстві Міністерства народної освіти) і мала на меті: «розвідки предметів старовини, що переважно відносяться до вітчизняної історії й життя народів, що жили колись на просторі, який займає нині Росія; збори відомостей як про народні, так і інші пам'ятники старовини, що знаходяться в державі, та наукову розробку й оцінку старожитностей, що відкриваються». Для виконання цих завдань Комісії надавалося право здійснювати розкопки на всіх місцевостях «чудових в історичному відношенні, або тих, що дають привід розраховувати на відкриття старожитностей», та слідкувати за всіма відкриттями предметів старовини, про що Комісію сповіщало місцеве керівництво, а по можливості, й надсилало окремі предмети на її розгляд [212, с.88-94].

Проте, розглядаючи діяльність комісії до 1900 року, насамперед треба відмітити, що комісія відступила від тих широких рамок, які їй були зазначені першим параграфом Положення, обмежившись розкопками на півдні Росії, тобто регіоном Північного Причорномор'я, й Нижнього Побужжя зокрема, та науковим описом предметів, що знаходилися у південних музеях та Імператорському Ермітажі. У цьому випадку Комісія виступала лише як продовжувач тих робіт, які здійснювалися в регіоні ще на поч. ХІХ ст.

Більшість розкопок в регіоні завершувалася відкриттям гробниць, переважна частина яких була вже пограбована, тому траплялися роки, коли всі знахідки обмежувалися дрібними бронзовими речами, низкою грецьких і римських монет.

Друкованим органом Комісії виступали її «Звіти», які видавалися російською і французькою мовами і надавали відомості про роботу Комісії протягом одного чи двох років. Кожен том мав два відділи: «Звіт» комісії про дії за минулий рік і «Додатки» – про зміст зображення або тільки пояснення предметів, знайдених при розкопках чи тих, що перебували в Ермітажі та інших подібних установах. За 1859-1915 рр. вийшло 46 томів. Також Комісія випустила 22 атласи до «Звітів», альбом малюнків та вказівники за 1882-1898 рр., 37 томів «Матеріалів з археології Росії» (1866-1918 рр.), 66 випусків «Відомостей Археологічної комісії» (1-й том у 1886 р., потім у 1901-1918 рр.) та 9 окремих видань, присвячених питанням вітчизняної археології. З окремих видань Комісії варто звернути увагу на «Матеріали по археології Росії» (1 і 2 випуски «Старожитності Геродотової Скіфії» (1866); 3 і 4 – (1873)), де також містяться відомості про археологічні пам'ятки Нижнього Побужжя.

Згідно «Звітів» Комісії та «Матеріалів з археології Росії», у перші роки діяльність установи обмежувалася розкопками, дослідженнями та охороною археологічних пам'яток давньогрецького часу, але згодом, завдячуючи Голові Комісії графу А.А. Бобринському сфера інтересів її значно розширилася. Перший рік своєї діяльності Комісія присвятила здійсненню археологічних пошуків серед курганів «країни геррів» у Катеринославському повіті, частина якого захоплює територію Нижнього Побужжя.

Незадовго до відкриття Археологічної комісії у Катеринославському повіті, у 50 верстах від Дніпра було відкрито один з таких курганів, що носив місцеву назву «Лугової могили». Імператорська Археологічна комісія звернула увагу на скіфські кургани Катеринославської губернії ще й тому, що в той час було знайдено на місці давньої Ассирії, Вавилонії та Персії багато клиноподібних написів мовою, що притаманна скіфам. Розкопки 1859 року були доручені члену комісії І.Є. Забеліну. Розкопано та досліджено було чотири кургани. Два з них, що стояли поряд, у місцевих жителів носили назву «Близнюки», подібність їх була лише зовнішньою.

На думку Комісії, перший курган містив у собі рештки володаря, а останній – його родичів або рабів, що прослідували за ним у могилу. Такі кургани, вважали дослідники, давали можливість ближче ознайомитись з характером, звичаями, віруваннями та, взагалі, з усім навколишнім оточенням зниклого племені. Подібні погляди членів комісії дають підставу вважати рівень дослідження ними пам'яток старовини значно вищим за методи якими у своїх археологічних розшуках користувалися попередники – представники археологічних товариств ХІХ ст.

Опис розшуків начиння іншого кургану «Лугової могили» та речей, що були відкриті у ньому, представлений у «Звітах» Н.П. Линевицем, та доповнювався більш ніж 170 малюнками художника Медведєва із зображенням цих речей у їх натуральному розмірі. У 1860 році діяльність Імператорської Археологічної комісії полягала у продовженні розкопок у Катеринославському повіті. Так були досліджені кургани, що носили місцеву назву «Товстих могил» та мали вигляд півкуль. Курган «Товста могила» за розшуками виявився геть схожим із курганом «Лугова могила» [781, с.240-249]. У подальшому були досліджені кургани: «Гостра могила», «Близнюки», «Кам'яна могила» та величній курган «Товста Чортомлицька могила» [782, с.231, 233]. Таким чином виглядали дослідження членів Археологічної комісії щодо кочових пам'яток Нижнього Побужжя.

До 1873 року відноситься перша спроба Археологічної комісії залучитися до вивчення Ольвії: вона відправляє туди своїх членів І.Є. Забеліна та В.Г. Тизенгаузена [954], котрі провели в Ольвії значні земляні роботи, як на городищі так і на некрополі. За своїм об'ємом дані розкопки далеко перевершили всі раніше проведені в Ольвії археологічні роботи. Нажаль, вони велися невірними у методичному відношенні прийомами – довгі поздовжні та поперечні траншеї у різних частинах території міста. Тому результати розкопок були незначними: вони дали лише деякий матеріал з топографії Ольвії та окремі речові знахідки – епіграфічні, керамічні, нумізматичні [270; 657, с.49]. Від цих розкопок очікували більше, ніж вони дали. З цієї причини Археологічна комісія довгий час не поверталася до розкопок в Ольвії.

У 1886 році невеликі роботи вів на низці Ольвійських поселень та її

периферії, біля селищ Стара Богданівна і Кам'янка, І.К. Суручан, котрий опублікував їх результати у «Звіті про дії Імператорської археологічної комісії за 1886 рік» [321; 281; 955; 956]. У 1894 році поблизу Парутинського кладовища вів розкопки В.Н. Ястребов, після чого надрукував у звітах свій «Звіт про розкопки, здійснені в с. Парутині» [497; 957]. У 1894 році Археологічна комісія повертається до питання про розкопки Ольвії: вона командувала туди Б.В. Фармаковського. У 1896 р. Б.В. Фармаковський змушений був обмежитися розкопками некрополя на селянських подвір'ях та вулицях села Парутина [383; 958]. Пояснювалось це тим, що поміщики Мусіні-Пушкіни, котрим належали тутешні землі, включаючи територію давньої Ольвії, не давали дозволу на ведення розкопок, бажаючи скористуватися скарбами Ольвії в особистих цілях. Варто відмітити, що ці поміщики нанесли чимало шкоди пам'яткам Ольвії, самостійно здійснюючи розкопки некрополя. У 1900 році там же вів розкопки Ю.А. Кулаковський [190; 959].

З 1901 року починає виходити окремими випусками почасове видання Археологічної комісії «Відомості». Воно виходило по мірі накопичення матеріалу, об'ємом від 5 до 10 друкованих аркушів, з малюнками в тексті та на окремих таблицях і являло собою збірку археологічних новин названих міст, in extenso* або у витягах, котрі окремо додавалися до випусків, а також надзвичайно цінними бібліографічними відомостями.

У ньому вміщувались матеріали поділені за наступними групами: звіти про археологічні дослідження та розкопки, здійснені за дорученням та на кошти Комісії; наукові огляди окремих груп археологічних пам'яток та цілих культур; описи могильних інвентарів, скарбів та окремих знахідок, котрі потрапляли до видання Комісії; відомості про старовинні пам'ятки архітектури, які існували по різних місцях імперії, та питання про їх реставрацію; архівні матеріали Комісії; керівничі статті з різних археологічних питань, як наприклад, про проведення розкопок та досліджень; питання про охорону пам'яток старовини в Росії та за кордоном [755]. Окрім цього «Відомості» можна частково вважати й історіографічним виданням, так, наприклад, у 2-му випуску за 1902 рік вміщено Некролог присвячений видатному вченому, сходознавцю барону В.Г. Тизенгаузену, в якому окрім біографічних даних була вміщена повна бібліографія його праць та аналіз творчого спадку [25], список видань Імператорської археологічної комісії [150]. Додатки до випусків №№ 2, 3, 5, 6, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 26, 27, 31, 32, 34, 37, 39, 44, 46, 48, 50, 52, 56-59, 63, 64, 66 містять у собі розділи щодо археологічної діяльності наукових товариств, зокрема ІАК, музеїв, архівів, виставок, розкопок, пам'яток старовини, скарбів та знахідок, а також бібліографічний огляд нових книг та статей історико-археологічного змісту за поточний період [383-471].

* in extenso (лат.) – повністю, без скорочень.

Значна кількість матеріалів, надрукованих у «Відомостях» відносно старожитностей Нижнього Побужжя, була присвячена пам'яткам античності й опублікована відомим археологом, дослідником Ольвії Б.В. Фармаковським [960]. Безсумнівний науковий авторитет вченого зробив їх надзвичайно важливим джерелом для історіографії археології краю. Так, у статті Б.В. Фармаковського «Уламок глиняної чаші, прикрашений рельєфом з Ольвії» вміщено відомості про пам'ятку стародавньої торевтики. Виданий уламок, був знайдений науковцем влітку 1901 р. на розкопках попелища м. Ольвії, поблизу дерев'яного склепу, відомого сьогодні, як склеп Еврисивія й Арети. Автор провів ретельний огляд та науковий аналіз знайденого артефакту на підставі чого дійшов висновку, що уламок являв собою частину круглої чаші. Б.В. Фармаковський зробив ґрунтовний опис та замальовки рельєфів, котрі містились на уламку, для наочності малюнки були надруковані тут же у статті. Також автор наголошував, що подібні рельєфи вже не раз зустрічалися під час розкопок в Ольвії і були публіковані різними авторами, такими, як В.В. Латишев [205], Боннер Жарбюшер та траплялися в інших давньогрецьких поселеннях Північного Причорномор'я. Б.В. Фармаковський, спираючись на аналіз стилю та техніки, в якому був виконаний рельєф, встановлює, приводячи вагомі аргументи, орієнтовне його датування, яке, на думку вченого, припадає на II ст. до Р.Х. Також на підставі зроблених досліджень робить висновки про зв'язки стародавньої Ольвії з Малою Азією та Пергамом. Стаття виконана на високому науковому рівні та є яскравим прикладом переходу від аматорських археологічних досліджень XIX ст. до висококваліфікованих робіт XX ст. [386].

У нарисі «Склеп Еврисивія та Арети в Ольвії» [387] Б.В. Фармаковський, у притаманній йому манері, робить аналіз мармурової стільниці знайденої в зазначеному склепінні, що зберігалась у музеї Одеського товариства історії та старожитностей, придбаної та вперше опублікованої Е.Р. фон Штерном, а згодом В.В. Латишевим. Стільниця стала відомою та цікавою для дослідників Ольвійських старожитностей, насамперед, своїм написом: «Еврисивій Каллісоєнов та Арета Попієва цей пам'ятник створили собі при житті», що стала поштовхом для вивчення розкішного склепіння. При розкопках в Ольвії у 1901 році Б.В. Фармаковський, вже ознайомлений з «трапезою», поставив собі на меті з'ясувати місце де було знайдено пам'ятку. У селі Парутине вчений з'ясував, що стільниця була ще 1899 року вирита місцевими селянами з кургану, який знаходився в самому кінці села та продана очаківському єврею Гохману. Розпочавши повні розкопки кургану, Б.В. Фармаковський опинився перед відкриттям пам'ятки надзвичайної архітектурної та археологічної важливості. Розкопки кургану, під яким знаходилось склепіння, велися з 14 серпня по 4 вересня 1901 року. Докладний звіт археолога про дослідження кургану є важливим джерелом для історіографічного студіювання археологічних досліджень Нижнього Побужжя.

Випуск 8-й за 1903 повністю присвячено розкопкам Ольвійського некрополя, проведеним Б.В. Фармаковським у 1901 році [388]. Сюди увійшло 6 таблиць, 83 малюнки знахідок, щоденники розкопок та перелік знайдених, а також випадково придбаних під час розкопок, предметів. У випуску вміщено відомості про дослідження на землях парутинських селян у 1894, 1896 та 1900 роках та докладний план розкопок 1901 року. Всі вони свідчать про високий науково-методичний рівень вивчення Ольвійських пам'яток та їх ґрунтовний аналіз [388].

Випуск 13-й за 1905 рік повністю присвячений розкопкам Б.В. Фармаковського в Ольвії [391]. Тут опубліковано текст угоди Імператорської археологічної комісії з графом О.О. Мусінім-Пушкіним, щодо проведення розкопок на його землях, визначення загальних завдань та найголовніші результати роботи. Маємо також звіт про розкопки кургану на березі ріки Південний Буг, відомості про його положення, розміри, історію, версії значення кургану, деякі загальні висновки щодо методики ведення розкопок курганів. Значної уваги було приділено курганному склепу, техніці його розбудови, збереженості, положенню всередині кургану, визначенню епохи спорудження, грабіжницьким та науковим розкопкам. При складанні звітів Б.В. Фармаковський зазначає використання методики зняття шарів та докладно фіксує їх кількість, що демонструє вже досить високий рівень ведення розкопок в цей період. Вчений визначає збереженість розкопаних ним решток будівель, можливість їх реставрації. Окрім кургану, будівель, мурів, житлових приміщень, Б.В. Фармаковський продовжує займатися розкопками некрополя, він подає загальну характеристику могил знайдених у 1902-1903 рр. Науковцем проводилася ретельна фіксація предметів старовини, знайдених під час розкопок та їх наступна класифікація та публікація. Розкопки 1902-1903 років мали величезне наукове значення в історії археологічного вивчення стародавньої Ольвії, не меншого значення мають публікації Б.В. Фармаковського на сторінках «Відомостей Імператорської археологічної комісії» для історіографічних досліджень. У наступних випусках зустрічаємо низку статей вченого, присвячених Ольвійським старожитностям [392; 393].

Споріднену групу статей, присвячених античним пам'яткам, становить науковий доробок іншого відомого дослідника старожитностей Північного Причорномор'я, вчителя Б.В. Фармаковського Є.Р. фон Штерна. До таких відносяться «Ваза з рельєфними прикрасами з Ольвії», «До питання про античний посуд зі штемпелем КІРВЕІ» (1902) [454-455] всі вони виконані на високому науковому рівні, хоча першість у археологічному вивченні Ольвії серед дописувачів «Відомостей» все ж таки належить Б.В. Фармаковському.

Окрім Б.В. Фармаковського та Е.Р. фон Штерна, значний масив публікацій по епіграфічним пам'яткам античного періоду з Північного Причорномор'я, належить В.В. Латишеву. Особливий інтерес викликає стаття

«Епіграфічні новини з Південної Росії (знахідки 1901-1903 років)» [205], перша частина якої присвячена Ольвійським написам. Вона яскраво демонструє резонанс та значний інтерес у науковому співтоваристві Росії та інших країн, котрий справили археологічні відкриття Б.В. Фармаковського в Ольвії. У подальших статтях В.В. Латишев також значну увагу приділяв Ольвійським пам'яткам матеріальної культури [206-209]. Ці роботи з аналізу епіграфічного матеріалу з Ольвії не втрачають наукової актуальності до сьогодні і дають можливість проводити наукові аналогії з сучасними знахідками та узагальнення матеріалу.

Іншою статтею, опублікованою у «Відомостях» та присвяченою Ольвійським пам'яткам матеріальної культури, є стаття Г.М. Херста [508], перекладена В.В. Латишевим, що представляє собою повне укладання літературних, епіграфічних та нумізматичних відомостей про релігійне життя ольвіополітів, котрі до початку ХХ ст. не були відомі російськомовному науковому товариству.

Дані про кургани Херсонської губернії, зокрема, міста Николаєва знаходимо у статті О.О. Спіцина «Відомості про городища та кургани» [298]. В роботі описано 7 курганів у передмісті м. Воскресенська та 5 у передмісті Калинівки, 3 кургани в межах самого міста Николаєва, 10 курганів біля хуторів Водопи, Аверіна та Малково, 8 курганів біля пригороду Богоявленського. Автор подає докладний перелік відомих йому курганів та інформацію про їх дослідженість.

У другій половині 1903 року від імені Археологічної комісії, Б.В. Фармаковський провів чергові розкопки на місці давньої Ольвії. Було знайдено монументальний міський мур довжиною майже 30 сажнів, а також охоронну башту. Між міською стіною та баштою були відкриті давні водопровідні канали. Розкопки відрізнялися методичністю та науковістю проведення. Так, наприклад, Б.В. Фармаковським практично вперше була використана пошарова система дослідження: перший шар, за його визначенням, V-IV ст. до н.е. – це міський монументальний мур Ольвії та башта і де-не-де фундаменти міських будинків; другий шар III-I ст. до н.е. – реставрована частина міського муру, невеличкі будівлі, що безпосередньо прилегли до міського муру; третій шар II-IV ст. н.е., коли стіни будівель розташовані на глибині на більше 1,5 аршини та проходять над фундаментами елліністичної Ольвії. Епоху останніх забудов Б.В. Фармаковський визначав за знайденими серед них черепками посуду та написом з ім'ям імператора Філіпа Аравітіянина (244-249 рр.), закладеному до одного з мурів, ідентичного за характером кладки, зі стінами знайденими раніше. Окрім вивчення власне міста велись також розкопки в урочищі «Сто могил», які також дали значні результати [144].

Робота Археологічної комісії у другій половині ХІХ ст. над дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, за своїм значенням та професійним рівнем

займала досить високий щабель, а у практичному веденні польових досліджень стала проривною та перевершила надбання всіх науковців-археологів та археологічних товариств, котрі працювали на цій ниві протягом сторіччя. Звичайно, що таких результатів дана установа досягла завдяки талановитій праці видатних науковців членів комісії Б.В. Фармаковського, І.Є. Забеліна та багатьох інших.

3.4. Старожитності краю за матеріалами «Трудов» Археологічних з'їздів та видань Московського археологічного товариства

Величезну роль в історії вітчизняної археології відіграв **Олексій Сергійович Уваров (1825-1884)**, який протягом 1848 року зумів об'їхати територію від Дунаю до Таманського півострова. Матеріали цієї подорожі увійшли до першої археологічної праці дослідника: «Дослідження про старожитності Південної Росії і берегів Чорного моря» [376-377]. Окремо було видано розкішний літографований атлас з 40 таблицями «Збірка карт і малюнків до досліджень про старожитності Південної Росії і береги Чорного моря» [378].

Проте книга й атлас залишилися незавершеними. П.М. Леонтєв залишив рецензію [213], присвячену першому випуску праці О.С. Уварова. З неї випливає, що дослідження повинне було складатися з трьох випусків, які містили 7 розділів [376-377]. Третій, невиданий випуск «Досліджень» присвячений пам'яткам Криму і Тамані, а друга частина атласу малюнків і карт повинна була включати ще 53 таблиці. У Відділі письмових джерел ДІМ РФ у складі фонду сімейного архіву Уварових збереглися підготовчі матеріали до невиданого випуску праці про старожитності Південної Росії, в тому числі 4-7-ий розділи третьої частини, дорожні записки 1848 року, примірники листів герцогу Максиміліану Лейхтенберзькому про хід досліджень, карти берегів Чорного моря тощо [374, с.254]. Видані випуски мають єдину нумерацію розділів: перший і другий присвячені, відповідно, старожитностям району Дніпровських порогів і старожитностям по узбережжю Бузького лиману, античної Ольвії та поселень її периферії, третя – опису пам'яток від Бузького лиману до Дунаю, відомості про острів Березань, про античні та середньовічні поселення в районі Одеси і Дністровського лиману, старожитності Бессарабії. Неопубліковані 4-7-ий розділи книги О.С. Уварова недописані. У тексті він залишав чисті аркуші, щоб згодом дописати окремі розділи, але з невідомих причин йому не вдалося цього зробити. Розділ 4-тий присвячений огляду пам'яток «Від Дніпра до Таврійських гір», у тому числі, тут описуються старожитності відомі досліднику на Тендрівській косі.

У деякій мірі відновити зміст ненаписаних розділів 4-7-го розділів книги О.С. Уварова допомагають його «подорожні записки» 1848 року [376], які велися протягом усєї подорожі, з точними вказівками дат і населених пунктів, через які він проїжджав. У них наведено відомості про зустрічі з антикваріями, про склад колекцій провінційних музеїв і приватних зібрань, дані про розкопки

тощо. Для істориків археології дорожні записки і матеріали до невиданих розділів «Досліджень» О.С. Уварова мають цінність першоджерела, оскільки містять не тільки інформацію про забуті чи невідомі розкопки, але й незнайомі раніше описи, плани, малюнки, креслення археологічних пам'яток, списки колекцій провінційних музеїв, що дозволяють простежити походження і переміщення речей (багато з яких втратили свої паспорти або зараз невірно атрибутовані) з одного зібрання в інше.

Найбільш цікавим об'єктом для О.С. Уварова виявилися руїни античної Ольвії. Із щоденника також видно, що в Одесі О.С. Уваров познайомився із секретарем Одеського товариства історії та старожитностей М.Н. Мурзакевичем, який спорядив його пам'ятною запискою під назвою «Меморандум» із вказівкою античних пам'яток Північного Причорномор'я.

Після розколу Петербурзького археологічного товариства, О.С. Уваров відкриваючи, створене ним у 1864 р. Московське археологічне товариство (МАТ), відмітив, що «звичайна замкненість наших наукових товариств відсутня у нашому статуті» [785]. Товариство, орієнтоване переважно на російські старожитності, відрізняла демократичність складу, його засідання були відкриті для публіки, а організація Археологічних з'їздів сприяла залученню до вивчення історико-археологічної проблематики не лише науковців, а й широкого загалу археологів-любителів та краєзнавців по всій країні.

МАТ та Археологічні з'їзди склали собою єдину систему на противагу Археологічній комісії [251]. Московське товариство, незалежне від урядової бюрократичної системи, природно, виявилось попереду всього російського науково-громадського руху, до якого могли приєднатись і найкращі сили Петербургу. МАТ створювалося, насамперед, як постійно діючий організаційний центр Археологічних з'їздів [592]. Регулярність їх проведення (раз на три роки), а, особливо географія, розкривають масштабність задуму О.С. Уварова, який полягав у об'єднанні широких суспільних зусиль, створенні нових наукових центрів та розгортанні планомірних археологічних досліджень по всій території країни. Кожний АЗ був надзвичайною, по своїм масштабам, подією у становленні цілих розділів археології, нових наукових центрів, напрямків та шкіл [138].

У період функціонування АЗ – з 1869 по 1911 рік – відбулося п'ятнадцять археологічних з'їздів, шість з яких відбулися в межах України: III (Київ, 1874), VI (Одеса, 1884), XI (Київ, 1899), XII (Харків, 1902), XIII (Катеринослав, 1905) і XIV (Чернігів, 1908), що визначає їх безпосередній вплив на розвиток вітчизняної історичної та археологічної науки, певне місце у громадському та культурному житті України [535, с. 7].

Археологічні дослідження території Нижнього Побужжя дуже нерівномірно висвітлюються по різних томах АЗ, через їх територіальну спеціалізацію. Нажаль, на відміну від видань АК, у виданнях АЗ вивченню

старожитностей краю приділено не настільки багато уваги, як хотілося б. Найцікавішими, в плані висвітлення нашої проблеми, є з'їзди, що проходили на території України, оскільки саме їх зміст розкривав питання, що торкалися археологічного вивчення південного регіону Російської імперії. Набагато рідше у виданнях так званих «російських» та «міжнародних» АЗ маємо змогу зустріти статті присвячені старожитностям Нижнього Побужжя.

У виданнях АЗ, традиційно для археологічної науки другої половини XIX ст., містяться історіографічні описи, власне «Матеріали» – статті присвячені архівній та археографічній справі, напрацювання ретроспективного характеру на зразок «Огляду діяльності перших дванадцяти з'їздів» графині П.С. Уварової, а також доповіді почесних учасників [360, с.409].

Пам'яткам, які у 20-30-ті роки XX ст. будуть визначені, як такі, що належать до черняхівської археологічної культури, присвячується робота Д.Я. Самоковасова «Могильні старожитності Олександрівського повіту Катеринославської губернії» [339, с.208-216].

Дослідженню пам'ятки сарматського часу - Білозерському пізньоскіфському городищу, присвячено нарис Г.Л. Скадовського, який ще у 80-х роках XIX ст. провів там розвідку, та оглянув саме городище і прилеглі до нього кургани [347, с.75-78, 108-112].

Традиційно популярні серед дослідників старожитностей Нижнього Побужжя античні пам'ятки о.Березані та Ольвії, широко репрезентовані учасниками та кореспондентами Археологічних з'їздів. Серед них роботи Р.О. Пренделя [339, с.216-220], В.К.°Мальмберга°[355, с.74-82] В.Н. Юргевича [340, с.29-42, 434-435], В.В. Латишева [248; 340, с.44-56, 56-72], О.П.°Бурачкова°[334, с.63-64], В.І.°Модестова°[340, с.1-7], Б.В. Фармаковського [370, с.82-104], Е.Р.°фон Штерна [364, с.9-96; 365, с.201-203, 214-217, 227-228; 370, с.81-85, 96-113; 372, с.160-163; 453; 459; 476; 482; 486] та інших. Серед робіт Е.Р. фон Штерна, творчий доробок, котрого найбільш широко презентований у «Трудах», хотілося б відзначити публікації про виступи на міжнародних Археологічних з'їздах [353, с. 189-196; 355 с.50-55] призначені для протидії фальсифікаціям і підробкам еліно-скіфських старожитностей, ювелірних виробів, ваз, надписів та монет, котрі у великій кількості зустрічались на ринках та у приватних колекціях того часу. Робота про «Значення керамічних знахідок для культурної історії чорноморської колонізації» була надрукована у 2-му томі матеріалів XI АЗ [357, с.108-111]. Нариси про розкопки трипільського поселення Петерни, як і доісторичну грецьку культуру на півдні Росії [360, с.313-315; 364, с.9-52; 365, с.214-217] та про розкопки на острові Березань [365, с.227-228] були вміщені у «Трудах» XIII АЗ, що проходив у м.°Катеринославі. Стаття про результати розкопок на острові Березані, проведених Є.Р. фон Штерном протягом минулого польового сезону, була опублікована у 3-му томі «Трудів» XIV Чернігівського АЗ [370, с.81-85,

с.96-97], а матеріали про життя дітей грецьких колоній півдня Росії за археологічними даними були розміщені у 1-му томі «Трудів» XV AZ [372, с.160-163]. Більшість нарисів про старожитності Нижнього Побужжя, вміщених у «Трудах» AZ, неодноразово, майже без змін, передруковувались Е.Р. фон Штерном та його колегами у інших авторитетних спеціалізованих виданнях того часу, таких як: «Записки Одеського товариства історії і старожитностей», «Звіти Археологічної комісії», «Журнал Міністерства народної освіти» і т. ін. Більшість з них вже були проаналізовані вище (детальніше див. Розділ 2, 3). Наголосимо на тому, що ці праці своїм змістом ще раз підтверджують якісний прорив, який стався на межі XIX-XX ст. у методиці ведення польових досліджень, у рівні наукового обробку матеріалів, класифікації, датуванні, тощо.

Окремої уваги потребують нариси відомого вченого Д.І. Яворницького, який першим з наукового загалу виявив цікавість до старожитностей Нижнього Побужжя, що за своїм походженням належать до доби середньовіччя (пам'ятки козацької доби) та стали джерельною основою для вивчення української історії. До таких відносяться праці «Розкопки курганів в Херсонській губернії» [356, с.718-736], «Розкопки в Александрійському та Херсонському повітах» [357, с.111-112], «Розкопки курганів в межах Катеринославської губернії» [364, с.108-115], «Карти України та Запоріжжя і плани р. Дніпра» [365, с.51-60], «Про розкопки курганів у Катеринославській губернії» [365, с.202-205] тощо. Ці роботи залишили помітний слід у розвитку вітчизняної археологічної науки з вивчення старожитностей Нижнього Побужжя й користуються певною популярністю до сьогодні, адже на момент їх написання Д.І. Яворницький мав вже понад двадцятирічний досвід археологічних досліджень.

Доленосним у сенсі прориву в розвитку дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя є VI-й Одеський археологічний з'їзд 1884 року, котрий можна вважати винятком оскільки це єдиний з'їзд, що відбувся поза політичними дискусіями і став переломним у методології науки. Такий стан був обумовлений спрямованістю наукової діяльності вчених Одеси на дослідження, насамперед, античних пам'яток. З'їзд, високий організаційний та науковий рівень якого забезпечили Новоросійський університет та Одеське товариство історії та старожитностей, завершив певний етап в історії археологічних з'їздів, оскільки з 1884 р. керівництво МАТ, після смерті чоловіка, перебирає на себе його дружина – П.С. Уварова, з особистістю якої тісно пов'язана історія подальших з'їздів. Натомість хоча основні наукові новації та відкриття в галузі польової археології сталися на початку XX ст., проте в плані розвитку надбань теоретичної науки про старожитності Нижнього Побужжя, AZ в Одесі став певним піком, під час якого були закладені всі базові моменти для подальшого формування археологічних досліджень краю [138].

Вибір чотирьох міст України поспіль (Київ – 1899, Харків – 1902,

Катеринослав – 1905, Чернігів – 1908) для проведення Археологічних з'їздів зумовлений не лише вище переліченими чинниками, а й орієнтацією організаторів, зокрема керівництва Московського археологічного товариства, на більш стабільні наукові зв'язки з українськими вченими. На проведенні цих з'їздів, які репрезентують етап широкомасштабних історико-археологічних досліджень, відбилася зростаюча організаційна криза, яка проявилася у невідповідності їх структурних частин, принципів діяльності, ситуації в історичній та археологічній науці кінця XIX – початку XX ст. [55; 592].

Взагалі, «українські» з'їзди засвідчили високий рівень історичних та археологічних досліджень вітчизняних науковців, відіграли велику роль у наукотворчому процесі, визначивши його напрями, так з'являється поділ пам'яток на ті, що за походженням належали до кам'яної доби, залізної, античної, скіфські та слов'янські старожитності, доби середньовіччя [55], і хоча ще неможна говорити про чітку класифікацію знахідок та їх датування, проте вже намічається виділення археологічних культур.

Зберігаючи загальні принципи діяльності, з'їзди мали національну орієнтацію в умовах піднесення національного руху, а поєднання двох аспектів – наукового та суспільно-політичного стало їх власною специфікою. Діяльність українських науковців, організаторів та учасників з'їздів розгорталася в умовах піднесення національного руху другої половини XIX – початку XX ст. та бурхливого розвитку науки водночас. Археологічні з'їзди увібрали та відобразили особливості розвитку української історичної науки другої половини XIX – поч. XX ст., на яких позначився антинаціональний характер політики Російської імперії.

* * *

Отже, в даному розділі нами проаналізовано основні моменти розвитку та виділено головні напрямки у дослідженні археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у другій половині XIX ст., простежено еволюцію поглядів учених відповідно до етапів розвитку вітчизняної археологічної науки та зроблено наступні висновки:

- у другій половині XIX ст. тривав процес становлення вітчизняної науки про старожитності, котра пройшла за вказаний період певні етапи розвитку, від перших аматорських розкопок у 1848 році, через кризу науки 1890-х років, до перших професійних наукових польових досліджень межі XIX-XX ст., змінилася і система наукового обробку знайденого матеріалу, чому певною мірою сприяло формування низки наукових і музейних установ та археологічно-історичних товариств;

- найбільше значення у другій половині XIX ст. для розвитку археологічної думки відносно пам'яток Нижнього Побужжя та розвитку наукової інфраструктури у Південній Україні відіграло Одеське товариство історії та старожитностей, яке згуртувало навколо себе провідних вчених та

істориків регіону та стало рушійною силою у вивченні старожитностей краю;

- поряд із діяльністю ОТІС у другій половині XIX ст., вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя стало об'єктом науково-дослідницької діяльності викладацького складу новоствореного в Одесі Імператорського Новоросійського університету, в якому починають формуватися тісні наукові зв'язки, спадковість ідей та, як наслідок, перша археологічна школа на Півдні України, котра подарувала цілу низку видатних дослідників старожитностей Нижнього Побужжя;

- величезний прорив у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя стався, внаслідок роботи тут вчених, членів Археологічної комісії, провідним інтересом яких, були античні пам'ятки Північного Причорномор'я, котрі не лише провели низку перших наукових, методичних та систематичних польових досліджень Ольвії та на о. Березань, а й вперше використали метод стратиграфії (Б.В. Фармаковський), який дав змогу не лише знаходити матеріали ранніх періодів, не пошкоджуючи ті, що знаходились у верхніх шарах ґрунту, але й більш чітко визначатися з датуванням;

- робота О.С. Уварова та заснованого ним Московського археологічного товариства й Археологічних з'їздів у другій половині XIX ст., не лише стала певним підсумком результатів археологічних досліджень території краю у XIX ст., сприяла розвитку археологічної науки та її інфраструктури, але й окреслила нові перспективи розвитку знань про старожитності Нижнього Побужжя, як складової частини вітчизняної археології;

- у середині XIX ст. в Російській імперії була створена організаційна структура класичної археології у вигляді археологічних товариств та спеціальної урядової комісії, які поряд із центральними і периферійними музейними установами діяли практично у незмінному вигляді аж до 1919 р. та друкували результати власних досліджень у різноманітних виданнях.

РОЗДІЛ 4

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ У РОБОТАХ НАУКОВЦІВ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Перша третина ХХ ст. характеризується значними історичними та соціальними змінами, які неодмінно відбилися на розвитку вітчизняної археологічної науки та вивченні старожитностей краю. Так, бурхливий науковий процес початку ХХ ст., змінився періодом стагнації в часи Першої Світової війни та революційних подій 1917 р., а активний розвиток археологічних досліджень краю, проведення більш-менш систематичних польових робіт, першої наукової експедиції та організації системи охорони пам'яток археології, в свою чергу, були загальмовані ідеологічними змінами, впровадженнями радянською владою та початком періоду репресій, коли фізично було знищене ціле покоління талановитих археологів. Таким чином, хронологічні межі даного розділу, нижньою своєю датою мають 1900-й рік, котрий пов'язаний із проведенням перших планомірних наукових розкопок на території краю, а верхньою, є 1933-й рік, позначений докорінною зміною методології «історії матеріальної культури» на марксистсько-ленінську, утвердженням «теорії стадіальності» в радянській археології та початком крайньої політизованості науки.

Окрім того, хотілося б зазначити, що кінець першої третини ХХ ст. позначився у вітчизняній археологічній науці методологічними змінами, котрі були викликані не лише складною соціально-політичною ситуацією в суспільстві, але й власною, внутрішньо-науковою кризою. Основною причиною, якої стали неподоланні протиріччя між старою методикою ведення розкопок з формально-типологічним підходом до вивчення отриманого матеріалу та накопиченням значної кількості археологічних пам'яток, що потребували якісно нової, адекватної історичної інтерпретації.

Характерною рисою системи археологічних досліджень даного періоду стала підготовлена національним відродженням другої половини ХІХ ст. поява краєзнавчого напрямку у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя. Археологічна наука початку ХХ ст., щодо старожитностей Нижнього Побужжя, виявляється тісно пов'язаною з краєзнавством, створюється низка краєзнавчих музеїв і товариств тощо. Отже у даному розділі висвітлено роль краєзнавчої роботи у формуванні археологічної науки; аналіз археологічних досліджень в рамках регіональних краєзнавчих та наукових товариств при ВУАН (Одеського, Миколаївського й Херсонського) та системи краєзнавчих музеїв (Миколаїв, Херсон, Одеса) й створених при них товариствах шанувальників старовини; з'ясування стану системи охорони археологічних пам'яток та, що найважливіше, з'ясування значення внеску окремих представників науки в археологічні дослідження краю у першій третині ХХ ст. й аналіз їх наукової

спадщини.

4.1. Місце старожитностей Нижнього Побужжя у наукових дослідженнях Миколаївських спеціалізованих установ, організацій та товариств

Збережені літературні джерела та архівні матеріали свідчать про те, що збирання старожитностей почалося в Миколаєві з перших років його існування (див. розділ II). Нового подиху вивчення археологічних пам'яток на Миколаївщині набуває з відкриттям Миколаївського міського природно-історичного музею [901]. Створений в результаті благодійної акції – безкоштовної передачі місту унікальної природничої колекції Е.П. Францова, музей зібрав навколо себе краєзнавців-аматорів, які сприяли його фундації й подальшому розвитку. Серед засновників музею були відомі громадські діячі краю С.І. Гайдученко, Ф.Т. Камінський та ін. [901; 904]. У матеріалах особистого архіву Ф.Т. Камінського зберігається «Короткий звіт про організацію Миколаївського історико-археологічного музею» [906] від 1927 р., де відомий краєзнавець пише: «Музей було відкрито після того, як до міської Думи надійшла пропозиція від родичів Е.П. Францова – власника унікальної природничої колекції, який заповів її рідному місту». Колекція мала стати початком природно-історичного музею. Як і у Чорноморському депо карт, експозиція музею носила все ще «кунсткамерний» характер.

Її було відкрито 15 грудня 1913 року [569, с.267]. До нового музею надійшли різноманітні речі від родини історика М.М. Аркаса: документи, моделі кораблів, побутові речі. Краєзнавець, юрист, відомий в Миколаєві громадський діяч Сергій Іванович Гайдученко, призначений завідувачим музеєм, подарував етнографічні матеріали, зразки козацької зброї ХVІІ ст. З перших днів заснування старожитності Нижнього Побужжя посіли чільне місце серед експозицій музею, проте традиційно вони були представлені на той час лише античними матеріалами. Так, з перших місяців існування музею почалося формування його Ольвійської колекції за рахунок дарів городян. Найбільше пожертвування було зроблено Д.Г. Дзіно «...передано до 1000 предметів» [12; 170]. Передача матеріалів сталася у жовтні 1914 року. Міська дума виділяла кошти і на закупівлю археологічних знахідок для музею. У 1913-1916 рр. 15 разів купувались ольвійські предмети у І. Шапіро, двічі у І. Докторіна (монети, кераміка, прикраси) [906].

Значно поповнилася Ольвійська колекція музею у 1920 році. За ініціативою міського комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва була організована експедиція під керівництвом С.О. Семенова-Зусера [920]. Роботи проводилися на території городища і на некрополі, загальна кількість знахідок 1634 – це цілі та фрагментовані керамічні вироби, монети, знаряддя праці тощо. У Парутинського селянина були куплені: мармурова голівка Діоніса, розписний лагінос, надгробна стела II ст. до н.е. з трирядковим написом [921]. Усі

предмети поступали до фондів музею.

Згідно звіту Б.В. Фармаковського [416, 417], надрукованому у виданні наступниці Археологічної комісії, Російської академії матеріальної культури, у 1926 році був закладений розкоп на захід від Зевсового кургану, відкрито до 600 кв. м. площі городища і досліджено 18 поховань, до музею надійшло 3000 предметів. У цьому ж році музей отримав 112 знахідок з розкопок 1915 року (кимось самовільно вивезених з Парутина до Миколаєва), у селян було закуплено 12 архітектурних деталей.

Матеріали експедиції Б.В. Фармаковського за 1927 та 1928 рр., згідно його звіту, надрукованого Одеським археологічним музеєм у 1929 році, поповнили фонди музею у кількості 4112 предметів [417]. 11 предметів (лекіфи, килики, канфари, піксіди та ін.) у 1928 році були відібрані у селянина Діденка та переправлені до фондів музею.

За архівними даними, у 20-і роки в ольвійському відділі експонувалися приватні колекції Г.П. Цвєтаєва, П.М. Ковальова, М.Д. Лагути. Після закриття виставки частина речей також була подарована музею [432; 198; 911; 932]. Подальше поповнення колекції відбувалося лише за рахунок дослідження поселень Ольвійської хори; Стара Богданівка II, Чортувате II, Козирське. Найбільш масовий матеріал у колекції музею, з розкопок Ольвії у першій третині ХХ ст., потрапляв до музейного зібрання через старання Ф.Т. Камінського – співробітника, а згодом другого директора музею [923].

Ім'я **Феодосія Тимофійовича Камінського (1888-1978)** лишило помітний слід в археологічному вивченні старожитностей Нижнього Побужжя. Вчений чимало зробив для розвитку археологічних студій на Миколаївщині, співпрацював з видатними вітчизняними археологами: Б.В.Фармаковським, Д.І.Яворницьким, Л.М.Славним та ін. З травня 1923 по 29 вересня 1929 року Ф.Т. Камінський обіймав посаду директора Миколаївського історико-археологічного музею.

Активна дослідницька діяльність Ф.Т. Камінського тривала з початку заснування музею й до його арешту органами НКВС у 1929 році та відобразилася переважно не у публікаціях, а в низці архівних документів, що зберігаються у фондах МКМ, ДАМО та НА ІА НАНУ. Задокументовані біографічні дані свідчать, що вся його наукова діяльність була цілком спрямована на виявлення, попереднє вивчення, охорону та збереження пам'яток археології та інших старожитностей, якими дуже насичене пониззя Бугу [902-905; 918; 923].

З документів стають відомими подробиці життя археолога. Так, навесні та влітку 1913 року Ф.Т. Камінський займається дослідженням курганів у Миколаївському повіті Херсонської губернії. Але його роботу перериває мобілізація 1914 р. на фронті Першої Світової війни, звідки він демобілізувався лише в лютому 1918 року [18; 162].

Серед матеріалів з історії Миколаївського природно-історичного музею (нині краєзнавчий музей) є збірка протоколів, засідань музейної комісії та низка інших документів. Так у протоколі від 8 липня 1918 року йдеться, що завідуючий музеєм 58 піхотного Празького полку Ф.Т. Камінський звернувся до комісії та запропонував передати його приватну колекцію до складу міського музею [937]. В особистому архіві зберігається посвідчення (від 2 березня 1921 р.) з тексту якого дізнаємося, що Ф.Т. Камінського відряджено з Москви до Миколаєва з метою проведення наукової роботи. У тому ж місяці він стає завідуючим сектором музейно-екскурсійної роботи Миколаївської політпросвіти [902, арк.102; 918].

Далі, Ф.Т. Камінський повертається до питання збереження території давньогрецького міста-держави Ольвії, яким займався ще з 1919 року. Приїхавши в Ольвію, вчений побачив вбиті кілочки на території давнього городища, які відмічали ділянки, віддані селянам під садиби. Він довів до Раднарккому України незаконність рішення Парутинського ревкому про передачу землі Ольвійського городища селянам [907, арк.86]. У результаті, враховуючи культурну цінність та історичне значення стародавньої Ольвії, Рада Народних Комісарів УРСР з 1921 р. ухвалила Постанову про охорону залишків давньогрецького міста та некрополя. За цією Постановою, на Головне управління у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва старовини і природи при Народному комісаріаті освіти було покладено загальний нагляд за охороною Ольвії. Ф.Т. Камінського в 1921 р. призначили вченим хранителем Ольвії [255, с.86; 267; 271; 272; 907; 913]. Він організував безпосередню охорону та догляд за Ольвією, розв'язував усі господарчі питання, проводив роз'яснювальну роботу з місцевими селянами, керував проведенням екскурсій, що пароплавами відправлялись з Миколаєва до Ольвії. Згідно документів, Ф.Т. Камінського в травні 1923 р. призначили завідуючим Миколаївського історико-археологічного музею [908-909].

Згідно рукопису, що зберігається у фонді Ф.Т. Камінського Миколаївського краєзнавчого музею, у 1920 році з ініціативи музею, відділення Губполітпросвіти провело розкопки в Ольвії, було знайдено біля 1700 різноманітних предметів: монети, глиняний посуд, прикраси, знаряддя праці [906, арк.17]. У 1922 р. Нарком освіти УСРР піднімає питання про відновлення розкопок в Ольвії [922], експедиція мала складатися з українських та російських вчених, очолити її запросили Б.В. Фармаковського, який був керівником Ольвійської експедиції в 1901-1915 рр. Але через голод, що охопив Південь України, роботи були поновлені лише в 1924 році. На засіданні Археологічного комітету ВУАН від 17 липня 1924 року було ухвалено рішення відновити розкопки Ольвії [381, с.168]. До складу експедиції 1924 р. крім представників Російської академії історії матеріальної культури – Б.В. Фармаковського, Б. Богаєвського, М. Токарського входили й українські

вчені – директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, співробітник того ж музею М.Ф. Болтенко та від Миколаївського музею – Ф.Т. Камінський.

Згідно документів, що зберігаються в РАІ ІМК РАН [986; 987], план робіт експедиції 1924 р. був обумовлений результатами робіт у 1901-1915 рр. та матеріальними ресурсами, які були у розпорядженні експедиції. Головною метою експедиції було виявлення стану раніше відкритих будівельних залишків Ольвії та вжити заходи щодо їх захисту від руйнування. Проводилися роботи на римській цитаделі, в районі храму Аполлона, на некрополі. Крім того, експедицією було виконано великий обсяг робіт з виготовлення генерального плану Ольвії та її околиць. Цими роботами керував Ф.Т. Камінський

У 1925 р. на розкопки Ольвії було відпущено невелику суму коштів, тому обмежилися лише розвідками поблизу колишньої Сигнальної станції. 19 серпня 1925 р. Ф.Т. Камінський сповіщав ВАК: «У цьому році персонально мною було порушено перед Морським відомством питання про передачу будівлі станції та її садиби до Ольвії, станцію передано, на цій площі вперше буде проведено дослідження» [381, с.183].

Дуже цікавим в Ольвії був польовий сезон 1926 р. Роботи розпочалися 18 липня, крім науковців з Ленінграду до складу експедиції входили: представник Українського археологічного комітету М.О. Макаренко, директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, Ф.Т. Камінський та Л.С. Кузнецов від Миколаївського музею, група студентів.

За свідченнями І.В. Фабриціус [381, с.193], обов'язкова присутність українських наукових співробітників пояснюється політикою українізації, що провадилася в 20-тих роках у всіх наукових та просвітницьких закладах. Завданням експедиції були пошуки будівельних залишків архаїчної Ольвії. Розкопки заклали на захід від Зевсового кургану, було знайдено багато керамічних виробів, монет та інших матеріалів.

Разом з товариством «Друзів музею» Ф.Т. Камінський активно приймав участь в археологічних розвідках узбережжя Бузького лиману (1926-1927 р.р.) та розкопках Ольвійського городища. Феодосій Тимофійович багато зробив для розвитку музейної справи на Миколаївщині. Завдяки його енергії та організаторській діяльності музей одержав нове більш пристосоване приміщення та фондосховище, де зберігалося більше 30 тисяч предметів. Вчений створив першу на Україні лабораторію, завданням якої було зберегти і відновити зібрані цінності. Завдяки наполегливій праці Ф.Т. Камінського 31 травня 1924 р. Ольвію було проголошено національним надбанням України та передано у відання наукового комітету Наркомпросу УСРР. Уповноваженим цього комітету став директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, а вченим хранителем Ольвії – Ф.Т. Камінський. Крім того, він був головою президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської

комісії краєзнавства при ВУАН (Всеукраїнській Академії наук), завідувачем етнографічної секції у тому самому товаристві й членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі спілки «Всероботпрос».

Паралельно з цим вченому вдалося дослідити територію теперішнього Миколаївського району, котрий граничить з Бузьким лиманом та річкою Південний Буг і виявити тут ряд поселень бронзової доби. У межах сучасного міста Миколаєва, на території Яхт-клубу відкрити і дослідити летовку, що належить до катакомбної культури. Тут же, на території міста, та поза нею величезну увагу приділяв комплексним дослідженням Ольвійської хори. Спираючись лише на згадки про випадкові знахідки, можливі місця розселення стародавніх греків уздовж берегів Бузького лиману та гіпотези вчених-античників, Ф.Т. Камінський почав планомірно і наполегливо перевіряти вказані населені пункти. Разом із перевіркою можливих місць розташування старогрецьких поселень він відкрив нові рештки поселень і городищ. До таких належать античні пам'ятки лівобережжя Бузького лиману, котрі Ф.Т. Камінський виявив біля Широкої балки, Сіверського маяка, поблизу селищ: Кисляківка, Єфимівка (тепер с. Лимани), Скельки, Лупарева, Олександрівки, Бубликової балки (колишній хутір Пижа), мисів: Пугача, Семенів Ріг, Станіслав. На правобережжі Бузького лиману пам'ятки античного часу було відкрито або перевірено біля селищ: Варварівка, Велика Корениха, Мала Корениха, Нова та Стара Богданівка, Аджиголу, Сари-Комиші, Козирки, Катиліна, маяка Дідова Хата, хуторів: Топчія (Радсад) та Чортуватого. На початку 1926 р. Ф.Т. Камінський склав першу археологічну карту Нижнього Побужжя з населеними пунктами, біля яких було виявлено й попередньо обстежено пам'ятки античності. Ця карта, як і результати досліджень В.І. Гошкевича, лягли в основу монографії І.В. Фабриціус. На основі досліджень Ф.Т. Камінського та інших археологів Інститут археології НАН України у 1990 р. видав повномасштабну карту всіх будь-коли виявлених і хоч якоюсь мірою досліджених пам'яток античного часу в Нижньому Побужжі «Античні поселення Нижнього Побужжя», опис якої вже наводився нами у Розділі І. У цій монографії відзначено всі відкриття, зроблені Ф.Т. Камінським та його, згадуваним вище, ініціативним гуртком «Друзі музею». Дослідження пам'яток античності, проведені згодом ольвійською експедицією Інституту археології НАН України і Миколаївським краєзнавчим музеєм, охоплюють широкий діапазон часу існування цих пам'яток — з VI ст. до н. е. до II—III ст. н. е. Зрозуміло, що розвиток їх тривав нерівномірно і мусив обмежуватися різними періодами існування. Однак, як показали дослідження, усі ці городища, поселення й садиби входили до округи Ольвії, були її поживним середовищем та артеріальною системою, на яку більш-менш постійно тиснули войовничі кочові племена.

Визначним фактом в археологічній діяльності вченого стало те, що Феодосій Тимофійович був активним учасником розкопок, які проводив Ольвії професор Б.В.Фармаковський. З 1924 по 1929 рік Ф.Т.Камінський виступав вченим охоронцем державного культурного заповідника «Ольвія», при цьому доклав багато зусиль до того, щоб Ольвія отримала статус заповідника. Співпраця з Б.В. Фармаковським збагачувала знання й досвід Ф.Т.Камінського, давала змогу щороку брати участь зі співробітниками музею у розкопках Ольвії, систематизувати й описувати знахідки, вести польові щоденники і польові креслення ольвійських пам'яток, а після закінчення розкопок надсилати наукові звіти про дослідження Ольвії експедиціями Миколаївського історико-археологічного музею до Інституту матеріальної культури АН України. В подальшому методика розкопок античних пам'яток, введена Ф.Т.Камінським, виправдала себе у вітчизняній та зарубіжній археології.

В архіві Інституту археології АН України авторці монографії вдалося відшукати щорічні плани та звіти про діяльність Миколаївського історико-археологічного музею за 1924 – 1928 рр., виконані директором Ф.Т.Камінським. Так, у звіті за IV квартал 1924 та 1925 рік повідомляється, що були проведені розкопки в західній частині міста Миколаєва в, так званому, «Спаському». Розкопками відкрито частину давньогрецького некрополю. Досліджено три поховання, які було покладено в труни, викладені з вапнякових плит. Всі поховання лежали зі сходу на захід, а кістяки збереглися погано. Перше поховання мало в головах невеличке блюдо сірої глини, покрите чорним лаком, по борту орнаментоване дрібними рисочками. Друге поховання мало в головах, з лівого боку, блюдо червоного лаку і сірої глини пляшку, та на правій руці бронзового браслета зі скляною намистиною синього кольору. Під голову похованого було підкладено невеличку вапнякову плиту, зі спеціальним поглибленням на якому покоїлась голова небіжчика. Третє поховання дало бронзовий браслет з правої руки кістяка. Підлога труни (викладеної дрібними вапняковими плитами) останнього поховання була викладена морською травою. Всі три поховання за своїм характером, посудом, що було знайдено при них Ф.Т. Камінський відносить до кінця II - початку III ст. нашої ери. Думку Феодосія Тимофійовича підтвердив академік Б.В. Фармаковський. Під час дослідження вказаної ділянки, було здобуто й інші надзвичайно цінні старожитності, фрагменти керамічного посуду неолітичної доби з геометричним орнаментом та крем'яний ніж. При аналізі вказаних знахідок автор задається питанням, з приводу знаходження подібних керамічних виробів поряд із рештками грецької колонізації - це може бути доказом того, що грецька колонізація осіла на місцях на яких уже були більш ранні поселення.

З 18 серпня до 1 вересня 1924 року Миколаївський музей приймав участь в ольвійських розкопках, робота яких обмежувалась обслідуванням південно-західної частини городища на садибі, так званої Сигнальної станції Морського

Відомства. Результатом розкопок 1924 року стало відкриття фундаментів будівель та здобуття значної кількості фрагментів різного посуду. Всі знахідки датуються автором починаючи від ранньої класичної до римської доби. Розкопки не дали жодної цілої речі, а всі знахідки кількістю 732 поступили до Миколаївського музею. В тому ж таки кварталі 1924 року до музею поступило 2 зуби мамута, знайдені над річкою Мертвовод, недалеко від м. Вознесенська; кам'яна сокира та два кам'яних молотки, знайдені в пониззі р. Інгулу біля м. Миколаєва, що спонукало Ф.Т.Камінського в майбутньому взятися до дослідження берегів р. Інгул.

Звіт Миколаївського історико-археологічного музею за IV квартал 1926-1927 рік із додатком у вигляді звіту за II квартал 1925-1926 рік повідомляє про розкопки на території, так званого «Дикого саду», де випадково було розкопане поховання. Розкопки показали присутність в ньому двох одночасно покладених небіжчиків, приблизно середини XIX ст. Археологічного інтересу ці поховання для Ф.Т. Камінського не представили, але його надто зацікавили знайдені решток еллінської стоянки на території Миколаївського торгового порту, рештки якої Феодосій Тимофійович датує «занадто довгою добою». Археологічна колекція музею у звітний період поповнилась, випадково знайденими у м. Миколаєві, ольвійськими експонатами у кількості 112, які були вивезені після розкопок 1915 року, та загублені в ході революційних подій. Науково-дослідницька робота у IV кварталі 1926-1927 році полягала, частково, в продовженні плану виявлення точок колишньої грецької колонії, поширюючи район обслідування по Бузькому лиману на Південь й по Бугу на Північ та по Інгулу на Північний Схід від м. Миколаєва. Миколаїв став у центрі, охопленої розвідками, території. Розвідка понад Бузьким лиманом дала невеличке за площею місце давньогрецького поселення на південному кінці села Єфимівка, на місці «Семенів ріг» було виявлено ще одну еллінську стоянку, яку автор датував V ст. до н.е. та біля с. Велика-Корениха, також, були знайдені рештки колишнього поселення, часів давньогрецької колонізації. Також, Ф.Т.Камінський вказує на значну кількість античного керамічного матеріалу на території «Дикого саду» і, на підставі проведених розвідок, доходить висновку, що всі береги так званого «Миколаївського півострову» близько часів початку нової ери, та задовго до того, були густо населені малими поселеннями, що лежали не далеко одне від одного. Нове обслідування охопило лівий берег р. Інгул та біля с. Калинівки, було знайдено кам'яну сокиру й молота, а також інші пам'ятки неолітичної доби.

План дослідницької роботи Миколаївського музею на 1927 рік доповідною запискою про надсилання попереднього звіту за IV квартал 1926-1927 рік головним науково-дослідницьким завданням перед співробітниками музею ставить обслідування місцевостей еллінської колонізації по всьому Бузькому лиману, починаючи від м. Миколаєва до м. Очаків і далі по

Березанському лиману до містечка Станіслава. Ф.Т. Камінський вказує на те, що він разом із однодумцями вже два роки вивчає колишні околиці Ольвії, на яких відбивався її вплив, для яких вона була культурним, адміністративним і колонізаційним центром.

У звіті на 26-ти сторінках за перше півріччя 1928 року йдеться про підготовку нового помешкання під музей, підготовку всілякого устаткування, розробку складного плану приміщення, нову організацію самого музею, організацію нових допоміжних закладів при музеї таких, як: аудиторія, фото кабінет, хімічна лабораторія, ремонтно-монтажна кімната, фондівий кабінет і т.ін. Також, Ф.Т. Камінський звітує про виконання плану науково-дослідної роботи, проведення культполітосвітньої роботи по виробництвах, роботи по охороні пам'яток матеріальної культури, участь у розкопках Ольвії, «більших проти минулих років». Розділ звіту про науково-дослідницьку роботу містить відомості про те, що у першій половині 1928 року в археологічних дослідженнях Ольвії приймали участь не лише співробітники музею, але й активні діячі товариства «Друзів музею» такі, як Г.П. Цвєтаєв та О.И. Крапивницький. В тому ж році було досліджено: «характер ходів під землею на терені подвір'я клубу військових морців, коли ті ходи було відкрито земельними роботами»; поховання на території миколаївського торгового порту; рештки давньогрецького поселення поблизу села Котеліно та ін. Розділ про культполітосвітню роботу співробітників музею та товариства «Друзів музею» подає цінні данні про доповіді миколаївських археологів, що окреслює для нас коло їх наукових інтересів. Так, авторству Ф.Т. Камінського належить доповідь «Розкопки Ольвії у 1928 році», М.Д. Лагути – «Історично-географічний нарис про острів Березань», Г.П. Цвєтаєва - «Археологічні розкопки на Березані» і т.ін. Також, важливі дані про наукову роботу відомих науковців світового рівня із старожитностями Нижнього Побужжя містить розділ «Зв'язок з науковими установами та окремими вченими». Зокрема повідомляється, що професор Прідік працював над епіграфічними, античними пам'ятками (обробляв клейма на амфорних ручках та черепицях), професор С.С. Дложєвський працював по античній епіграфіці, він же обробляв клейма на амфорних ручках з розкопок Ольвії за 1924-1927 роки, професор М.О. Макаренко знайомився зі скіфськими пам'ятками, професор Д.І. Яворницький знайомився із запорізькими пам'ятками, професор А.Н. Зограф (Державний Ермітаж) опрацював нумізмагічний матеріал з розкопок Ольвії за 1925-1928 рр., академік Д.І. Багалій подав відомості про його дослідження з історії м.^оМиколаєва, що ним проводились у 1888 році, професор М.Ф. Болтенко працював над давньою керамікою місцевого гатунку, досліджував аналогії між грубою керамікою греко-римських поселень по Бузькому лиману з керамічними формами з розкопок на о. Березані та із знайденими по лиманах в околицях міста Одеси і т. ін.

По завершенню розкопок в Ольвії у 1928 році до музею товариством «Друзів музею» було представлено 4700 нових пам'яток. Серед активних діячів ініціативної групи Ф.Т. Камінський також відзначив: А.Г. Рязанова (декана Миколаївського Інституту народної освіти), який брав участь у реставраційних роботах, здебільшого античної кераміки; І.П. Гнатовського (педагога), котрий продовжував розвідки городища часів давньогрецької колонізації на території Миколаївського Торгового порту, зібрав нові цінні данні про це городище та виявив його некрополь; М.Д. Лагуту (лектора Миколаївського ІНО) та багатьох інших.

Високу оцінку археологічній діяльності Ф.Т.Камінського та товариства «Друзів музею» давала більшість їх сучасників. Глибокий аналіз діяльності Феодосія Тимофійовича Камінського на археологічній ниві в 1930-ті роки дає змогу віднести його до видатних археологів України. В той самий час, у своїй науковій діяльності Ф.Т.Камінський цілу низку, вивчених ним старожитностей Нижнього Побужжя зафіксував у перше, розширив межі їх дослідження та став новатором у відкритті більшості пам'яток хори Ольвії.

Особливе значення в роботі Ф.Т. Камінського відіграли настанови його видатного вчителя Б.В. Фармаковського. Саме його талановите керівництво археологічними роботами в Ольвії, дало нам цілу низку значущих археологічних відкриттів. Так, характерним науковим досягненням у вивченні старожитностей Нижнього Побужжя у 1926 році стало те, що до вивчення матеріалів розкопок, керівник Ольвійської експедиції Б.В. Фармаковський, залучав не лише археологів, а й фахівців із суміжних галузей знань [416].

Експедиція 1926 року була найбільшою і, як виявилось, останньою експедицією Б.В. Фармаковського [382, с.198]. Проте значну частину матеріалів своїх досліджень Ольвії він встиг опублікувати [415-417]. Крім того вчений почав підготовку видання повного «Корпусу Ольвійських старожитностей», сформував наукову дослідницьку школу ольвіознавців у Ленінградському університеті [657, с.51].

Результати робіт під керівництвом Б.В. Фармаковського регулярно публікувалися в «Звітах Імператорської археологічної комісії», «Відомостях» Імператорської археологічної комісії, пізніше – «Повідомленнях ДАІМК» [383-417]. Ми вкажемо лише основні об'єкти, які були розкопані у першій третині ХХ ст. та опубліковані у низці звітів та підсумкових статей про розкопки самого Б.В. Фармаковського, а також низки Миколаївських періодичних видань та архівних матеріалів [691; 721-723; 903; 958]. Це перш за все оборонні споруди міста: північні міські ворота ІV-ІІІ ст. до н.е., фрагменти північної, північно-східної та західної стін цитаделі римського часу, багаті житлові квартали у південній частині Нижнього міста (ділянка НГФ), у центральній частині Верхнього міста (ділянка АГД); споруди І-ІІІ ст. н.е. на території цитаделі. Були досліджені також різні ділянки некрополя від архаїчного до римського часу, в

тому числі дві монументальних споруди – кам'яні склепи Зевсового кургану і кургану Еврісівія і Арети другої половини II ст. н.е. Все це дозволило встановити північний і західний кордони городища та його цитаделі, простежити конструкції оборонних стін елліністичного і римського часу, отримати уявлення про багаті житлові будинки елліністичної Ольвії, з'ясувати загальний характер поховальних пам'яток.

Крім участі у роботі Ольвійської експедиції Ф.Т. Камінський та науковий співробітник музею Л.С. Кузнецов проводили й самостійні археологічні дослідження. Так у серпні 1925 р. на території міста, у Спаському (район Сухого фонтану) було відкрито три поховання III-II ст. до н.е., знайдено 23 фрагмента сіроглиняного посуду з геометричним орнаментом. Проаналізувавши знахідки, дослідники зрозуміли, що натрапили на залишки античного некрополя. Після завершення робіт у Спаську, проводили розвідку на садбі обсерваторії. У 1926 р. невеликі роботи проводилися на території торговельного порту. У вересні 1926 р. до музею надійшло повідомлення з Нової Одеси, від селянина Білошапки, про відкриття давнього поховання. Ф.Т. Камінський виїхав на місце знахідки, провів розкопки, всі знайдені матеріали – металеві списи, деталі кінського оздоблення, керамічні уламки дослідник перевіз до музею.

У цей час активна археологічна діяльність на Миколаївщині була пов'язана з розвитком краєзнавчого руху [910]. Навколо Миколаївського історико-археологічного музею почало гуртуватися невелике товариство, яке отримало назву «Друзі музею» [914; 916]. Серед людей, які згуртувалися навколо музею були представники різних професій: робітники, вчителі, студенти тощо. Лікар Г.П. Цветаєв разом з археологами працював на розкопках Ольвії, допомагав проводити екскурсії, експонував у музеї свою особисту археологічну колекцію та публікував свої звіти про розкопки [432]. Цікавим історіографічним джерелом є його щоденники розкопок, які було знайдено дисертантом в архіві НА ІА НАНУ [932; 938].

Товариство «друзів музею» планувало видання брошур з краєзнавства, до друку готувався путівник по Миколаївському історико-археологічному музею. Але в Україні вже почалися сталінські репресії. Ф.Т. Камінський був звинувачений в антирадянській діяльності та засуджений по справі «Спілки визволення України». Офіційного оформлення Товариства «Друзі музею», яке він планував [904, арк.34], здійснити так і не вдалося.

На сьогодні можна із впевненістю сказати, що одним із найбільш значимих відкриттів Ф.Т. Камінського, як археолога, є початок дослідження укріпленого поселення доби пізньої бронзи «Дикий Сад» у Миколаєві [76], яке в сучасній вітчизняній археології назване однією із видатніших пам'яток Нижнього Побужжя. Фрагментарні дослідження території поселення проводились Ф.Т. Камінським та його однодумцями із гуртка «Друзі музею» у 1928 та 1929 роках [914; 916]. Вони обмежувались, переважно, збором

підйомного матеріалу зі схилів південної частини пам'ятки.

Іншим видатним дослідником археологічних старожитностей Нижнього Побужжя був Микола Дмитрович Лагута (1895-1937) [875]. По суті М.Д. Лагута був першим історіографом Миколаєва радянського періоду. З 1930 по 1935 рр. перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, М.Д. Лагута приймав активну участь в археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії [547]. За своє коротке життя він встиг надрукувати багато статей, присвячених як краєзнавчим питанням, так і старожитностям краю [195-198; 768].

Постать М.Д. Лагути стала привертати увагу миколаївських дослідників з набуттям Україною незалежності та початком масового вивчення кримінальних справ, що зберігалися в архівосховищах Служби безпеки України. Головну увагу дослідники звертали на репресії по відношенню до славетного краєзнавця, мало уваги приділяючи його творчому спадку. Завдання заповнити цю лауну і ставлять перед собою автори. Відомий краєзнавець, археолог і педагог Микола Дмитрович Лагута народився 22 листопада 1895 року в м. Миколаєві в родині звичайних робітників-міщан. Навчався спочатку в початковій школі, а потім у Миколаївській Олександрівській гімназії, по закінченню її у 1915 році вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. У 1916 році перевівся до Новоросійського університету на однойменний факультет. Революційні події 1917 року стали нездоланною перепоною для завершення освіти, закінчити навчання йому так і не довелося. У 1918 році він повертається до Миколаєва, де проживає на вулиці 4-й Слобідській, 28 у будинку, котрий лишився йому у спадок від батьків. Після виборів до Директорії 16 грудня 1918 року він входить до складу Миколаївської Ради об'єднаних українських організацій від кооперативів. Як представник місцевого владного органу Директорії УНР, М.Д. Лагута опікується розвитком української освіти і культури у місті та окрузі. Протягом 1918 р. молодий педагог працює лектором української мови на курсах для вчителів народних шкіл, а в 1919 р. викладав українську мову в Миколаївській гімназії імені І. Франка. У 1919 році вступає до «Просвіти», заснованої на Миколаївщині видатним українським культурним діячем М.М. Аркасом. В «Просвіті» він бере участь у численних культурно-просвітницьких заходах: читає лекції з української класичної літератури, складає репертуар театральних вистав, займається розгортанням бібліотечної мережі тощо. З березня 1919 року М.Д. Лагута стає членом партії боротьбистів. Як він відзначав у своїй анкеті: «з літа 1919 і до лютого 1920 був співчуваючим у Миколаївській організації комуністів-боротьбистів, приймав участь у видавництві їх органу – газети «Революційна боротьба» влітку 1919 року». У боротьбистській газеті М.Д. Лагута деякий час перебував на посаді секретаря редакції. Після цього його було мобілізовано до лав денікінської армії, за що він був вперше заарештований ЧК восени 1919 року. Але завдяки протекції

боротьбистів цей арешт тривав не досить довго і наприкінці 1919 року його було звільнено. Згодом майбутній краєзнавець починає викладати українську та російську мови і літератури у таких навчальних закладах, як школа ФЗН заводу Марті-Ведена, трудові школи № 17 та № 35, завідує українським дитячим будинком № 2, працює на курсах вдосконалення вчителів початкових шкіл. 3 квітня 1920 року М.Д. Лагута працює в Миколаївському інституті народної освіти. А з 8 вересня 1921 року розпорядженням губпрофосвіти його призначають викладачем інституту. На засіданні факультету соціального виховання 22 вересня того ж року було винесено ухвалу: «...доручити читання лекцій з українознавства Лагуті М.Д.». Це дало поштовх для початку активної зацікавленості Миколи Дмитровича історією краю. У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) більшовицьке керівництво розпочало політику коренізації. Початком же українізації можна вважати вихід декрету РНК УРСР від 27 липня 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» та декрет від 1 серпня 1923 року. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». У Миколаєві провідником українізації виступив саме Микола Лагута. 15 листопада 1923 року під керівництвом Миколи Дмитровича почав працювати гурток української мови, який мав на меті допомогти викладачам і службовцям інституту у вивченні української мови. Як провідний фахівець у цій галузі, М.Д. Лагута входить до складу державної комісії з українізації, як заступник голови – до складу суспільствознавчої комісії, редакційної колегії наукових записок інституту, комітету ІНО з метою обслідування праці бібліотек. У 1923-1924 навчальному році в Миколаївському інституті народної освіти викладали українською мовою лише двоє: М.Д. Лагута (українська мова та література) та П.П. Циган (українська мова, історія України). Микола Дмитрович Лагута шляхом консультацій, порад, практичної допомоги намагається залучити до викладання українською мовою якнайбільше викладачів. Це призвело до того, що у статистичному звіті ІНО від 1 грудня 1925 року вже зазначається, що мова викладання у вузі переважно українська. Добре володіли нею М.Д. Лагута, Д.П. Короленко, В.П. Левицький, Л.З. Франко. Завдяки старанням М.Д. Лагути на засіданні факультету від 7 грудня 1926 року приймається ухвала, яка рекомендує студентам у спілкуванні між собою, з адміністрацією, викладачами та технічним персоналом вживати українську мову і зобов'язує адміністрацію вести нею всю канцелярську документацію тощо. По суті М.Д. Лагута запровадив у вузі читання курсу краєзнавства, в січні 1926 року разом із колегами підготував і провів першу обласну краєзнавчу конференцію. У 1923 році з ініціативи Миколи Дмитровича та директора Миколаївського краєзнавчого музею Феодосія Камінського в Миколаєві було засновано Наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН, що було затверджене 27 лютого

1923 року ВУАН і в якому Лагута посідає місце секретаря. В середині 1920-х років до Товариства входило 12 дійсних членів та 15 співробітників.

Було накреслено план роботи на найближче майбутнє: скласти наукові нариси «Природа, життя і населення Миколаївської округи, його минуле та сучасне»; показати віддзеркалення революції в етнографічному матеріалі; організувати в Миколаєві Музей матеріальної культури Миколаївщини; збирати експонати щодо дитячого життя; досліджувати говірки української, російської, болгарської, польської, єврейської, молдавської, німецької мови на теренах округи; проводити реєстрацію та охорону пам'яток давнини та мистецтва. Результатом концентрації та активізації краєзнавчих сил на Миколаївщині стало видання у 1926 році збірки «Миколаївщина». Одним з авторів став викладач Миколаївського інституту народної освіти М.Д. Лагута. До книги увійшов географічний нарис, нариси про флору і фауну Миколаївщини, екологічний огляд, історичний опис. Додатки містили адміністративно-територіальну мапу Миколаївського округу, план Миколаєва з показом напрямку ріки Інгул. Перу М.Д. Лагути в краєзнавчий

збірці «Миколаївщина» належав розділ на сторінках 179-211 під назвою «Історичні місця, пам'ятники старовини і мистецтва на Миколаївщині». У вступній частині до розділу автор наголошує: «Історичними місцями, пам'ятниками старовини й мистецтва наша Миколаївщина багато значно більше за інші округи і тому дослідження їх студіювання, вивчення у школах складає неабиякий інтерес для молодого покоління». Це та інші твердження

Миколи Дмитровича були підхоплені та отримали своє продовження у дослідженнях істориків покоління вже нової незалежної України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Також характерним є те, що всі роботи М.Д. Лагути були написані літературною українською мовою, що для досліджень цього періоду радше є винятком, ніж нормою. Збираючи археологічні знахідки, предмети старовини та експонати, він створює кабінет краєзнавства. Разом з Ф.Т. Камінським співпрацював з Одеською крайовою комісією охорони пам'яток культури та природи, з головою секції академіком М.Є. Слабченком. Складає списки 43 пам'яток, знищених у 1930-их рр. всупереч постановам уряду виданим з 1918 по 1924 рік (загалом таких постанов було 15) про охорону і збереження пам'яток: «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК від 13 вересня 1921 року», «Про охорону старовинної Грецької колонії «Ольвії»: Постанова РНК УРСР від 31 травня 1924 року» та ін. Опублікував нариси про М. Аркаса та Р. Судковського. З 1930 по 1935 рр. перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, він брав активну участь у археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії. За своє коротке життя він встиг надрукувати багато статей, присвячених краєзнавству. У 1926 р. побачила світ його збірка нарисів «Географічний збірник. Миколаївщина», 1928 р. була опублікована «Вся

Миколаївщина». Але найбільше тему історії рідного краю він розкрив у своїй праці «Хронологія

головних історичних подій міста Миколаєва», в ній автор намагався прослідкувати події, які траплялися в історії міста з 1774 до 1920 рр. Микола Дмитрович щиро вірив у справу, якою займався, і докладав чимало зусиль до розвитку українізації. Але фінал сумлінної праці талановитого педагога виявився трагічним. Знову ж таки натхненне заняття краєзнавством, входження до керівництва «Просвіти», викладання українською мовою та вимоги М.Д. Лагути становлення української мови у всіх школах далися взнаки. Така активна діяльність у напрямку українізації не могла лишитися непомітною для комуністичної машини терору. Проти нього було штучно сфабриковано справу, згідно якої М.Д. Лагути інкримінували членство у «Спілці визволення України». Але репресивній системі цього виявилось замало. Миколу Дмитровича звинуватили ще й у тому, що нібито він проводив шпигунську роботу – збирав дані про військово-оборонну промисловість Миколаєва і через Ф.А. Козубовського (директора інституту матеріальної культури Академії наук України) передавав польській розвідці. І хоча жодних доказів щодо цього не було представлено, проте висунуті звинувачення стали вагомим приводом для другого арешту в житті М.Д. Лагути. У результаті Миколу Дмитровича було засуджено на три роки позбавлення волі умовно і звільнено з-під варті із зали суду. Як свідчать документи, судовий процес розпочався 9 березня 1930 року о 17 годині 30 хвилин. Справа слухалася так званим Особливим складом Найвищого суду УСРР під головуванням Приходька. Склад суду був затверджений ЦВК, чим підкреслювалось особливе значення, якого уряд надавав процесові по справі «СВУ». Порівняно м'який вирок, винесений підсудним у цій справі, був трагедією для кожного засудженого не тільки тому, що завдав значних фізичних і моральних страждань, а й тому, що він визначив долю майже кожного з них у тому недалекому майбутньому, коли почнеться масове полювання на «ворогів народу». І коли без вини винуваті в судовому чи позасудовому порядку або знищувались, або зазнавали нових арештів, мало кому вдавалося звільнитися з місць ув'язнення після закінчення терміну покарання. Згодом в анкеті М.Д. Лагути писав із цього приводу: «Був під судом у справі СВУ, засуджений умовно на три роки без поразки в правах. Випробувальний термін ще не закінчений». Незважаючи на це, 22 березня 1931 р. він призначений завідувачем відділу «Історія м. Миколаєва» у Миколаївському державному історичному музеї. Тридцять років стали найбільш плідним періодом творчої й дослідницької роботи Миколи Дмитровича Лагути. З 1930 по 1935 рр., перебуваючи на посаді співробітника історико-археологічного музею Миколаєва, М.Д. Лагути приймав активну участь у археологічних розкопках, що велися на Кінбурні та в Ольвії. У цей час ним створені: збірник «Матеріали до історії міста Миколаєва (1788-1917рр.)»

(рукопис розміром до 180 стор., копія була передана в Миколаївський державний історичний архів); у збірнику «Місто Миколаїв. Техніко-економічний нарис. Матеріали для соціально-економічної реконструкції м. Миколаєва» (Одеса, 1931) поміщений в книзі «Історичний нарис м. Миколаєва (1788-1931)»; складений реєстр пам'ятників матеріальної культури Миколаївщини й національних меншин (1932 р.); за пропозицією державного Степового інституту при Наркомземі складений збірник матеріалів по історії сільського господарства Миколаївщини з найдавніших часів до ХХ в.; рукопис «Історичний нарис сільського господарства Миколаївщини» (50 стор.); «Історичний нарис розвитку революційного робітничого руху в м. Миколаєві з 1847 до 1897 рр.» (незакінчений рукопис, 350 стор.); «Хроніка історії міста Миколаєва» (рукопис, 400 ст.); бібліографічні покажчики літератури по історії пролетаріату в м. Миколаєві, історії місцевих фабрик і заводів та багато інших. Крім цих робіт, як вказував М.Д. Лагути, у його архіві було ще близько сотні рукописів. Третій арешт 1937 року, як і для багатьох подвижників українства, став останнім для науковця. У справі за номером 1052 по статтях 54-8 та 54-11 КК УРСР, яка зберігалася в архіві УКДБ по Миколаївській області, зазначається, що сержант Державної безпеки Черненко «розглянувши матеріали по звинуваченню громадянина Лагути Миколи Дмитровича, 1895 року народження, українця, громадянина СРСР, безпартійного, безробітного, який проживає в м. Миколаєві по вулиці 4-ї Слобідській 28, у злочинах передбачених статтею 54-10 КК УРСР, в минулому активний боротьбист, учасник контрреволюційної організації «СВУ», за що був засуджений, має зв'язок із українськими контрреволюційними націоналістичними елементами, проводить контрреволюційну діяльність, знайшов, що знаходження на волі буде негативно впливати на хід слідства». Тому вже 2 вересня М.Д. Лагути був взятий під варту. Його дружина Ганна Григорівна Фіздель після арешту чоловіка важко переживала страшне потрясіння, почала тяжко хворіти, в неї поступово віднялися ноги, осліпли очі. Після смерті Миколи Дмитровича, перед Другою Світовою війною вона намагалася лікуватися в Одесі. Собес виділив безкоштовну путівку, проте почалася війна. Що сталося з нею потім, невідомо. Наступного дня після арешту Микола Дмитрович відповідав на питання, згаданого вище сержанта Черненка, той сумлінно записував до слідчої справи відповіді відносно фактів приватного та громадського життя М.Д. Лагути: з 1935 року ніде не працював, у 1919 році був заарештований надзвичайною комісією та звільнений за клопотанням місцевого комітету партії українських соціал-революціонерів (боротьбистів). Не приховував Микола Дмитрович і ще одного факту, наявності якого вже цілком достатньо було для винесення суворого вироку. У 1919 році він був мобілізований до лав білої армії та служив недовгий час у студентській роті м. Сімферополя. Після відходу німецько-австрійських окупантів з Миколаєва знову повернувся до міста, де народився і

виріс. На допитах слідчих цікавила, насамперед, громадська діяльність у біографії М.Д. Лагути, діяльність майже двадцятирічної давнини, місце та роль у боротьбі місцевих політичних сил 1919-1920 рр. Згадки про участь у партії соціал-революціонерів, теоретично засудженої та розгромленої ВКП(б), у 1937 році виглядали історичним рецидивом, котрий чудово вписувався у контекст оперативної роботи, яка виконувалася у відповідності до наказу Комісаріату внутрішніх справ СРСР від 5 серпня 1937 року. Доручені ВКП(б) обов'язки по очистці радянського суспільства від опонентів та противників більшовизму. До того ж М.Д. Лагута в минулому належав до української партії, це викликало особливу обережність слідчих, вони вимагали докладних пояснень». Розкажіть, в якому році ви вступили до лав партії боротьбистів та про вашу роль ній?» – слідувало запитання сержанта Шимоновича. «В партію боротьбистів», – чесно відповідав М.Д. Лагута, – «я вступив у 1919 році. В той же час, коли стало відомо про утворення цієї партії. Разом з лідером боротьбистського руху Грачовим, Біликом, Хижняком та іншими, я був одним із засновників організації боротьбистів у Миколаєві. З моменту видання боротьбистської газети «Революційна боротьба» я працював в якості секретаря редакції та приймав діяльну участь у партійній полеміці, особливо у питаннях національно-земельних...». Цікавим є протокол вилучення особистого листування та перелік конфіскованої літератури: журнал «Життя і революція» з віршами В. Сосюри, збірка, присвячена 10-річчю Жовтневої революції з публікацією Бухаріна, журнал «Шлях освіти» з передовою статтею М. Скрипника. Заарештованими були «Старовина історія» М. Грушевського, книга Джона Ріда «Десять днів, котрі вразили світ», брошура М. Хвильового «Із моєї біографії», монографія про В. Сосюру, праці Каменева, Зінов'єва, Рикова; «Кобзар» Т. Шевченка 1917 року видання зазначався, як «застарілий», словник політичних термінів 1924 року. Як «застаріла» відмічалася книга італійця Т. Кампанелли, його відома утопія «Місто сонця». В акті вилучення контрреволюційної літератури фігурували підручники «Українська мова», «Техніка української мови», «Записки українського фольклору». 15 листопада 1937 року сумнозвісна «трійка» пригадала йому всі висунуті раніше безглузді звинувачення і винесла смертний вирок, у якому йшлося про те, що «Лагута М.Д. звинувачується в тому, що, виступаючи активним учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, проводив антирадянську діяльність, організовував терористичні групи, завданням котрих було проведення терактів у випадку приїзду до міста керівників партії та уряду». 25 листопада, вже за десять днів після винесення вироку, він був приведений у виконання. Можна лише дивуватися безглуздим звинуваченням та запитанням, які містяться у протоколах допитів, обшуку, очних ставок, а також безпідставності винесення вироку. Закатований на допитах із застосуванням фізичної сили М.Д. Лагута визнав усі висунуті проти нього звинувачення. У пам'яті людей, котрі знали

Миколу Дмитровича, він назавжди залишився невисокою, коренастою, з дивно живими очима та чорними вусами веселою людиною. Зараз до імені нашого земляка, історика і краєзнавця Миколи Дмитровича Лагути звертаються багато дослідників, тому маємо змогу наново відкрити для себе краєзнавчий збірник «Миколаївщина», у випуску якого приймав участь і М.Д. Лагута, поступово дізнатися про його долю та творчу діяльність, а також більш-менш ґрунтовно донести його наукову спадщину до фахівців, студентів, широкого загалу, взагалі усіх тих, хто цікавиться історією рідного краю та його видатними постатями з числа істориків, краєзнавців, на яких досить багатою є Миколаївщина.

Найбільший інтерес у розрізі предмету нашого дослідження викликає його книга «Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині» [195], де по суті, окрім переліку всіх відомих авторові археологічних знахідок та пам'яток різного періоду (починаючи від кісток мамонтів, випадково знайдених на огородах і закінчуючи будівельними роботами при заснуванні міста) він подає коротку історію археологічних досліджень Миколаївщини, роблячи особливий акцент на відомих, або сучасних йому археологах, тобто його працю в певному сенсі можна сприймати, як першу працю з історіографії археології в Миколаєві. Окрім цього у своїй роботі ним розкрито долю знайдених матеріалів, та їх місцезнаходження по музейних колекціях Миколаєва, Одеси та Херсону. Показовим є той факт, що перелічені пам'ятки він, хоча ще і не на сучасному науковому рівні, але намагається систематизувати за хронологічно-видовою ознакою: «Знахідки мамонтів; Неолітична (новокам'яна) епоха пізньої доби; Металевий період. 1. Спижова, бронзова доба палеометалевої епохи, 2. Рання доба заліза (до нашої ери) неометалевої епохи; Кіммерійці; Еллінська колонізація на Миколаївщині; Пам'ятки часів мандрівників. Балбали; Татарщина; Турки; Запорожці; Миколаїв». Таким чином починають вироблятися певні погляди на археологічні пам'ятки як на систему розвитку людства.

Підсумовуючи роботу вчених Миколаївщини по дослідженню археологічних пам'яток краю хотілося б зазначити, що Ф.Т. Камінський багато працював на ниві популяризації старожитностей: готував лекції з історії краю, писав статті до місцевих газет, був сповнений творчих задумів яким, на жаль, не судилося здійснитися у зв'язку з арештом. Підсумовуючи діяльність археолога-краєзнавця у 20-ті роки треба зазначити, що це був період його творчого піднесення. Він відіграв велику роль в охороні Ольвії, створенні державного заповідника, приймав участь в розкопках Ольвії за передовою методикою вченого Б.В. Фармаковського. Самостійні дослідження вченого привели до створення першої карти античних місць узбережжя Бузького лиману.

Під час роботи в музеї Ф.Т. Камінському також вдалося перевірити всю документацію на археологічну колекцію, інвентаризувати її та опрацювати

матеріали з історії краю.

Наведене вище наочно демонструє наявність активних археологічних та наукових досліджень старожитностей Нижнього Побужжя Миколаївським науковим загалом, згуртованим навколо природно-історичного музею, краєзнавчих товариств та, подекуди, Миколаївського інституту народної освіти у першій третині ХХ ст. Поява перших офіційних документів, щодо охорони пам'яток території унікальної античної пам'ятки Північного Причорномор'я Ольвії, демонструють не лише важливість пам'ятки Нижнього Побужжя, як історичної спадщини, але і новий рівень сприйняття суспільством цієї важливості, саме такого сприйняття домагались вчені археологи протягом всього ХІХ ст.

Систематичні розкопки перших десятиліть ХХ ст. та робота Ольвійської експедиції під керівництвом видатного російського археолога Б.В. Фармаковського, щорічно публіковані в звітах, демонструють те, що конкретні завдання польових досліджень на кожному етапі вивчення Ольвії були різні, проте їх об'єднували плановість, системність, єдина методика польових робіт, основи якої були закладені Б.В. Фармаковським, а також наступність і тематична завершеність, що було якісно новим кроком вперед у розвитку археологічної науки, в порівнянні із рівнем досліджень ХІХ ст. Значну роль у археологічному вивченні старожитностей Нижнього Побужжя відіграла діяльність миколаївських краєзнавців, ідейними лідерами котрих, були Ф.Т. Камінський, Б.В. Страдомський, М.Д. Лагута та інші. Завдяки діяльності новостворених краєзнавчих товариств, виникає можливість проводити незалежні від центру, самостійні археологічні дослідження м. Миколаєва та його околиць, котрі призвели до низки нових відкриттів у т.ч. городища (укріпленого поселення) «Дикий Сад». Завдяки археологічній роботі краєзнавців, збагачувалося зібрання музею, здійснювалася охорона історичних пам'яток, шляхом просвітницької роботи проводилася популяризація значення старожитностей серед населення і, що найважливіше, роботи краєзнавців з археологічного дослідження краю публікувались у краєзнавчих збірках та періодичних виданнях.

4.2. Херсонський міський музей старожитностей та його роль у вивченні археологічних пам'яток краю

Енергійна робота по вивченню археологічних пам'яток Нижнього Побужжя тривала у першій третині ХХ ст. й у Херсонському міському музеї старожитностей. Засновником Херсонського музею є відомий український громадський діяч, археолог і краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич (1860-1928 рр.), що очолював музей протягом 35 років з дня його заснування (1890-1925).

Херсонський музей виник у 1890 р. у вигляді спеціально виготовленої коробці, де зберігалися малі речі різноманітних епох, зібраних В.І. Гошкевичем.

В офіційних документах вміст коробки отримав назву «Археологічний музей при Херсонському губернському статистичному комітеті». Як писав Гошкевич, ця назва виявилася корисною для справи, надавала поважності і постійності. Петербурзька археологічна комісія позитивно відреагувала на повідомлення про відкриття археологічного центру в Херсоні, й почала надсилати на зберігання до музею старовинні речі, які знаходили у межах Херсонської губернії.

Херсонський губернатор князь Іван Михайлович Оболенський запропонував передати музей під опіку новоствореної «Губернської вченої архівної комісії» (1898). На початку 1898 р. музей, який розмістився у трьох кімнатах лівого крила будинку Громадської бібліотеки, вперше відкрився для відвідувачів.

Головою вищезазначеної комісії було обрано предводителя дворянства Херсонської губернії, випускника Новоросійського університету, археолога-аматора Георгія Львовича Скадовського (1847-1919 рр.). Ним було проведено низку археологічних досліджень, зокрема у 1900 і 1901 роках провів перші розкопки у північно-західній частині острова Березань. Він дослідив більше 500 поховань епохи архаїки, класики і римського часу на березанському некрополі. Знахідки, зроблені Г.Л. Скадовським, поповнили, окрім Херсонського, чимало інших музейних зібрань країни [552, с.38-46]. Але, нажаль, увесь обсяг здійснених ним робіт так і не став надбанням науки, оскільки повноцінна їх публікація так і залишилася нездійсненою до наших днів, хоча результати наведених робіт описані сучасниками Г.Л. Скадовського – Е.Р. фон Штерном та М.Ф. Болтенком [552, с.40-43; 452, с.89].

Про перші наукові дослідження курганів за межами Ольвії на території сучасного Очаківського району Миколаївської області, проведені наприкінці ХІХ ст. Г.Л. Скадовським, свідчать лише окремі речі, що зберігаються у фондах Херсонського музею. Не дивлячись на певну роботу, за 10 років Архівна комісія так і не змогла виконати покладених на неї функцій, а у січні 1911 р. було офіційно засвідчене припинення її діяльності.

Для музею старожитностей це були роки невпинного поповнення наукової колекції. З 1912 р. почалася планомірна передача старожитностей Ольвії, знайдених розкопками Б.В. Фармаковського [382, с.56]. У 1913 році поважне місце у музеї зайняла колекція сім'ї історика України Миколи Аркаса, яка була передана по його смерті. Це – археологічні матеріали (серед них античні вази), нумізматична колекція з 1000 одиниць, документи і книги. Пізніше, у 1917 році сюди ж була передана і колекція зброї, творів мистецтва та ще одна частина археологічної колекції [86].

До творчого надбання В.І. Гошкевича, під час роботи у Херсонському музеї, належать сім випусків започаткованого ним Літопису музею (1910-1916 рр.), видання нумізматичного каталогу (1910) та багато інших праць важливих для вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя. Основну

частину зібрання Херсонського музею старожитностей складала знахідки самого вченого, які він публікував у спеціальних виданнях того часу, великій кількості наукових та науково-популярних статей, а також у 25 власних наукових працях, не враховуючи тих матеріалів, що були надруковані вже після смерті видатного дослідника [559].

Щодо старожитностей Нижнього Побужжя, то необхідно відзначити наступні роботи В.І. Гошкевича: «Скарби та старожитності Херсонської губернії» [80], «Монети та медалі» [81], «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» [83], «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві» [84], «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемповського» [90] та інші.

У 1896 році В.І. Гошкевича було обрано дійсним членом Одеського товариства історії і старожитностей, у діяльності якого він приймав безпосередню й активну участь: систематично публікував результати своїх археологічних досліджень, що сприяло введенню до наукового обігу величезного і надзвичайно цінного археологічного матеріалу [79; 85; 88]. Так, на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей» зустрічаємо одну із перших згадок про пам'ятки археології сучасного Веселинівського району Миколаївської області, що належали перу дослідника. У своїх статтях В.І. Гошкевич описав стародавнє городище (тепер – Городок II), а також археологічні знахідки і велику кількість курганів, розташованих навколо сіл, які зараз знаходяться в адміністративних межах району. Окрім того В.І. Гошкевич повідомляє про чисельні розкопки місцевими шукачами скарбів і любителів старожитностей, у результаті чого відомості про долю пам'яток матеріальної культури були дуже мізерні. За свідченнями В.І. Гошкевича, достовірним було лише те, що разом з похованнями доби бронзи були відкриті, також поховання скіфського часу [541, с.65-57]. Проблема плондрування археологічних пам'яток шукачами скарбів, сильно турбувала директора Херсонського музею старожитностей, тому написання праці, присвяченої темі збереження пам'яток стало для нього цілком закономірною потребою.

У загальновідомій та широкоживаній серед фахівців й аматорів книзі «Скарби та старожитності Херсонської губернії» [80], автор подає важливі відомості не лише про предмети матеріальної культури знайдені на території колишньої Херсонської губернії, а й вказує на те, що вже у останній третині XIX ст. за пошуками скарбів вівся нагляд на загальнодержавному рівні [80, с.4-5], що свідчить про ґрунтовність вивчення предметів старовини в цей період, а також про перехід на якісно новий науковий щабель їх дослідження. Структурно книга ділиться на дві частини «Скарби» та «Старожитності». До першої частини, окрім опису методів пошуку і класифікації карбів, входять і нариси нумізматичного характеру. Друга – містить важливі поради щодо методики ведення археологічних розвідок та розкопок, класифікації «наукових

скарбів», прийомів їх збереження, також докладні описи різновидів поховань та влаштування могил, котрі автор ідентифікує, як «кіммерійські». Серед описаних В.І. Гошкевичем старожитностей, зібраних та розкопаних на території Нижнього Побужжя, виділяються знахідки скарбів зроблені в районі колишнього Олександрійського повіту: біля с. Богоявленське, де селянами були знайдені мідні речі; с. Братолюбівки, розритий курган з похованими у ньому кістяками; на околицях села Верблюжки розкопані кургани «Близнюки» та «Перервана могила» із залізними предметами; курган, що містив шість кістяків, розритий у 70-х рр. XIX ст. між с. Дмитрівка та ст. Знам'янка; рештки шаблі та стремени знайдені у кургані біля села Звенигородка; поряд з селом Троянкою розкопаний курган «Довга могила» [80, с.8, 12, 18]. Окрім того описано знахідки Єлисаветградського повіту біля сіл Бобринець, Братське, Костянтинівка, Лозоватка, Ольшанка та інших, міст Вознесенська та Ольвіополя. Переважно це розкопані кургани, рештки матеріальної культури різних народів, нумізматичний матеріал тощо [80, с.21-32].

У даній роботі дослідник використовує територіально-хронологічний метод викладення інформації, притаманний всім працям дореволюційного періоду з історії археологічних пам'яток. Автор робить акцент, не лише на матеріальних пам'ятках, знайдених у регіоні, їх переліку та стані збереженості, а й на дослідників цих старожитностей, якщо такі були відомі, а також подає власну оцінку їх діяльності та методам, які застосовувалися при веденні розкопок. У праці вміщені нотатки вченого, щодо археологічних розвідок, огляди В.І. Гошкевичем місцевостей, де були розташовані відомі вченому, але недосліджені, пам'ятки матеріальної культури, що дотепер робить цю працю дуже поширеною серед археологів.

У другому десятилітті XX ст. виходять перші випуски «Літопису музею», які містять багато матеріалу щодо старожитностей Нижнього Побужжя. Так праця В.І. Гошкевича «Монети та медалі» [81], розпочинається зі вступної теоретичної частини, докладного опису музейної нумізматичної колекції, історії її формування та коротких нарисів щодо місця походження та знаходження описаних монет та медалей. До археологічних пам'яток досліджуваного регіону відносяться, опубліковані у виданні знахідки, зроблені на території Ольвійського полісу, дослідженню яких тут відведене помітне місце. Він надає короткий нарис з історії давньогрецької колонії, яким, закономірно, пояснює наявність зображення на Ольвійських монетах покровительки землеробства богині Диметри, хлібного колосся та зерна [81, с.2-3]. Так само, підлягають обґрунтуванню і докладному опису науковця інші карбовані зображення: богині Афіни, чудовиська Гаргони, патрона Ольвії Аполлона, богині Артемиди, давньогрецького героя Геркулеса, бога річок Дніпра (Борисфена) та Бугу (Гіпанісу), у вигляді бородатої чоловічої голови з невеличкими різьками. В.І. Гошкевич подає описи зворотних боків монет, переклад написів на них,

розподіляючи колекцію на групи, згідно зображень та написів у хронологічному порядку, залежно від часу їх карбування. Автор вказує на недосконалість та труднощі хронології і класифікації античних монет і посилається на авторитетні праці з античної нумізматики видатних вітчизняних археологів О.В. Орешнікова, В.В. Латишева, Б.В. Фармаковського та А.К. Маркова [81, с.6].

Натомість, дотримуючись загальноісторичної періодизації, дослідник надає характеристику всім групам монет з музейного зібрання. Тут знаходимо описи грецьких, римських, візантійських, арабських, російських, польських, західноєвропейських та інших колекцій. Також є окремий пункт присвячений паперовим грошам [81, с.25]. Каталог укладений на досить високому для свого часу фаховому рівні, у відповідності до тенденцій та з урахуванням і посиланнями на наявні нумізматычні дослідження та наукові праці інших вчених [81, с.28-29].

Важливе значення в історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя займає праця В.І. Гошкевича «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» [83], написана в результаті докладного обстеження вказаної місцевості. До території Нижнього Побужжя належить низка описаних археологом поселень Ольвійської хори, одним з яких є городище біля села «Козацьке», обстежене ним у 1909 році на запрошення князя П.Н. Трубецького [83, с.4]. Вчений подає докладний опис розкопок, умов за яких вони відбувалися та перших знахідок. До описів розкопок додається детальний план, намальований ученим та фотознімки, зроблені на досліджуваній ділянці [83, с.5, 7]. Автор обстежив декілька будівель, п'ять господарських ям, міський мур, шість оглядових башт, описав, замалював та класифікував знайдені речі. Ознайомився із некрополем поселення, вказавши на те, що першість у його дослідженні належала німецькому вченому доктору М. Еберту, який вивіз всі знайдені ним речі за кордон для поповнення колекції Берлінського Королівського музею античними пам'ятками Херсонщини [83, с.19]. Опубліковані В.І. Гошкевичем примітки свідчать про високий фаховий рівень ученого, дають об'єктивну картину даної пам'ятки старовини для наступних поколінь дослідників. Автор подає типологію обстежених ним городищ, повний перелік зроблених знахідок [83, с.19] та неодмінно посилається на інших авторитетних дослідників та старовинні джерела з історії Нижнього Побужжя.

Окрім Козацького, В.І. Гошкевич у своїй праці подає опис інших поселень, які на думку вченого також належать до Ольвійської хори: городище на землях Бізюкова монастиря, два городища біля с. Консулівка, одне біля Саблуковки, хутора Яковлевих, біля сіл Гаврилівка, Золота Балка, Любимівка та ін. Всі нариси чітко структуровані і становлять значну наукову цінність, оскільки, деякі із зафіксованих В.І. Гошкевичем пам'яток, на сьогоднішній день

майже повністю знищені навколишнім середовищем та недбалою, подекуди, грабіжницькою поведінкою місцевих жителів з матеріальними рештками старовини.

У 1914 році В.І. Гошкевич був обраний член-кореспондентом Московського археологічного товариства, що було відзначено ґрунтовною працею вченого «Стародавнє кладовище та городище в Миколаєві» [84], де автор викладає докладний опис, у притаманній для нього манері, дослідженого в 1912 р. у Миколаєві поселення та могильника античного часу, відкритого при будівництві на території майбутньої міжнародної пристані.

Виявлення та попереднє обстеження пам'яток, розташованих уздовж лівого берегу Бузького лиману (від Миколаєва до Станіслава) та його правого берега (від Миколаєва до Очакова), дало змогу обстежити деякі з античних поселень, одним з яких стало городище та некрополь, розташовані на території маєтку М.М. Аркаса в селі Стара Богданівка. Під час проведення земляних робіт у цьому маєтку селяни знаходили деякі античні речі, які з часом потрапили до родини Аркасів. Після смерті М.М. Аркаса, його родина передала ці речі на збереження до Херсонського музею старожитностей, що В.І. Гошкевич докладно описав у своїй праці «Подарунок родини М.М. Аркаса» [86].

Еволюційним продовженням цієї роботи стала праця «Де був прадавній Одесс?», де автор подає опис давньогрецького поселення дослідженого ним на місці між Сосицьким та Березанським лиманом, згодом названого Одессом [88]. Науковець піддає критиці роботи С.Д. Пападімітріу, друковані на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», про місцезнаходження, згадуваного у стародавніх джерелах міста Одесс, ґрунтовно доводячи, що знайдене ним, В.І. Гошкевичем, грецьке поселення і є, розшукуване С.Д. Пападімітріу городище [88, с.2]. У роботі автор вказує не лише всі надбання попередників у їх спробах обстежити територію та віднайти стародавнє місто, але й робить аналіз їх праць [88, с.2]. Він пояснює місцезнаходження Одесса, торгівельною потребою Ольвії та вигідним географічним розташуванням [88, с.4], а також вказує завдяки яким джерелам та дослідженням вдалося ідентифікувати і дослідити рештки стародавнього поселення. В.І. Гошкевич одним із перших зробив обстеження території, яку зараз займає Березанський район, велику увагу дослідника, при визначенні місцезнаходження Одесса, привернув острів Березань та інші античні поселення цієї місцини.

В кінці XIX – на початку XX ст. вченим були обстежені й інші пам'ятники античності, розташовані на північному узбережжі Чорного моря та на узбережжях місцевих лиманів. У результаті цих розвідок було відкрито декілька поселень та городищ: Морське, Рибаківка, Вікторівка, Матіясове, а також курганів, зафіксованих біля села Красне, Адамівка, Малахове, Ганнівка. Окрім того, ним були описані знайдені тут раніше скарби.

Останньою роботою В.І. Гошкевича, на якій хотілося б зупинитися, є стаття «Поховання, датовані Джучидськими монетами із розкопок І.О. Стемпковського», що вийшла вже після смерті науковця на сторінках «Вісника Одеської комісії краєзнавства» [90]. Тут ми зустрічаємо огляд декількох курганів на території сучасної Первомайщини, а також опис знайдених решток, притаманних культурам племен доби ранньозалізного віку. Вчений значно доповнив перші географічні розвідки В.М. Ястребова кінця XIX ст., у результаті чого список археологічних пам'яток північних кордонів Нижнього Побужжя значно поширився.

Значення наукового спадку В.І. Гошкевича у вітчизняній археологічній науці першої третини XX ст., котра вивчала старожитності Нижнього Побужжя, неможливо переоцінити. Дослідник був типовим представником тієї категорії дореволюційної наукової інтелігенції, що і в умовах більшовицького режиму прагнула продовжити служіння науці і культурі, вбачаючи у цій справі свій громадський обов'язок.

З 1923 року керівником Херсонського музею стає відомий український археолог Ірина Василівна Фабриціус (1882 – 1966). З 1913 р. вона працювала помічником В.І. Гошкевича, приймала активну участь в археологічній роботі та публікувала її результати.

З 1925 року в музеї починає працювати науковий співробітник Аркадій Вікторович Добровольський (археолог доісторичної доби), з 1926 року – Г.П. Крисін (археолог античної доби), які у першій третині XX ст. активно займаються археологічними дослідженнями Нижнього Побужжя. Так, А.В. Добровольським було відкрито низку поселень на території сучасного Березнегуватського району Миколаївської області, зокрема, вперше, на Інгульці виявлені пам'ятки черняхівської культури [103; 104], а в подальшому дослідники на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопали городище, яке вони віднесли до черняхівської культури [184; 185]. Дослідження вчених не лише були опубліковані, але й збереглися у вигляді архівних документів, що надають свідчення про їх плідну археологічну роботу на теренах Нижнього Побужжя [971-974; 976; 977; 981; 982]. Нажаль, у 1930-х роках колектив музею був підданий політичним утискам, а І.В. Фабриціус та А.В. Добровольський звільнені, що в значній мірі призупинило плідну роботу на ниві дослідження археологічних пам'яток регіону.

4.3. Старожитності Нижнього Побужжя у виданнях Одеського краєзнавчо-археологічного осередку

Черговий етап в історії вивчення старожитностей Нижнього Побужжя першої третини XX ст. нерозривно пов'язаний з ім'ям історика і філолога Сергія Степановича Дложевського (1889-1930 рр.). У 1919 році С.С. Дложевський приїхав з дружиною Клавдією Костянтинівною до Одеси, де був обраний приват-доцентом Новоросійського університету. З квітня 1920 року

С.С. Дложевський був призначений директором Одеського історико-археологічного музею [921], що залучило його до активного вивчення старожитностей регіону. С.С. Дложевський вважав, що для повного вивчення стародавніх пам'яток Півдня України і для публікації матеріалів з історії краю необхідна професійна організація зі своїм друкованим органом.

У своїй роботі «Одеський державний історично-археологічний музей» С.С. Дложевський зазначав, що великі надії він покладає на відродження ОТІС після його розпаду у 1922 р. Нажаль, спроби відродити товариство не дали позитивних результатів. Натомість на порядку денному гостро стояло питання необхідності створення нової організації для всестороннього вивчення краю, його історії та природних багатств. Тому Всеукраїнська Академія Наук доручила професору С.С. Дложевському створити в Одесі Комісію краєзнавства. Вченому вдалося об'єднати значні сили археологів, етнографів, істориків, географів, філологів на базі Одеського історико-археологічного музею [99], і в серпні 1923 року була заснована Одеська комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. С.С. Дложевський був обраний головою Бюро Комісії краєзнавства і головою археологічної секції. Велике значення Комісія краєзнавства приділяла складанню бібліографічного огляду наукових робіт з історії та археології Північного Причорномор'я, вивченню колекцій археологічного музею, перевірці та науковій систематизації інвентарних записів музейних колекцій, складання археологічної карти Північного Причорномор'я. Відповідно до цих завдань, у складі Одеської комісії було утворено чотири секції на чолі з визначними вченими Є.П. Трифільєвим, Р.М. Волковим, С.С. Дложевським та Г.І. Танфільєвим. Пізніше, до вищезначених, були приєднані секція німецька та грецька. Секретарем комісії був призначений правник І.Л. Фаас. З грудня 1923 року Спільне засідання Ради ВУАН на доповідь голови Комісії краєзнавства академіка А.М. Лободи затвердила склад бюро Одеської філії [861, с.439].

Добре збереглися повні комплекти друкованого органу комісії – її «Вісника» (Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук), котрий виходив у розрізі окремих секцій. Ці невеликі за обсягом, але ґрунтовні за змістом видання дають змогу у певній мірі відтворити результати кропіткої наукової роботи комісії – загалом та окремих її членів – зокрема. На сторінках «Вісника» містяться розвідки, статті, замітки, реферати, нариси та есе, що вийшли з-під пера метрів вітчизняної історичної науки, таких, як Н.Д. Полонська-Василенко, М.Ф. Болтенко, Є.О. Загорівський, О.О. Рябінін-Склярєвський [69, с.110-115].

Вивчення пам'яток археології, розташованих на території Нижнього Побужжя займало не останнє місце в матеріалах, опублікованих на сторінках «Вісника». Тут ми можемо ознайомитись зі спробами членів комісії описати та зробити науковий аналіз археологічних знахідок, що за періодом свого

виникнення належать до первісної доби та ранньозалізного віку. Так, деякі відомості з цього приводу відбиті у статтях відомого херсонського археолога Аркадія Вікторовича Добровольського «Стародавні землеробські поселення по берегах Інгульця» та «Поховання під плитами поблизу Великої Сейдеменухи (Снігурівського району Херсонської округи)», друківаних у «Віснику» 1925 року [103, с.77-79]; у нарисі 1925 року М. Бабака, Ю. Ризакова, П. Рябкова «Відгуки з нашого краю», присвяченому археологічним розвідкам у селах: Добрянка Вільшанського району та Люшнювате Голованіського району Первомайської округи, Новомиколаївка Тарасо-Шевченківського району та в басейні р. Інгулець у межах Бобринецького району Зінов'євської округи [20, с.111-114]; у доробку П.В. Харламповича «Матеріали з археології та історії Первомайщини» за 1930 рік, в якому описуються знахідки зроблені у м. Первомайську; Первомайському районі: с. Богопіль, хут. Блоква, с. Болеславчик, с. Грушівка, с. Довга пристань, с. Єрмолаївка, хут. Забари, с. Іванівна, с. Кам'яна Балка; с. Кам'яний міст, с. Катеринка, м. Кінеціпіль, с. Кримка, с. Кумари, с. Лащівка, с. Лукашівка, хут. Мала Сметана, хут. Микитино, с. Мигія, хут. Міщани, хут. Ольвіопольські, хут. Орлянські, ст. Підгородня, с. Підгур'є, с. Романова Балка, с. Синюхін Брід, с. Соколівка, с. Станіславчик, хут. Ташлик – Чорний, с. Чаусово Забузьке [431]. Дані роботи представляють собою праці класичного описового характеру, які взагалі притаманні для археологічної науки того часу і не мають глибокого аналізу та узагальнення знайденого матеріалу.

Звичайно, що найбільший масив інформації щодо археологічних знахідок, зроблених на території Нижнього Побужжя, міститься у статтях присвячених пам'ятникам античності, розташованим у межах даного регіону. До таких відносяться праці І.В. Кономопуло (Фабриціус) «Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі біля Верхньо-Адзигольського маяку» [182]; М.Ф. Болтенка «Тіло стародавньої вази» («*Coprus Vasorum Antiquorum*») [44], «До питання про час виникнення та назву давнішої оселі над Бористеном (З Березансько-Ольвійських студій)» [46], аналітично-критичний огляд «До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію» [45] тощо; опис монети IV – початку V ст. до н.е. з м. Кизик (знайденої на території Ольвії) Г.Д. Штейнванда у нарисі «Кизикський гект Одеського історико-археологічного музею у зв'язку з електронним карбуванням м. Кизика взагалі» [443]; Д. Добросердова «Висновки щодо кизикського гекта Одеського історико-археологічного музею» [105], нариси С.С. Дложевського [100]; Г.Є. Цветаєва «Геліністичне поховання: з розкопів некрополя Ольвії року 1928» [432]; Г. Крисіна «Дитячі поховання на о. Березані» [184], а також стаття Е. Османа «Невиданий лист І.П. Бларамберга про Ольвію», в якій наведено лист відомого археолога першої чверті XIX ст. від 25 червня 1821 року про археологічні відкриття в Ольвії [252].

Окрім того зустрічаються також поодинокі матеріали, присвячені археологічним пам'ятникам Нижнього Побужжя значно пізніших періодів, як-то стаття К. Милиславлевича «Старовинна гармата, знайдена біля о. Тендри» [223], присвячена знахідці гармати XV ст., а також нарис Г. Зелінського «Вірменський надгробок з Очакова початку XVIII ст.» [143].

Розбираючи фонди Херсонського і Миколаївського археологічних музеїв, С.С. Дложевський знаходить цікаві епіграфічні документи, переклади та наукові коментарі яких публікує у «Віснику» («Графіті з розкопок Ольвії 1927 р.», «Загадковий напис на амфорних клеймах з Ольвії» та інші). Чималий інтерес представляють його роботи «Нові епіграфічні документи про Ольвію», де повідомляється про договір «між Ольвією та Мілетом»; «Знову знайдені псефізми з розкопок проф. Б.В. Фармаковського в Ольвії у 1924 р.», в якій йдеться про невідому до цього часу можливість для грека бути адміністративною особою на добровільній службі колишнього лейб-гвардійця римського імператора [69] тощо.

Тобто ми маємо досить плідне історіографічне надбання, яке дає можливість вивчення генези дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, уточнення історії окремих знахідок та їх детальний опис і аналіз тощо. Окрім того треба зазначити, що не всі знахідки збереглися до сьогодні, або ж знаходяться поза межами України, що робить зазначені публікації єдиним джерелом про старожитності регіону знайдені у довоєнний період.

Отже «Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук» (1924-1930 рр.) – змістовне історіографічне джерело першої третини XX ст., присвячене археологічним пам'ятникам Півдня України. З того часу видання стало раритетом, а вміщені в ньому матеріали маловідомі дослідникам наших днів, хоча становлять значний інтерес, як важливі джерела української історіографії, археології, етнографії. А завдяки вивченню С.С. Дложевським епіграфічних документів, були висвітлені важливі проблеми в історії Північного Причорномор'я, зокрема проблема взаємин колонії з метрополією. Вчений представляв археологів Одеси на різних з'їздах і конференціях: Керченська археологічна конференція 1926 р., Перша всеукраїнська конференція зі сходознавства (Харків, 1927 р.), на якій виступив з доповіддю «Південна Україна і стародавній малоазійській культурний комплекс – Ольвія та Мілет».

Останні дні свого життя С.С. Дложевський присвятив завершенню звіту про Ольвійську експедицію [923]. Окрім, згаданого звіту в архівах зберігаються й інші документи, котрі висвітлюють археологічну роботу С.С. Дложевського на теренах Нижнього Побужжя, його листи та музейна документація [921; 989]. Ним написано 42 наукові роботи, найголовніші з яких присвячені новому епіграфічному матеріалу з Ольвії і здійсненим там розкопкам, зроблено значний внесок у відновлення експозиції Одеського археологічного музею та поповнення її Ольвійськими старожитностями, в

організацію Одеської комісії краєзнавства, діяльність якої мала важливе значення для вивчення історії краю. Очолована ним секція археології була заснована на кращих традиціях Одеського товариства історії та старожитностей, що підкреслює спадкоємність наукової школи дореволюційної і радянської археології.

4.4. Новобудовна археологія у вивченні пам'яток Нижнього Побужжя

На кінець 20-х рр. ХХ ст. припадає початок новобудовних археологічних експедицій в Україні, які дозволили відпрацювати методики польових досліджень різноманітних типів пам'яток із значущим культурно-хронологічним діапазоном. Зроблені на підставі проведених досліджень висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння давньої історії Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології. Перші дві з таких експедицій - Дніпрогесівська (1927-1932 рр.), очолювана Д.І. Яворницьким та БоГЕС (1930-1932 рр.), під керівництвом Ф.А.°Козубовського, безпосередньо, стосувались дослідження археологічних пам'яток регіону Нижнього Побужжя.

Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855 – 1940 рр.) - історик, археолог, етнограф, письменник, з 1929 року - академік ВУАН, а з 1927 по 1932 рік - керівник Дніпрогесівської археологічної експедиції. Д.І.°Яворницький отримав вищу освіту, закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету (1881). А Магістерську дисертацію «Історія запорізьких Козаків» захистив у 1901 р. в Казанському університеті. В подальшому працював приват-доцентом у Московському університеті. Д.І.°Яворницький за 50 років своєї наукової діяльності видав сотні робіт з історії, етнографії, фольклористики та археології; зібрав і упорядкував тисячі документів та матеріалів. Майже все своє життя вчений присвятив вивченню історії запорізького козацтва, брав участь у численних експедиціях по місцях Запорізьких Січей. Зібрані ним колекції археологічних матеріалів, українських старожитностей, запорізьких реліквій, предметів церковної старовини стали основою для Катеринославського музею імені О.М. Поля (тепер Дніпропетровський історичний музей імені Д.І. Яворницького). В результаті керівництва Дмитром Івановичем (1902-1933) установа перетворилась на один з кращих музеїв України, осередок історико-краєзнавчих досліджень, охорони пам'яток старовини, мистецтва і популяризації історичних знань. На базі музею Д.І.°Яворницьким була створена і очолена науково-дослідна кафедра українознавства з аспірантурою, а також функціонувала губернська архівна комісія і архів.

27 березня 1927 р. Д.І.Яворницький як «кращий знавець археології та історії Запоріжжя» Наркомосом УРСР був призначений відповідальним керівником «постійного археологічного нагляду і археологічних розкопок на території Дніпробуду». Вченому пропонувалося негайно подати у Наркомпрос

«узгоджений з Українським археологічним комітетом ВУАН список особового складу цієї археологічної експедиції». Значна кількість видатних дослідників, які взяли участь у найбільшій на той час комплексній новобудовній археологічній експедиції, говорить про те, що Д.І.°Яворницький блискуче впорався з цим завданням. Цьому сприяла та обставина, що до початку робіт Д.І.Яворницький мав більш ніж 40-річний (1884-1927) досвід археологічних робіт у Надпоріжжі і степовій зоні України. Як історик він мав певну концепцію найдавнішої історії, володів гарними організаторськими здібностями його суспільне визнання сприяло хорошим творчим і особистим відносинам з колегами по експедиції і діловим - з адміністрацією Дніпровського гідробудівництва. Результатом цієї роботи став виданий в 1929 р. під його редакцією 1-й том наукового музейного збірника з матеріалами експедиції.

Активну участь у роботі Дніпрогесівської археологічної експедиції приймав археолог, кандидат історичних наук **Аркадій Вікторович Добровольський (1910-1988 рр.)**. Вченим було відкрито низку поселень на території сучасного Березнігуватського району Миколаївської області. Вперше у Причорномор'ї у 1923 – 1926 рр. під час обстежень ділянки р. Інгулець Аркадієм Вікторовичем були виявлені пам'ятки черняхівської культури, а в подальшому на р. Інгульці біля с. Олександрівка розкопане городище, віднесене А.В.°Добровольським та Г.П. Крисінім до черняхівської культури. На одній з таких пам'яток у с.°Отбе-Василівка були знайдені рештки декількох кам'яних будівель. Автор визначив інгулецькі поселення як такі, що належать місцевому землеробському населенню, культурні особливості котрого були складені в результаті взаємодії з античними містами-колоніями. На його думку, ці поселення разом з нижньодніпровськими (пізньоскифськими) пам'ятками, відкритими В.І.°Гошкевичем та Г.Л. Скадовським, входили до периферії Ольвії. Разом з тим дослідник підкреслював, що сіро-глиняна кераміка відкритих ним пам'яток «нагадує посуд полів поховань», характерних для інших праслов'янських культур, зокрема Лужицької, поморсько-кльошової та ін. Своїми ж дослідженнями неолітичних та енеолітичних пам'яток пониззя Дніпра А.В.°Добровольський розпочав систематичне вивчення неоліту та енеоліту степової смуги України.

У 1931-1932 рр. перед початком будівництва каскаду електростанцій Південного Бугу Бузька археологічна експедиція (БАЕ) Народного комісаріату просвіти УРСР під керівництвом Ф.А. Козубовського провела обстеження берегів і островів річки. Внаслідок цієї розвідки, в межах району було відкрито декілька поселень і зафіксовано багато курганів. Цією ж експедицією на деяких поселеннях були проведені невеликі розкопки і досліджено декілька курганів. Результати проведених робіт Ф.А.°Козубовський опублікував у своїй ґрунтовній, та актуальній до сьогодні книзі «Археологічні дослідження на території БоГЕСу (1931-1932 рр.)» (Київ, 1933). **Федір Андрійович**

Козубовський (1985 – 1938 рр.) народився 5 серпня (24 липня) 1985 року в с. Богушева (сьогодні село Брестської області, Білорусь) у родині селянина. Отримав вищу освіту, закінчивши у 1916 році Смоленський учительський інститут. З 1917 року, перебуваючи на військовій службі, приймав активну участь у революційних подіях на боці більшовиків. У 1918-1919 рр. став одним з організаторів Поліського збройного повстання, під час якого очолював 2-й Поліський комуністичний повстанський полк. Був учасником бойових дій проти німецьких військ, Директорії УНР та польської армії в районі міст Сарни та Пінська. З 1921 року отримав місце вчителя та, в подальшому, працював інспектором народної освіти. Ф.А. Козубовський є засновником і першим директором краєзнавчого музею у м. Коростень. Ще з початку 20-х років ХХ ст. він розпочав наукову діяльність на археологічній ниві. У 1925 році дослідив: поселення мідного та бронзового віків, городища і кургани періоду Київської Русі на території сучасної Житомирської області. Речові знахідки, зроблені під час цих розкопок стали основою першої експозиції музею.

В подальшому Ф.А. Козубовський приймав активну участь у організації та здійсненні експедиційного вивчення різночасових археологічних пам'яток Чернігівщини, Черкащини, Миколаївщини, Херсонщини та Криму. З 1929 по 1932 рік Федір Андрійович обійняв посаду директора Одеської обласної бібліотеки, управляючого обласним архівним управлінням та, одночасно з тим, став аспірантом Одеського крайового історико-археологічного музею (сьогодні Одеський археологічний музей НАН України). З 1930 по 1932 рр. очолив роботи по археологічному вивченню території майбутнього підтоплення ГЕС на Південному Бузі. Під час проведення досліджень у 1930-1931 рр. на території побузьких неолітичних поселень Гард та Чорний Ташлик учасниками експедиції: Ф.А. Козубовським, П.В. Харламповичем, Т.М. Молчановським було виявлено пам'ятки Буго-Дністровської археологічної культури. В подальшому свої дослідження тут проводимуть А.В. Добровольський, О.Ф. Лагодовська, П.І. Хавлюк та, що найважливіше, В.М. Даніленко (видатний дослідник неолітичних пам'яток Нижнього Побужжя, автор масштабної роботи «Неоліт України», першовідкривач Буго-Дністровської культури).

По завершенню аспірантури Ф.А. Козубовський розпочинає наукову діяльність, в якості співробітника Всеукраїнського археологічного комітету та з 1933 по 1934 рр. обіймає посаду вченого секретаря відділу ВУАН. А з 1934 по 1936 рр. стає директором Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. Наприкінці квітня 1936 року Федір Андрійович був заарештований у сфабрикованій органами НКВС УРСР справі. Звинувачений в участі у антирадянській націоналістичній організації до, якої вербував колег та підлеглих, а також у контрреволюційній діяльності з метою «повалення радянської влади, відторгнення України від Союзу РСР та створення самостійної держави з буржуазно-демократичною формою правління, шляхом

збройного повстання, ведення антирадянської агітації та створення бази в масах». В очікуванні вироку, по справі, «розслідування» та розгляд якої тривав більше 2-х років, вченого помістили на примусове лікування до психіатричної лікарні, де, перебуваючи, в нелюдських умовах Федір Андрійович благав своїх катів дати йому отруту. Згідно вироку Ф.А. Козубовського стратили 2 вересня 1938 року. 12 серпня 1958 року Ф.А. Козубовський був посмертно реабілітований.

За три роки до БоГЕСу, у 1927 р. на берегах річки Південний Буг побував та обстежив територію директор Первомайського музею П.В. Харлампович, який описав деякі пам'ятки й окремі археологічні знахідки у доробку «Матеріали з археології та історії Первомайщини» за 1930 рік, вміщеному на сторінках Вісника Одеської комісії краєзнавства. Дослідник відзначив, що багато курганів розкопувались місцевими жителями у пошуках скарбів. У 1928 р. П.В. Харлампович, вперше на території регіону, виявив та дослідив неолітичне поселення Миколина Брояка, розташованого у нижній течії річки р. Чорний Ташлик, що є лівим допливом р. Синюхи. Нажаль, докладніших відомостей про ці розкопки, на сьогоднішній день, ми не маємо, але наприкінці 30-х років ХХ ст. всі матеріали по дослідженню даного регіону були зібрані, узагальнені та надруковані у книзі І.В. Фабріціус «Археологічна карта Причорномор'я Української СРСР». Згідно даних Ірини Василівни, до Первомайського Краєзнавчого музею, заснованого у 1923 р. потрапили майже всі знахідки Бузької експедиції Наркомпроса Української РСР, котра дослідила у 1930-1931 рр. береги р. Південний Буг від гирла р. Башкала до с. Сабатинівка. В результаті, було музеїфіковано багато кісного палеонтологічного матеріалу.

* * *

Підсумовуючи огляд джерел та літератури відносно досліджень у першій третині ХХ ст. археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, авторка вважає за доцільне зазначити наступне:

- археологічна наука початку ХХ ст. стрімко пішла вперед у своєму розвитку у дослідженні старожитностей як у країні в цілому, так і на території Нижнього Побужжя багато чому завдячуючи роботі Б.В. Фармаковського, під керівництвом якого вперше ведуться систематичні планомірні розкопки археологічних пам'яток, зокрема, ольвійського городища, які дають значні наукові результати;

- біля витоків вітчизняної археології стояли особистості, які займалися колекціонуванням (Воронцови, Уварови, Аркаси, Страдомські, Францеви). Приватні колекції та старожитності, знайдені під час ведення систематичних розкопок чи випадкових знахідок, прислужились до створення музейних збірок на Півдні України з окремими археологічними відділами;

- значні здобутки у веденні польових досліджень на території Нижнього Побужжя, охороні археологічних пам'яток, збереженні та науковому

опрацюванні археологічних матеріалів у першій третині ХХ ст. мали: Миколаївський краєзнавчий музей, створений С.І. Гайдученком, згодом очолюваний Ф.Т. Камінським; Херсонський міський музей старожитностей, створений В.І. Гошкевичем та Одеський археологічний музей, під керівництвом С.С. Дложевського;

- на хвилі національного піднесення, в країні швидко формується краєзнавчий рух, який є територіально орієнтованим та через неостаточне оформлення науки у вказаний період і недостатньо чітко визначену її спеціалізацію, в багато чому асоціюється з археологічним рухом;

- перші краєзнавчі товариства, які займалися дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, в першу чергу формуються на базі археологічних та історичних музеїв, як джерел національної самосвідомості. Досягнення представників краєзнавчого руху на теренах досліджень старожитностей Нижнього Побужжя у 1930-х роках, відзначаються методичністю, науковістю, систематичністю та фаховістю, в першу чергу, завдяки освіченості, висококваліфікованій і самовідданій роботі ідеологів краєзнавства на Півдні України – Ф.Т. Камінського, В.І. Гошкевича та С.С. Дложевського;

- на кінець 20-х рр. ХХ ст. припадає початок новобудовних археологічних експедицій в Україні, які дозволили відпрацювати методики польових досліджень різноманітних типів пам'яток із значущим культурно-хронологічним діапазоном. Зроблені на підставі проведених досліджень висновки, дали змогу внести істотні зміни у вивчення та розуміння давньої історії Південної України, а також сприяли формуванню нової наукової школи в археології;

- непрості соціально-політичні умови, які склались у першій третині ХХ ст. в країні, перешкождали нормальному, безупинному розвитку вітчизняної археологічної науки, яка на хвилі краєзнавчих здобутків швидко набирала обертів, врешті-решт, крапку у протистоянні наука-політика, в соціальному плані – поставили масові репресії 30-х рр. ХХ ст., в науковому – перехід до «теорії стадіальності» та відкидання досягнень дореволюційної науки, як буржуазних та «не наукових», що призвело до переривання спадковості в науці, повній її політизації докорінний перелом її методології та, як наслідок, після періоду стагнації, або «завмирання» – рух у зовсім іншому напрямку.

ВИСНОВКИ

Монографія є першим спеціальним комплексним дослідженням, у якому зроблено спробу з'ясувати та проаналізувати рівень дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя за науковим доробком вчених-археологів XIX – 30-х років XX ст. В ній поставлені й розв'язані конкретні історіографічні проблеми, малодосліджені в науковій літературі, а саме:

Проаналізовано та систематизовано існуючу літературу з означеної проблеми. З'ясовано, що переважна більшість праць, присвячених історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст., не мають належного історіографічного огляду, що на нашу думку, є основною складністю й, одночасно, новаторством у розробці теми. У більшості робіт, які торкаються дослідження рівня розробки питання про вивченість археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, об'єм опрацьованих у нарисах матеріалів не є всеохоплюючим, відсутні огляди багатьох видань українських та російських наукових установ та товариств XIX – 30-х років XX ст., автори не подають аналізу джерел, а лише називають їх. Більшість статейних публікацій мають, переважно, реєстраційний характер.

Відсутність історіографічного узагальнення створює наукову проблему, для вирішення якої авторка застосовує загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження, віддаючи перевагу порівняльно-історичному та історіографічному методам. Базуючись на принципі історизму та комплексному підході, ми проводимо вивчення джерельної бази нашого дослідження, основу якої складають різні групи історіографічних джерел, класифіковані за видовим критерієм.

У роботі проаналізована дореволюційна частина наукової спадщини дослідників старожитностей Нижнього Побужжя, котра, з ідеологічних причин, відкидалася радянськими дослідниками та частина здобутків першого післяреволюційного десятиліття, яка частково сприймалася та розвивалася наступниками радянської доби. Такі випадки розриву прямої спадковості науки заслуговують на пильну увагу дослідників, оскільки «прихована» частина спадщини значно рідше потрапляє в поле зору історіографів. Між тим, вона включає не тільки те, що дійсно застаріло, але й те, що виявилось зрозумілим лише в контексті археологічної думки пізнішого періоду («забігання вперед»).

Розвиток археологічної думки щодо вивчення старожитностей Нижнього Побужжя представлено в роботі не у вигляді процесу однолінійного прогресивного сходження, а як безперервну взаємодію досить суперечливих тенденцій. За результатами аналізу джерел можна з певністю стверджувати: конкретні методичні настанови завжди належать своєму часові і надалі

застарівають. Відкриття, зроблені в одному з напрямків наукового пошуку, через деякий час стають надбанням інших, у тому числі, вельми далеких від нього – обмін інформацією йде безперервно. А ось концептуальні платформи («базові концепції») виявляють здатність відроджуватися та оновлюватися на нових витках досліджень. В основі даного явища лежить неминуща відмінність та постійна взаємодія різних філософських підходів у вивченні історії людства. Посилення чи, навпаки, послаблення їх впливу на науку формує, поряд із соціальними факторами, ті концептуальні платформи, в рамках яких виникають наукові школи, що представляють собою інший, вже власне «науковий» рівень опрацювання фактів.

У проаналізованих матеріалах можна знайти детальний перелік відкриттів, списки знахідок, погляди окремих дослідників, у тому числі таких, що є незаслужено забутими. Виконана авторкою робота надає уявлення про результат науково-дослідницької діяльності низки поколінь археологів та археологічних шкіл щодо старожитностей Нижнього Побужжя. В результаті проведеного дослідження можемо вести мову про те, що дійсно в період XIX – 30-х років XX ст. на виокремлення періодів вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя неабиякий вплив справили внутрішні перебудови в науці, а також зовнішні важелі у вигляді соціальних, політичних, психологічних та інших факторів.

Упродовж XIX – 30-х років XX ст. відбувається процес формування археології як самостійної науки. На основі аналізу комплексу джерел та публікацій у розвитку археологічного вивчення пам'яток Нижнього Побужжя ми виділяємо три етапи.

Перший етап (поч. XIX ст. – 1848 р.) – окреслюється випадковими знахідками й епізодичними археологічними роботами та першими ненауковими «кабінетними» дослідженнями, формуванням перших музейних зібрань старожитностей та створенням перших дослідницьких програм; у літературу потрапляють лише предмети музейної цінності, а кількість опублікованих та неопублікованих історіографічних джерел ще надто мала та носить радше фактографічний, описовий, ніж науковий характер.

Другий етап (1848-1900 рр.) – характеризується поступовим переходом до планових археологічних робіт, але археологія ще не займає належного місця в системі гуманітарних наук. Переважну більшість матеріалів становлять випадкові знахідки, лише незначний відсоток займають дослідження О.С. Уварова, П.К. Бруна, М.Є. Аркаса, І.Є. Забіліна, В.Г. Тизенгаузена, І.К. Суручана, Р.О. Пренделя, В.М. Ястребова, Б.В. Фармаковського, Ю.А. Кулаковського. Є.Р. фон Штерна, Б.В. Фармаковського, В.В. Латишева, Г.Л. Скадовського. Відбувається створення низки історико-археологічних товариств, які згуртовують навколо себе значну кількість науковців, призводять до відчутних зрушень в теорії науки, тощо. Для розвитку практичної археології,

найбільшого значення мали Археологічні з'їзди, які значно розширили спектр вивчення пам'яток різних періодів історії людства. Для теорії науки даний етап характеризується різким збільшенням кількості літературних джерел, коли з'являється не лише ціла серія робіт окремих дослідників, а й низка періодичних, почасових і окремих видань, друкованих історико-археологічними товариствами та науково-освітніми установами. Таким виданням, притаманним є підвищення рівня науковості, формування термінологічного, понятійного апарату та появи більш-менш визначеної спеціалізації, появи першого наукового аналізу праць попередників та наявності наукової дискусії.

Третій етап (1900-1930 рр.) – відзначається впровадженням системних і методичних польових робіт, археологічні розкопки набувають науковості та фаховості; створюється низка краєзнавчих організацій, які згуртовують вчених навколо наукових та освітніх установ, краєзнавчих та археологічних музеїв. Вивченням археологічних пам'яток досліджуваного регіону займалися М.Ф. Болтенко, В.І. Гошкевич, Ф.Т. Камінський, Б.В. Фармаковский, С.С. Дложевський, І.В. Фабріціус, Г.П. Крисін, П.В. Харлампович, О.В. Добровольський та ін., які застосовували найновіші методи археологічних досліджень. Основне місце на цьому етапі розвитку належить польовим археологічним дослідженням, проведеним в Ольвії, на о. Березань, Миколаєві, на території Очаківщини, Первомайщини, на Олександрівському городищі, в Арбузинському районі та багатьох інших населених пунктах. Для цього етапу характерне те, що теоретичні роботи вказаного періоду набувають чіткої спеціалізації, системності та академічності, сформований науково-понятійний апарат, необхідно, також, відмітити появу систематичних археологічних звітів, що дало змогу археологам плідно використовувати досвід та надбання попередників на теоретичному рівні, уникаючи багатьох помилок при веденні польових робіт.

У XIX ст. формується низка наукових центрів у коло дослідницьких інтересів яких потрапляють старожитності Нижнього Побужжя, найбільша питома вага серед яких належить Одесі. Протягом XIX ст. тут відзначається археологічна діяльність цілої низки наукових установ (публічна бібліотека, Одеський міський музей та музей ОПС, які певний час існували паралельно, Ришельєвський ліцей (згодом – Новоросійський університет) та ін.). Окрім того старожитності Нижнього Побужжя викликають цікавість у Херсонських, Харківських, Московських та Петербурзьких дослідників, проте їх інтереси обмежуються переважно класичними пам'ятками музейної цінності.

У результаті аналізу джерельної бази з'ясовано, що характерною рисою вивчення археологічних пам'яток краю у XIX – 30-х роках XX ст., стало надання переваги дослідниками студіюванню пам'яток саме античності, на які багата територія Нижнього Побужжя. Уваги пам'яткам інших епох історії людства дослідники починають приділяти лише з кінця XIX ст.

Із накопиченням та збільшенням кількості пам'яток матеріальної культури, отриманих внаслідок випадкових знахідок, під час ведення фортифікаційних робіт на засвоєній території у XIX ст. та діяльності приватних колекціонерів, з'являється потреба в організації місць зберігання для старожитностей, якими стали перші музейні зібрання Чорноморського депо карт у Миколаєві, Одеського міського музею та музею ОПС в Одесі, Археологічне зібрання в Харківському університеті. Основним джерелом відомостей про роботу цих установ стали архівні джерела, каталоги, описи, звіти музейних співробітників, які свідчать про, те що систематизація, науковий аналіз, облік, збереження та догляд за експонатами перших музейних колекцій, ще були відсутні, але в процесі розвитку археологічної науки, вдосконалюється і сама система роботи з експонатами в музейних установах, під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників відбувається система реорганізацій та укрупнень зібрань і колекцій, формуються, нові, більш досконалі форми збереження та дослідження старожитностей.

Визначальним чинником, який засвідчив новий етап у розвитку досліджень археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, стало створення та активна діяльність низки історично-археологічних товариств, які у другій половині XIX ст. визначають археологію, як один із пріоритетних напрямків досліджень. До них, насамперед, належить Одеське товариство історії та старожитностей, Імператорська археологічна комісія, Московське археологічне товариство та ін. Товариства мають свої друковані органи, сприяють публікації й поширенню серед освіченого населення археологічних пам'яток, формують і друкують дослідницькі програми та створюють методи польових й кабінетних досліджень.

В системі освітніх закладів XIX ст., археологічні дослідження пам'яток Нижнього Побужжя здійснювались науковцями Новоросійського та Харківського університетів, діяльність яких на початковому етапі характеризується дилетантством та аматорським підходом, хоча згадані навчальні заклади і виступають центрами формування майбутніх археологічних шкіл, на ґрунті встановлення тісних наукових зв'язків, спадковості ідей та, як наслідок, розвитку теоретичної та практичної частин археологічної науки. Як Новоросійський, так і Харківський університет мали свої спеціалізовані періодичні, почасові та окремі видання, в архівах зберігаються документи, читаних викладачами курсів лекцій, на сторінках котрих відображувався процес розвитку археологічної науки у стінах вказаних вишів.

У процесі формування археологічної науки, котра займалась вивченням старожитностей Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст., важливе місце належало Археологічним з'їздам. Вони посідають певне місце у розвитку краєзнавства, формуванні організаційних структур історичної та археологічної науки, створенні та поповненні музейних колекцій та ілюструють остаточний

перехід від колекціонування предметів музейної цінності до фахових археологічних досліджень, що спираються на конкретні наукові методи. Саме публікації, розміщені у друкованому органі Археологічних з'їздів «Трудах», продемонстрували зміщення акценту з зацікавленості науковим загалом XIX ст. лише античними та слов'янськими пам'ятками матеріальної культури до охоплення науковими дослідженнями старожитностей будь-яких епох історії людства, що значно розширило уявлення науковців про минуле рідного краю, вже на початку XX ст.

Археологічні дослідження Нижнього Побужжя у XIX ст. проводили українські вчені: П.-С. Паллас, І.О. Стемповський, І.П. Бларамберг, П.В. Беккер, Ф.К. Брун, А.П. Чирков, М.А. Аркас, В.Н. Юргевич, П.О. Бурачков, В.М. Ястребов, Р.О. Прендель, О.Л. Бертьє-Делагард, Е.Р. фон Штерн, В.Б. Антонович, О.В. Добровольський та ін., а також російські археологи: П. Сумароков, І.М. Муравйова-Апостол, П.І. Кепен, Г.К. Келер, М.І. Надєждін, Б.В. Кене, І.Є. Забелін, В.Г. Тизенгаузен, В.В. Латишев, О.С. Уваров та ін. Всі вони лишили по собі праці, що є цінними у відношенні вмісту інформації про перші спроби ведення археологічного вивчення краю, про пам'ятки, котрі за різних обставин виявились втраченими для сучасної науки, а також в тому що наочно демонструють якісні зміни у сприйнятті дослідниками, власне розуміння археології, як науки про старожитності, а також її методів, предмету та об'єкту досліджень.

В результаті протягом XIX ст. в Російській імперії, і в Північному Причорномор'ї зокрема, була створена організаційна структура класичної археології у вигляді археологічних товариств та спеціальної урядової комісії, які поряд зі столичними і провінційними музеями діяли практично у незмінному вигляді аж до 1919 р. Вказані організації та установи друкували періодичні, почасові, окремі та ін. видання, мали свої друковані органи, на сторінках яких, публікувались провідні археологічні дослідження.

Археологічна наука початку XX ст. стрімко пішла вперед у своєму розвитку у дослідженні старожитностей як у країні в цілому, так і на території Нижнього Побужжя багато чому завдячуючи роботі Б.В. Фармаковського, під керівництвом якого вперше ведуться систематичні планомірні розкопки археологічних пам'яток, зокрема, ольвійського городища, які дають значні наукові результати та публікуються у вигляді археологічних звітів. Систематична публікація звітів, веде до накопичення значної кількості теоретичного матеріалу, аналіз якого дає змогу учням Б.В. Фармаковського, використовуючи його напрацювання, більш ефективно вести польові археологічні роботи, зокрема б хотілося відмітити вперше застосований Б.В. Фармаковським на території Нижнього Побужжя, а згодом описаний, метод стратиграфії.

Значні здобутки у веденні польових досліджень на території Нижнього

Побужжя, охороні археологічних пам'яток, збереженні та науковому опрацюванні археологічних матеріалів у першій третині XX ст. мали: Миколаївський краєзнавчий музей, створений С.І. Гайдученком, згодом очолюваний Ф.Т. Камінським; Херсонський міський музей старожитностей, створений В.І. Гошкевичем та Одеський археологічний музей, під керівництвом С.С. Дложевського. Плідна робота вказаних установ відображується на сторінках їх періодичних видань, археологічних звітів, тощо, які яскраво демонструють формування науково понятійного апарату, академічність в теоретичних дослідженнях, а також систематичність, наукову спадковість та професійність ведення практичного вивчення краю, коли науковці вже усвідомлюють свої роботи власне, як археологічні, розподіляють методи досліджень на розвідки та розкопки, чітко фіксують, ведуть охоронні роботи, науковий аналіз відкритих старожитностей, музеєфікацію і т. ін.

У перші три десятиліття XX ст. вітчизняна археологічна наука отримала досить плідне історіографічне надбання, яке дає можливість вивчення генези дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, уточнення історії окремих знахідок та їх детальний опис і аналіз тощо. Окрім того треба зазначити, що не всі знахідки збереглися до сьогодні, або ж знаходяться поза межами України, що робить зазначені публікації єдиним джерелом про старожитності регіону знайдені у довоєнний період.

На хвилі національного піднесення, в країні швидко формується краєзнавчий рух, який є територіально орієнтованим та через нестаточне оформлення науки у вказаний період і недостатньо чітко визначену її спеціалізацію, в багато чому асоціюється з археологічним рухом. Перші краєзнавчі товариства, які займалися дослідженням старожитностей Нижнього Побужжя, в першу чергу формуються на базі археологічних та історичних музеїв, як джерел національної самосвідомості. Досягнення представників краєзнавчого руху на теренах досліджень старожитностей Нижнього Побужжя у 1930-х роках, відзначаються методичністю, науковістю, систематичністю та фаховістю, в першу чергу, завдяки освіченості, висококваліфікованій і самовідданій роботі ідеологів краєзнавства на Півдні України – Ф.Т. Камінського, В.І. Гошкевича та С.С. Дложевського.

Непрості соціально-політичні умови, які склались у першій третині XX ст. в країні, перешкоджали нормальному, безупинному розвитку вітчизняної археологічної науки, яка на хвилі краєзнавчих здобутків швидко набирала обертів, врешті-решт, крапку у протистоянні наука-політика, в соціальному плані – поставили масові репресії 30-х рр. XX ст., в науковому – перехід до «теорії стадіальності» та відкидання досягнень дореволюційної науки, як буржуазних та «не наукових», що призвело до переривання спадковості в науці, повній її політизації докорінний перелом її методології та, як наслідок, після періоду стагнації, або «завмирання» – рух у зовсім іншому напрямку.

У XIX – 30-х роках XX ст. на території Нижнього Побужжя археологами було відкрито та досліджено велику кількість пам'яток різних епох та культур. Для історії науки важливе значення має відкриття та наступне вивчення античних поселень регіону, зокрема, о. Березані, Ольвії та ольвійської хори. Значущим стало виявлення в 30-х роках XX ст. поселення епохи пізньої бронзи «Дикий сад», сьогодні внесеного до списку об'єктів, що знаходяться під охороною «ЮНЕСКО», довгий час не досліджуваного, відновленню вивчення якого, в певній мірі сприяло студіювання археологами історіографічної спадщини попередників.

Матеріали дисертації можуть бути використані у наукових працях з вітчизняної історіографії, методології та історії археологічної науки. Отриманні дані можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення історії наукової думки та археології України. Дисертаційне дослідження спрямоване на розкриття та заповнення лакун з історії археологічної думки відносно регіону Нижнього Побужжя.

З огляду на вищезазначене, дисертант підкреслює, що історіографія історії археологічних досліджень Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст. належить до актуальних, культурно вагомих напрямків розвитку сучасної історичної науки. Дане дисертаційне дослідження підбило підсумки багаторічної наукової роботи істориків та археологів, розробки ними вузлових аспектів такої проблеми як вивчення археологічних пам'яток Нижнього Побужжя у XIX – 30-х роках XX ст., встановило достовірність і повноту їх висвітлення, з'ясувало питання, які неопрацьовані чи вивчені недостатньо, або ж спотворені, і в такий спосіб окреслило шляхи подальшого розвитку історіографії археологічних досліджень краю у вітчизняній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Монографії та статті

1. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья / Михаил Васильевич Агбунов. – М.: Наука, 1992. – 234, [3] с.: ил.
2. Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского (Античная география Северо-Западного Причерноморья) / Михаил Васильевич Агбунов. – М.: Мысль, 1985. – 160 с.
3. Агбунов М.В. Город Борисфен / Михаил Васильевич Агбунов // Античная география Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1992. – С.162-165.
4. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта): [зб. науч. труд. / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко]. – К.: Наук. думка, 1990. – 128+[4] с.
5. Анучин Д.Н. Историческая записка о деятельности Императорского Московского Археологического Общества за первые 25 лет существования / Дмитрий Николаевич Анучин. – М., 1890. – С.121, 305: Предисловие.
6. Анучин Д.Н. И.Е. Забелин, как археолог в первую половину его научной деятельности (1842-1876) / Дмитрий Николаевич Анучин // Древности. Труды Императорского археологического общества. – М., 1909. – Т. XXII. – Вып. 2 – С.42-70.
7. Аренс Е.И. История русского флота: Царствование Александра I / Евгений Иванович Аренс. – СПб.: Лит. К. Биркенфельда, 1899. – 2+90+2 с.
8. Аркас Н.Н. Сравнительная таблица Еллинских поселений по Евксинскому Понту, Безыменного автора, с местами, назначенными на мерка морской карте Чорного моря, последней описи, 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари / Николай Николаевич Аркас // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С.144-151.
9. Аркас Н., Брун Ф. Археологическая разведка некоторой части Ольвии / Николай Николаевич Аркас, Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.412.
10. Атлас к Трудам Третьего Археологического Съезда. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – 317 с.
11. Археологические экспедиции ГАИМК и ИА АН СССР в 1919-1956 гг. Указатель. – М., 1958. – 210 с.
12. Археология, история и архивное дело России в переписке профессора Д.Я. Самоковасова (1843-1911) / Составление, вступительная статья и комментарии С.П. Щавелёва. – Курск: изд-во Курского гос. мед. ун-та, 2007. – 508 с., илл.
13. Археология Украинской ССР. – В 3 т. – Т.1: Первобытная археология: научное издание / Ред. И.И. Артеменко, С.С. Березанская, Ю.Г. Колосов. – К.: Наукова думка, 1985. – 568 с.: ил, карты.
14. Археология Украинской ССР. – В 3 т. – Т.2: Скифо-Сарматская и античная археология: научное издание / Ред. И.И. Артеменко, В.А. Анохин, С.С. Бессонова. – К.: Наукова думка, 1986. – 592 с.: ил, карты.
15. Археология Украинской ССР. – В 3 т. – Т.1: Раннеславянский и древнерусский периоды [Текст]: научное издание / Ред. И.И. Артеменко, В.Д. Баран, М.П. Кучера. – К.: Наукова думка, 1986. – 576 с.: ил, карты.
16. Асланбегов А.Б. Адмирал Алексей Самуилович Грейг. Биографический очерк / Авраамий Богданович Асланбегов. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1873. – 2+172 с.
17. Арциховский А.В. Археология / Артемий Владимирович Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР: [в 5 т.]. – М.-Л., 1955. – Т.1: Археология. – С.525-535. [до сер. XIX в.]
18. Арциховский А.В. Археология / Артемий Владимирович Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР: [в 5 т.]. – М.-Л., 1959. – Т. 2: Археология. – С.614-632 [до сер. XIX в.].
19. Ашик А.Б. И.А. Стемпковский: [Некролог] / А.Б. Ашик: [с редакторскими подстрочными примечаниями Н.Н. Мурзакевича] // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.907.
20. Бабак М. Відгуки з нашого краю / М. Бабак, Ю. Ризаков, П. Рябков // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.111-114.
21. Багалей Д.И. Археологические материалы как источник археологии / Дмитрий Иванович Багалей // Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 г. / Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слущкого: [С 26 фототипными таблицами]. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, Остоженка, 1902. – Т. 2. – С.86-87.
22. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета: в 2 т./ Дмитрий Иванович Багалей [по неизданным материалам 1802-1815]. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1893-1898. – Т. 1. – С.441-442.
23. Багалей Д. Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури / Дмитро Багалей; Укр. Акад. наук. – К., 1927. – 163+VII с. – (Збірник історико-філологічного відділення, № 62). (С.104-110: Підготовка XII Археологічного з'їзду та його значення, огляд друкованих праць з'їзду.)
24. Барбот де Марни Н.П. Геологический очерк Херсонской губернии / Николай Павлович Барбот де Марни. – СПб: Тип. В. Демакова, 1869. – 8+X+165 с.
25. Барон В.Г. Тизенгаузен. Некролог (с портретом) // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 2. – С.112-

- 126.
26. Беккер П.В. Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена, в отношении к древним его колониям / Павел Васильевич Беккер // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – Отд. 3. – С.183-185.
27. Беккер П. О двух Ольвийских надписях / Павел Беккер // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – С.119-131
28. Беккер П. О заслугах Калининника по надписи Ольвийской / Павел Беккер // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – С.131-133.
29. Беккер П. О надписях на ручках греческих амфор и кусках древней черепицы / Павел Беккер // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.8-75.
30. Беккер П. О надписях на ручках греческих амфор из собрания И.К. Суручана / Павел Беккер // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С.13-50.
31. Белов Г.Д. Дневник Археологической экспедиции Херсонского музея (1926) / Григорий Дмитриевич Белов // ХС. – 1927. – Вып. 2. – С.273-288.
32. Белавенец П.И. Материалы по истории русского флота / Петр Иванович Белавенец. – М.-Л.: Военмориздат, 1940. – 152 с.
33. Бертъе-Делагард А.Л. Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей / Александр Львович Бертъе-Делагард. – Одесса, 1888. – 2+VI+59 с.
34. Бертъе-Делагард А.Л. Подделка греческих древностей на юге России / Александр Львович Бертъе-Делагард // ЗООИД. – Одесса, 1896. – Т. 19. – II. Материалы. – С.27-68.
35. Бертъе-Делагард А.Л. Древности Южной России: Раскопки Херсонеса / Александр Львович Бертъе-Делагард // Материалы по археологии России. – СПб., 1893. – № 12. – С.8. Примеч.3.
36. Бестужев-Рюмин К. (рец.) Труды Первого археологического съезда в Москве в 1869 г. (Изданы под редакцией гр. А.С. Уварова). – М. 1871. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. CLX, апр. – Отд. 2. – С.301-308.
37. Блаватский В.Д. Античная археология Северного Причерноморья / Владимир Дмитриевич Блаватский. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 230 с., ил.
38. Бларамберг И. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя / Иван Павлович Бларамберг / [перевод А. Писарева]. – М.: О-во истории и древностей российских при Имп. Моск. ун-те, 1828. – 2+VIII+64+1 с.
39. Бларамберг И.П. Замечания на некоторые места древней географии Тавриды / Иван Павлович Бларамберг [Пер. с франц. Г.И. Соколова] // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – Отд. 1. – С.1-19.
40. Бларамберг И.П. Письмо к А.А. Писареву, 16 мая 1825 (об издании медалей древней Ольвии) / Иван Павлович Бларамберг // Труды и записки Московского общества истории и древностей российских. – 1827. – Ч. 3. – Кн. 2. – С.118-119.
41. Блау О. Инородческие монеты, чеканенные в Ольвии / Отто Герман Блау // ЗООИД. – Одесса, 1877. – Т. 10. – С.415-416.
42. Бобринская А.А. / Рец. А.А. Бобринской [о работе Фармаковского] // Отчёт Императорской археологической комиссии за 1896 год. – СПб., 1898. – С.81.
43. Болгари П. Черноморский флот: Исторический очерк / П. Болгари, Н. Зоткин, Д. Корниенко, М. Любчиков, А. Ляхович. – М.: Воениздат, 1967. – 342 с.
44. Болтенко М. Corpus Vasorum Antiquorum (Librairie ancienne E.Champion, Paris, Quai Malaquais, 5) / Михаил Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.104-105.
45. Болтенко М. До сучасної екскурсійної літератури про Ольвію / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.105-111.
46. Болтенко М. До питання про час виникнення та назву давнішньої оселі над Бористеном: (З Березансько-Ольбійських студій) / Михайло Болтенко // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.35-39.
47. Бороздин И.Н. Античная культура на юге России / Илья Николаевич Бороздин. – М.: «Практические знания» 1918. – 48 с.
48. Браун Ф.А. Шведская руническая надпись, найденная на о. Березани / Федор Александрович Браун // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1907. – Вып. 23. – С.66-75.
49. Брун Ф.К. О местоположении Тираса / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С.64.
50. Брун Ф.К. Донесение о поездке к устьям Буга и Днепра / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.988.
51. Брун Ф.К. О Киммериянах Геродота и о переселениях киммерского племени / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С.239.
52. Брун Ф. Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун. – Одесса: Тип. Францова, 1870. – 35 с.
53. Брун Ф.К. Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания / Филипп Карлович Брун // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.332.
54. Брун Ф.К. Черноморье / Филипп Карлович Брун. – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1879. – Ч. 1. – С.146-159.
55. Бузескул В.П. Открытия XIX и начала XX в. В области истории древнего мира: [В 2-х ч.] / Владислав Петрович Бузескул. – Ч. 2: Древнегреческий мир. – Пг.: Academia, 1924. – 182 с.

56. Бузескул В.П. Изучение древностей северного побережья Черного моря и их значение с точки зрения греческой и мировой истории / Владислав Петрович Бузескул. – К.: Тип. УАН, 1927. – 24 с.

57. Бураков А.В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры / Анатолий Виссарионович Бураков; АН УССР, Ин-т археологии. – К.: Наукова думка, 1976. – 159 с., ил.

58. Бурачков П.О. О местоположении древнего города Каркинитиса и монетах ему принадлежащих / Платон Осипович Бурачков // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т.9. – С.1-133.

59. Ваксель Л.С. Изображения разных памятников древности, найденных на берегах Черного моря, принадлежащих Российской империи. Снятые с подлинников в 1797-м и 1798-м годах, с приложением географической карты тех мест, где оные памятники обреты, с древними наименованиями / Лев Савельевич Ваксель. – СПб.: Печатано у И.К. Шнора, 1801. – 8 с., 15 с. илл., карты.

60. Вегнер В. Эллада. Очерки и картины Древней Греции для любителей классических древностей и для самообразования / Вильгельм Венгер. – СПб.-М.: Т-во М.О. Вольф, 1914. – X+1012+VII с., ил., карты.

61. Верещагин А.В. Присуждение Уваровской золотой медали за раскопки Ольвии / А.В. Верещагин // Труды Вятской ученой археологической комиссии. – 1906. – Вып. 516. – С. 71-72.

62. Веселовский Н.И. История Императорского русского Археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. 1846-1896 / Николай Иванович Веселовский. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1900. – [4], 514, [1] с.

63. Веселовский Н.И. Современное состояние вопроса о «Каменных бабах» или «Балбалах» / Николай Иванович Веселовский // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – Ч. I: Исследования. – С.408-444.

64. Веселовский Н.И. О приобретении для Императорского Эрмитажа нумизматической коллекции И.А. Стемповского / Николай Иванович Веселовский // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1915. – № 52. – С. 186-195.

65. Вигель Ф.Ф. Записки / Филипп Филиппович Вигель; Издание «Русского архива». – М.: Университетская типография, 1891. – Ч. 1. – 224 с. – С.132-133.

66. Вигель Ф.Ф. Записки / Филипп Филиппович Вигель; Издание «Русского архива». – М.: Университетская типография, 1893. – Ч. 7. – С.210: (о Стемповском)

67. Викторова В.Д. Научный поиск в археологии / Валентина Дометьяновна Викторова. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 149, [3] с.

68. Висновок наукового комітету НКО України на звіт про роботу

Херсонського музею старожитностей і образотворчих мистецтв в 1922 р. (2 квітня 1923 р.): [Оцінка діяльності В.І. Гошкевича] // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С.374.

69. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук, 1924-1930: Систематичний розпис змісту / [упорядник Л.О. Жирнова]. – Одеса: Друк, 1999. – С.3.

70. Воронов С.А. Сокровища Чёрного моря. Подводная археология Украины / Сергей Александрович Воронов. – К., 2010. – 100 с.

71. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство / Виктор Францевич Гайдукевич. – М.Л.: Изд-во АН СССР в Лгр., 1949. – 624 с., илл.

72. Гарден Ж.-К. Теоретическая археология / Жан-Клод Гарден. – М.: Прогресс, 1983. – 295 с., илл.

73. Ге Н.Н. Исторический очерк столетнего существования г. Николаева при устье Ингула (1790-1890) / Николай Николаевич Ге. – Николаев, 1890. – С.6-8.

74. Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии: У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов / Владимир Федорович Генинг. – К.: Наукова думка, 1982. – 225 с.

75. Генинг В.Ф. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX ст.) / Владимир Федорович Генинг, Валерий Николаевич Левченко. – К.: [Ин-т археологии АН Украины], 1992. – 64 с.

76. Горбенко К.В. Степная Троя Николаевщины: Очерк / Кирилл Владимирович Горбенко, Юрий Спиридонович Гребенников, Александр Игоревич Смирнов. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. – 30 с.

77. Гошкевич Виктор Иванович (1860-1928): Наук.-допом. покажч. / ОУНБ ім. О.М. Горького: / [склад. Н.М. Діба, Г.П. Мокрицька]. – Херсон, 1993. – 17 с.

78. Гошкевич В.И. Замок князя Сименона Олельковича и летописный городец под Киевом / Виктор Иванович Гошкевич. – К., 1890. – 27 с.

79. [Гошкевич В.И.] Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Тип. губ. правл., 1896. – 582 с.

80. Гошкевич В.И. Клады и древности Херсонской губернии / Виктор Иванович Гошкевич: Кн.1. – Херсон: Тип. «Юга», 1903. – [4], IV, 176, II с., ил.

81. Гошкевич В.И. Монеты и медали: Летопись музея. Вып.1 / Херсон. гор. Музей / Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Херс. гор. управление, 1910. – [2], XXX, [2], 128 с.

82. [Гошкевич В.И.] Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 годы. Вып. 2 / Сост. Виктор Иванович Гошкевич; Херсонски городской музей древностей. – Херсон: Херсонское городское управление, 1912. – [4], IV, 85 с., ил.

83. Гошкевич В.И. Древние городища по берегам низового Днепра:

Летопись музея. Вып. 3 / Виктор Иванович Гошкевич; Херсон. музей древностей Херсон. края. – Херсон, 1913. – 31 с.: ил. – (Оттиск ИАК; Вып. 47).

84. [Гошкевич В.И.] Древнее кладбище и городище в Николаеве // Летопись музея за 1912 год. Вып. 4 / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Изд. гор. упр., 1914. – [4], VI, 71 с.

85. Гошкевич В.И. Где был древний Одесс? / Виктор Иванович Гошкевич // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – П. Материалы. – С.445-450.

86. [Гошкевич В.И.] Дар семьи Н.Н. Аркаса // Летопись музея за 1913 год. Вып. 5 / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Изд. гор. упр., 1915. – [4], IV, 44 с., ил.

87. [Гошкевич В.И.] Летопись музея за 1914 год. Вып.6 / Сост. Виктор Иванович Гошкевич. – Херсон: Изд. гор. упр., 1916. – [4], IV, 48 с.

88. Гошкевич В.И. Где был древний Одесс?: Летопись музея. Вып. 7 / Виктор Иванович Гошкевич; Херсон. гор. музей древностей Херсон. края. – Херсон, 1916. – П, 6 с.: ил., карт., план. – (Оттиск ЗООИД; Вып.32).

89. Гошкевич В.И. Звіт про роботу Херсонського музею старожитностей і образотворчих мистецтв в 1922 р. (9 лют. 1923 р.) // Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.). – К., 1991. – С.370-371.

90. Гошкевич В.И. Погребения, датированные Джучидскими монетами из раскопок И.Я. Стемпковского / Виктор Иванович Гошкевич // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.104-111: ил. – Доп. І. Фабріціус. – С.111.

91. Граков Б.Н. Малые городища и селища скифского времени на Нижнем Днепре / Борис Николаевич Граков // Каменское городище на Днепре. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – С.151-165.

92. Граф Алексей Сергеевич Уваров. Сборник: Материалы для биографии и статьи по теоретическим вопросам. Издание ко дню 25-тилетия со дня кончины. – Т. 3 / Под ред. П.С. Уваровой. – М., 1910. – С.12-125.

93. Гребенников В.Б. Історія вивчення пам'ятників археології у Миколаївській області (кінець XVIII-XX ст.) / Віктор Борисович Гребенников. – Миколаїв, 2010. – 141 с.

94. Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX-III вв. до н.э.) / Юрий Спиридонович Гребенников. – Николаев, 2008. – 192 с.

95. Григорович В.И. Отчет о поездке в Петербург с 25 июня по 8 октября 1875 г., заключающий записку о пособиях к изучению южнорусской земли, находящихся в военно-учетном архиве Главного штаба / В.И. Григорович // Записки Новороссийского университета. – 1876. – Одесса, 1876. – Т. 20. – Ч. 2. – С.9-37. – Отдельный оттиск.

96. Двенадцатый Археологический съезд в Харькове в 1902 г.: [Материалы Предварительного комитета]. – М.: Б.и., 1900. – 34 с.

97. Двенадцатый Археологический съезд в Харькове в 1902 г. – М.:

Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1902. – 42 с.

98. Деволанн Ж.Ф. Очерк моей службы в России, 1787-1811 гг. / Ред. Н.Г. Глеб-Копанский. – Одесса, 1999. – 136 с.

99. Дложевський С.С. Одеський державний історично-археологічний музей / Сергій Степанович Дложевський. – К., 1927. – 36 с.

100. Дложевський С. Епіграфічні дрібниці: (3 нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) / Сергій Степанович Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.49-57.

101. Дложевський С.С. Апулійська ваза – аск Одеського державного історично-археологічного музею / Сергій Степанович Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Одеса, 1925. – № 2/3. – С.101-104.

102. Дложевський С.С. Ернест Романович Штерн (1859-1924) / Сергій Степанович Дложевський // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Одеса, 1925. – № 2/3. – С.99-101. – (Библиогр. С.100-101).

103. Добровольский А. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца / Аркадий Викторович Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.77-79.

104. Добровольский А. Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи (Снигиревского района Херсонского округа) / Аркадий Викторович Добровольский // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч.2-3. – С.79-81.

105. Добросердов Д. Додаток: Висновки щодо кизикського гекта Одеського Історико-Археологічного Музею / Д. Добросердов // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч.4-5. – С.24-25.

106. Доклад члена совета Э.Р. фон Штерна по поводу вновь приобретенных музеем древностей, особенно нового эпиграфического материала // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т.22. – V. Протоколы. – С.82-92.

107. Достопримечательные рисунки и чертежи, хранящиеся в музее Общества // ЗООИД. – Одесса, 1848-1850. – Т. 2. – С.840.

108. Древний мир на юге России. Изборник источников по культурной истории Востока, Греции и Рима. – В 2 ч. – Ч. 2 / Под ред. Б.А. Тураева, И.Н. Бороздина, Б.В. Фармаковского. – М.: Т-во скоропечатни А.А. Левенсон, 1918. – IV, 102 с., ил.

109. Древности Северного берега Понта. Сочинение П. Кеппена. – М.: О-во истории и древн. российских, 1828. – [2], 175 с.

110. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. – Т. 3. Вып. II / Ред. К. Гёрц. – М.: [б.и.], 1871. – 264 с. + 3 л. ил.

111. Древности: Труды Императорского Московского Археологического общества [Текст] / Императорское Московское Археологическое общество. Т. 3, Вып. III / Ред. К.К. Герц, Ред. В.Е. Румянцов. – М.: Синодальная типография, 1873. – 338 с.

112. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. Т. 4, Вып. 2 / ред. В.Е. Румянцов. – М.: [б.и.], 1874. – С.37-94, 41-62, 31-74 + 4 л. илл.

113. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. Т. 4, Вып. 3 / ред. В.Е. Румянцов. – М.: [б.и.], 1874. – С.VIII, 95-176, 9-21, 75-105 + 1 л., ил.

114. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. Т. 6, Вып. 1 / Ред. В.Е. Румянцов. – М.: [б.и.], 1875. – 86, 22, 20, 4 с. + 1 л. карт.

115. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. Т. VI / Ред. В.Е. Румянцов. – М.: Синодальная типография, 1876. – II, 150-290, 39-44 с. + 5 л. ил.

116. Древности: Труды Московского Археологического общества [Текст] / Московское Археологическое общество. Т. 8 / Ред. В.Е. Румянцов. – М.: Синодальная типография, 1880. – 200, 38, 88, 107 с. + 1 л. ил.

117. Древности: Труды Императорского Московского Археологического общества [Текст] / Императорское Московское Археологическое общество. Т. 9, Вып. I / Ред. В.Е. Румянцов. – М.: [б.и.], 1881. – 88, 54 с + 9 л. ил.

118. Древности: Труды Императорского Московского Археологического общества [Текст] / Императорское Московское Археологическое общество. Т. 12, Вып. II / Ред. А.В. Орешников. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1888. – С.30-138, 101-206.

119. Древности: Труды Императорского Московского Археологического общества [Текст] / Императорское Московское Археологическое общество. Т.13, Вып. I / Ред. В.К. Трутовский. – М.: Типография А.И. Мамонтова, 1889. – 201, 20 с., ил.

120. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнаджирский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с., ил.

121. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: [Изд-во АН СССР], 1959. – 279 с., ил.

122. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с., ил.

123. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. / Елена Иоасафовна Дружинина. – М.: Наука, 1981. – 215 с., ил.

124. Дюбрюкс П. Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на европейском берегу Босфора

Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Черном море / Павел Дюбрюкс [перевод с франц. А. Дюбрюкса] // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. 4. – Отд. 1. – С.3-84.

125. Екатерина II и Г.А. Потемкин: Личная переписка, 1769-1791 гг. / [изд. подгот. В.С. Лопатин]. – М.: Наука, 1997. – 991 с., илл.

126. Жебелев С. Памятники классической скульптуры, хранящиеся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей / Сергей Александрович Жебелев // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. – I. Исследования. – С.69-71.

127. Жебелев С.А. Отзыв о трудах Э.Р. фон Штерна, посвященных классическим древностям Южной России / Сергей Александрович Жебелев // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – Протоколы. – С.95-112.

128. Жебелев С.А. Εεϋς Βορυσσθενη ειϋσπλιν (К IosPE, I2, 24) / Сергей Александрович Жебелев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1918. – Т. 54. – С.65-72.

129. Жебелев С.А. Введение в археологию [в 2 ч.] / Сергей Александрович Жебелев. – Пг.: Наука и школа, 1923. – Ч. I: История археологического знания. – 199 с.

130. Жебелев С.А. Введение в археологию [в 2 ч.] / Сергей Александрович Жебелев. – Пг.: Наука и школа, 1923. – Часть II. Теория и практика археологического знания. – Петроград: Наука и школа, 1923. – 172 с.

131. Жебелев С.А. Памяти В.И. Гошкевича / Сергей Александрович Жебелев // Сообщения. Государственной Академии истории материальной культуры. – 1929. – Сб. 2. – С. XXVII.

132. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи: [2-е изд.] / Сергей Александрович Жебелев. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 388 с.

133. Забелин И.Е. Опыты изучения русских древностей и истории: Исследования, описания и критические статьи Ив. Забелина: [В 2-х частях] / Иван Егорович Забелин. – М.: Издание К. Солдатенкова. – Ч. I. – 1872. – [4], 566, II с.; Ч. II. – 1873. – [2], 506, [1] с.

134. Забелин И.Е. В чём заключаются основные задачи археологии как самостоятельной науки / Иван Егорович Забелин // Труды III Археологического съезда в Киеве бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С.1-18.

135. Забелин И.Е. Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в повременных изданиях Императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете за 1815-1888 гг. С присовокуплением исторического очерка деятельности общества с 1804 по 1884 гг. / Иван Егорович Забелин. – В 2-х ч. – М.: Имп. О-во истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1889. – 252 с.

136. Забелин И.Е. Доклад о действиях Императорской Археологической

Комиссии за 1873 г. / Иван Егорович Забелин, Владимир Густавович Тизенгаузен // Отчет Археологической Комиссии 1873 г. – СПб., 1876. – С. I-XXXIV.

137. Забелин И.Е. Дневники. Записные книжки / Иван Егорович Забелин. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2001. – 384 с.

138. Залізник М. Праці археологічних з'їздів у Харкові й Катеринославі / М. Залізник // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т. ХС. – Кн. IV. – С. 179-212.

139. Записка для обозрения русских древностей: [печат. / Императорское Русское Археологическое Общество]. – СПб.: В типографии Якова Трея, 1851. – 80 с.

140. Записки Н.Н. Мурзакевича. 1806-1883 // Русская старина. – СПб., 1887. – Кн. 9. – С. 496.

141. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты / Александр Израилевич Зевелев. – М.: Высшая школа, 1987. – 159, [2] с.

142. Зеленецкий К.П. Жизнь и ученая деятельность И.П. Бларамберга / Константин Петрович Зеленецкий // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 220-228.

143. Зелінський Г. Вірменський надгробок з Очакова початку XVIII ст. / Г. Зелінський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С. 45-46.

144. Известия Императорской Археологической Комиссии. – С.-Петербург, 1901. – Выпуск 1. – С. 1-2.

145. Известия о занятиях четвертого Археологического съезда в Казани / Изд. под ред. Д.А. Корсакова. – Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1877. – 49, 176 с.

146. Известия о занятиях четвертого Археологического съезда в Казани. – Казань: Типография Императорского университета, 1877. – II, 192 с.

147. Известия о занятиях седьмого Археологического съезда в Ярославле, 6-20 августа 1887 г. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1887. – № 1-15. – 160 с.

148. Известия XII Археологического съезда в Харькове, 15-27 августа 1902 г. – Х.: Электр. типолитография С.А. Шмерковича, 1902. – VI, 238 с.

149. Известия о занятиях Седьмого археологического съезда в Ярославле с 6-20 августа 1887 г. – Ярославль, 1887. – 312 с.

150. Издания Императорской Археологической Комиссии // Известия Императорской Археологической комиссии. – С.-Петербург, 1902. – Вып. 4. – С. 143-144.

151. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию: (2-е издание, новое, вновь обработанное автором): [В 4 т.] / Владимир Васильевич Измайлов. – М.: В типографии Христоф. Клаудия, 1805. – Ч. 1. – IV+142 с.; Ч. 2. –

IV+144 с.; Ч. 3. – IV+142 с.; Ч. 4. – IV+104 с.

152. Иконников В.С. Опыт русской историографии / Владимир Степанович Иконников. – К.: Унив. тип., 1892. – Репринтное издание 1891-1908 гг. – СПб.: Альфарет, 2007. – Т. 1 – Кн. 1. – 1068 с.

153. Иконников В.С. Опыт русской историографии / Владимир Степанович Иконников. – К.: Унив. тип., 1892. – Репринтное издание 1891-1908 гг. – СПб.: Альфарет, 2007. – Т. 1 – Кн. 2. – 980 с.

154. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К.: Ти. Имп. ун-та св. Владимира Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – Репринтное издание 1891-1908 гг. – СПб.: Альфарет, 2007. – Т. 2. – Кн. 1. – 1120 с.

155. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К.: Ти. Имп. ун-та св. Владимира Акц. общ. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – Репринтное издание 1891-1908 гг. – СПб.: Альфарет, 2007. – Т. 2. – Кн. 2. – 1064 с.

156. Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864-1914 гг.). Под ред. П.С. Уваровой и И.Н. Бороздина. – М.: Скоропеч. А.А. Левенсон, 1915. – Т. 2: Биографический словарь членов Общества. Список трудов членов общества, помещенных в изданиях Общества. – XXII, 447, 257 с.; 24 л. портр.

157. Историческая записка о деятельности Императорского Московского археологического общества за первые 25 лет существования. – М.: [Б.и.], 1890. – [4], 124, 308 с.

158. Историчні пам'ятки м. Миколаєва // Лагута М.Д. Историчні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. – Миколаїв, [б. р.]. – С. 30-33.

159. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / [И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцев]. – М.: Росий. гос. гуманит. ун-т, 1998. – 702 с.

160. Как составилось собрание «Каменных баб» музея Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32. – II. Материалы. – С. 65-74.

161. Калакура Я.С. Историчне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

162. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху / Петр Осипович Карышковский. – К.: Наукова Думка, 1988. – 166, [1] с., 4 л. ил.

163. Каталог выставки VIII археологического съезда. – М., 1890. – Ч. 9: Зала 10-я. Собрание графа А.С. Уварова [и др.]. – 210 с.

164. Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве. – К., 1899. – 341 с. разд. паг.

165. Кёне Б.В. Описание музея покойного князя Василия Викторовича Кочубея (составлено по его рукописному каталогу) и исследования об истории и

нумизматике греческих поселений в России, равно как царств: Понтийского и Босфора Киммерийского / Борис Васильевич Кёне. – [В 2 ч. В 2-х т.]. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1857. – Т. 1. – [6], VIII, 452, 5 с., 7 л. ил.

166.Кеппен П.И. План города Ольвии с окрестностями / Петр Иванович Кеппен. – СПб., 1821. – 1 с.

167.Кеппен П.И. Древности Северного берега Понта / Петр Иванович Кеппен. – М.: О-во истории и древн. российских, 1828. – [2], 175 с.

168.Кеппен П.И. Список известнейшим курганам в России / Петр Иванович Кеппен. – СПб.: Тип. Н. Грача, 1837. – [2], 35 с.

169.[Кеппен П.И.] О курганах: Предварительное разыскание (1836) / Публ. А.И. Маркевича // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1908. – № 42. – С. 1-41.

170.Кеппен Ф.П. Ученые труды П.С. Палласа / Федор Петрович Кеппен. – СПб., 1895. – 54 с.

171.Кеппен Ф.П. Биография П.И. Кеппена / Федор Петрович Кеппен // Сборник отделения русского языка и словесности Академии Наук. – СПб.: Типография Академии наук, 1912. – Т. 89. – № 5. – С. 1-125.

172.Клейн Л.С. Археологические источники / Лев Самуилович Клейн. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978. – 119 с.

173.Клейн Л.С. Феномен советской археологии / Лев Самуилович Клейн. – СПб.: ФАРН, 1993. – 128 с., 8 л. ил.

174.Клейн Л.С. История российской археологии: учения, школы и личности / Лев Самуилович Клейн [Электронный ресурс]: – Режим доступа до книги: http://www.archaeology.ru/ONLINE/Klejn/Klejn_a_29.html

175.Ковалевский Ф.М. Остров Березань. Военно-исторический очерк / Ф.М. Ковалевский // ЗООИД. – 1904. – Т. 26. – Отд. 4: Протоколы 361 заседания. – С. 48-52.

176.Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / Иван Дмитриевич Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 439 с.

177.Ковальченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории / Иван Дмитриевич Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5. – С. 3-9.

178.Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / Иван Дмитриевич Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3-33.

179.Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр. / Ф.А. Козубовський. – К.: Вид-во ВУАН, 1933. – 98 с.

180.Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / Ірина Іванівна Колесник – К.: Генеза, 2000. – 254 с.

181.Кондаков Н.П. Греческие терракотовые статуэтки [в их отношении к искусству, религии и быту] (отдельный оттиск) / Никодим Павлович Кондаков.

– Одесса: Франко-рус. тип. Л. Даникана, 1879. – 107 с.

182.Кономопуло І. (Фабріціус). Ретельні розкопки, зроблені Херсонським історико-археологічним музеєм 26, 27 та 28 вересня 1924 року на Городищі близ Верхньо-Аджигольського маяку / Ірина Василівна Кономопуло // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.74-77.

183.Крапивина В.В. Ольвия: Материальная культура I-IV вв. н.э / Валентина Владимировна Крапивина. – К.: Наукова думка, 1993. – 184 с.

184.Крисін Г. Дитячі поховання на о. Березані / Г. Крисін // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.97-103.

185.Крисін Г.П. Алябастрова ваза з острова Березані / Г.П. Крисін // Літопис музею 1927-1928 рр. Державний Херсонський історико-археологічний музей. – Херсон, 1929. – Вип. 9. – С.21-27.

186.Крыжицкий С.Д. Ольвия: Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов / Сергей Дмитриевич Крыжицкий. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.

187.Крыжицкий С.Д. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта) / С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко. – К.: Наукова думка, 1990. – 128, [4] с.

188.Крючков Ю.С. Алексей Самуилович Грейг, 1775-1845 / Юрий Семенович Крючков. – М.: Наука, 1984. – 104 с., ил.

189.Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды: краткий исторический очерк / Юлиан Андреевич Кулаковский. – К.: Типо-литография т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1906. – [4], IV, 145 с.

190.Кулаковский Ю.А. Раскопки в Ольвии / Юлиан Андреевич Кулаковский // Отчет Археологической Комиссии 1900 г.– СПб., 1902. – С.3-12.

191.Кумани Н.М. Обзор гидрографических съемок Черного и Азовского морей / Н.М. Кумани // Записки Гидрографического департамента Морского министерства. – СПб., 1844. – № 4.2. – С. 380, 397-398.

192.Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М.: Ермак, 2003. – 366 с.

193.Курінний П.П. Ернест Романович Штерн / П.П. Курінний // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С.220-223.

194.Курінний П. Історія археологічного знання про Україну: [Препринт / Передм. О. Супруненка. – Репринт. роботи] / П. Курінний; Укр. віл. ун-т, Центр охорони та дослідж. пам'яток археології упр. культури Полт. обл. держадміністрація. – Полтава: Криниця, 1994. – 140 с., портр.

195.Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині / Микола Дмитрович Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. – Николаев: Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза,

1926. – С.14.

196.Лагута М.Д. Историчні пам'ятники м. Николаева / Микола Дмитрович Лагута // Николаевщина. Краеведческий сборник. – Николаев: Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. – С.185.

197.Лагута Н.Д. Хронология главнейших исторических событий города Николаева / Николай Дмитриевич Лагута. – Николаев: Тип. им. В.И. Ленина, 1927. – 14+[2] с.

198.Лагута Н.Д. Забытый художник Руфин Гаврилович Судковский / Николай Дмитриевич Лагута. – Николаев: Автор. тип. им. В.И. Ленина, 1928. – 40 с.

199.Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации) / Владимир Васильевич Лапин. – К.: Наукова думка, 1966.– 240 с.

200.Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – [В 2 ч.]: (Вып. I. Методология исторического построения) / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб.: Студенческий издательский комитет при историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета. Литографич. изд., 1910. – 292 с.

201.Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – [В 2 ч.]: (Вып. II. Методы исторического изучения) / Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. – СПб.: Студенческий издательский комитет при историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета. Литографич. изд., 1913. – [3], 293-799, 3 с.

202.Латышев В.В. О поддельных греческих надписях из Южной России / Василий Васильевич Латышев // ЗООИД. – Одесса, 1895. – Т. 18. – I. Исследования. – С.1-180.

203.Латышев В.В. Очерк греческих древностей / Василий Васильевич Латышев. – [В 2 ч.]. – СПб.: Типогр. В. Безобразова и К^о, 1897. – Часть I. Государственные и военные древности. – X, 374 с.

204.Латышев В.В. Очерк греческих древностей. / Василий Васильевич Латышев. – [В 2 ч.]. – СПб.: Типогр. В. Безобразова и К^о, 1899. – Ч. II: Богослужения и сценические древности. – 328 с.

205.Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901-1903 годов) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1904. – Вып. 10. – С.1-91.

206.Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (с 18 снимками) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1905. – Вып. 14. – С.94-137.

207.Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1905 г.) / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1906. – Вып. 18. – С.109-110.

208.Латышев В.В. Три свинцовые пластины с надписями из Ольвии / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 27. – С.68-144.

209.Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России. Ольвийская и херсонская надписи, найденные в 1908 г. / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 33. – С.41-49.

210.Латышев В.В. Об острове Св. Эферия / Василий Васильевич Латышев // ΠΟΝΣΙΚΑ. Изборник научных и критических статей по истории археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережьях Черного моря. – СПб., 1909. – С.284-297.

211.Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России. Находки 1909 и 1910 годов / Василий Васильевич Латышев // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1910. – Вып. 37. – С.65-75.

212.Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700-1917 гг. / Г.С. Лебедев. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 464 с.

213.Леонтьев П.М. Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря / П.М. Леонтьев // Прописки. – М., 1851. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 71–72.

214.Летопись общества // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.564.

215.Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Новороссийского университета / Арсений Иванович Маркевич. – О.: «Экономическая» тип., 1890. – 846 с., разд. паг.

216.Маркевич О. Харківський археологічний з'їзд / О. Маркевич // Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – 1903. – Т. LIII. – Вип. 3. – С.1-18.

217.Маркевич А.И. Академик П.С. Паллас: Его жизнь, пребывание в Крыму и ученые труды / Арсений Иванович Маркевич // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – 1912. – № 47. – С.167-242.

218.Материалы для истории Императорского Общества истории и древностей российских: Переписка гг. действительных членов общества (1830-1876) / [сообщ. А.А. Титовым]. – М.: Имп. Об-во истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1887. – 250 с.

219.Материалы для истории русского флота. – Ч. 17: Документы, относящиеся к царствованию имп. Александра I, с 1801-1804 гг. – СПб.: Тип. Морского м-ва, 1904. – XI, 667 с.

220.Мезенцева Г. Дослідники археології України / Галина Георгіївна Мезенцева. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.

221.Меликов П.Г. Химический анализ древних бронзовых стрел / П.Г. Меликов // ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – Отд. 4. – С.17-19.

222.Мейер А. Повествование землемерное и естественное описание

Очаковской земли / Андрей Казимирович Мейер. – СПб.: Печатано с дозволения Управы Благочиния у И.К. Шнора, 1794.– [16], 203 с.

223.Милиславлевич К. Старовинна гармата, знайдена біля о. Тендри / К. Милиславлевич // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1925. – Ч. 2-3. – С.67-69.

224.Миллер М.А. Археология в СССР / Михаил Александрович Миллер. – Мюнхен: Inst. für Erforschung der Geschichte u. Kultur der UdSSR, 1954. – 157 с.

225.Минулов Р.И. Дион Хризостом в Ольвии / Р.И. Минулов // Записки Императорского археологического общества. – 1853. – Т.5. – С.282-297.

226.Монгайт А.Л. Археология в СССР [Текст] / Александр Львович Монгайт; Отв. ред. С.В. Киселев; АН СССР; Институт истории материальной культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 436 с. : карт., ил., фот.

227.Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета: (1805-1905): К истории Харьковского университета. – Харьков: Паровая тип. и лит. Зильберберг, 1904. – 64 с., 4 л. портр.

228.Муравьев-Апостол И.М. Ольвия: Отрывок из путешествия в Тавриду в 1820 году, с приобщением перевода отрывка из Вористенской речи Диона Хрисостома / Иван Матвеевич Муравьев-Апостол. – СПб.: Печатано при Императорской Академии, 1821. – 48 с.

229.Муравьев-Апостол И.М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / Иван Матвеевич Муравьев-Апостол. – СПб.: Печатано в Тип. состоящей при особенной канцелярии Мин-ва внутр. дел, 1823. – [4], XII, 337 с.

230.Мурзакевич Н. О двух Эллинских надписях, найденных вблизи села Троицкого, в имении помещика А.Ф. Кoble / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.277-283.

231.Мурзакевич Н.Н. Древности, открытые в селе Парутине на развалинах Ольвии / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.623-639.

232.Мурзакевич Н.Н. Коллекция древних памятников, присланная из Николаева. Древности, открытые в селе Парутино на развалинах Ольвии / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С.636.

233.Мурзакевич Н.Н. Приобретенные обществом неизданные сочинения Бларамберга / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.652.

234.Мурзакевич Н.Н. Антоний Франциск Спада: Некролог / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – С.591-592.

235.Мурзакевич Н.Н. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848-1850. – Т. 2. – С.407.

236.Мурзакевич Н.Н. Ольвийские древности / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С.247.

237.Мурзакевич Н.Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым: Читан секретарем ООИД в заседание оногo 29 ноября 1856 г. / Николай Никифорович Мурзакевич. – Одесса, 1860. – С.31-33.

238.Мурзакевич Н.Н. Митрополит Евгений и академик Кеппен / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.404-411.

239.Мурзакевич Н.Н. Деятели Новороссийского края: Вице-адмирал И. де Рибас и инженер-полковник Ф. де Волян / Николай Никифорович Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С.338.

240.Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей / [прим. С.В. Сафонова, Н.Н. Мурзакевича и Н.П. Вертильяка]. – Одесса, 1852. – VI, 92 с.

241.Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями / Н. Надеждин // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т.1. – С.28-34.

242.Негри А.Ф. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края / А.Ф. Негри, Г.И. Соколов, И. Михневич и др. // ЗООИД. – Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. 2-3. – С.783.

243.Нестуля О.О. Феодосій Камінський // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920-1950 роки. – Миколаїв, 2000. – С.218-220.

244.Новосадский Н.И. Греческая эпитафия / Николай Иванович Новосадский. – М.: Московский арх. ин-т, 1915. – Ч.1. – [2], IV, 254 с.

245.Общий Морской Список. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1893. – Ч. 7. – [2], 664 с.: [С.349-351: Микола Михайлович Кумані].

246.Одеська періодична преса років революції та громадянської війни 1917-1921. – Одеса: Праці одеської ЦНБ, 1929. – Т. 3. – С. 110-155.

247.Одесский археологический музей. / Ред. коллегия: Г.А. Дзис-Райко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 163 с.

248.О календарях Ольвии, Тире и Херсонеса Таврического // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1888. – Т. 2. – С.56-71.

249.Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / [С.Д. Крыжицкий, А.С. Русяева, В.В. Крапивина, Н.А. Лейпунская, М.В. Скржинская, В.А. Анохин]. – К.: ИА НАН Украины, 1999. – 681 с.

250.Орешников А.В. Несколько замечаний о древностях, найденных в с. Парутине в 1891 г. / Алексей Васильевич Орешников. – [М].: Тип. А.И. Мамонтова и К°, 1892. – 14 с.

251.Орешников А.В. Несколько замечаний о древностях, найденных в с. Парутине в 1891 г. / Алексей Васильевич Орешников // Древности. Труды Императорского Московского Археологического общества. – М., 1894. – Т. 15. –

Вып. 2. – С.367-381.

252. Осман Е. Невиданный лист И.П. Бларамберга про Ольвию / Е. Осман // *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук.* – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.178-179.

253. Отрешко В.М. Хора Ольвии / Валерий Михайлович Отрешко // *Археология Украинской ССР.* – К., 1986. – Ч. 2. – С.317-328.

254. Охотников С.Б. Библиографические заметки / Сергей Борисович Охотников // *Краткие сообщения Одесского археологического общества.* 160 лет Одесскому археологическому обществу. – О., 1999. – С.11.

255. Охрана памятников истории и культуры в России. XVIII – начало XX вв.: [сб. документов]. – М.: АН СССР, 1978. – 356 с.

256. Паллас П.С. Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах: [Пер. с нем. М.С. Примеч. Г. Караулова] / Петр Симон Паллас // *ЗООИД.* – 1881. – Т. 12. – Отд. 1 – С.62-208.

257. Паллас П.С. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань / Петр Симон Паллас // *ЗООИД.* – 1883. – Т. 13. – Отд. 1. – С.35-107.

258. Паллас П.С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам русского государства в 1793-1794 годах / Петр Симон Паллас: Отв. ред. Б.В. Лёвшин; сост. Н.К. Ткачева. – М.: Наука, 1999 – Научное наследство. – Т.27. – 246 с.

259. Пападимитриу С.Д. Древние сведения об о. Березани / С.Д. Пападимитриу // *ЗООИД.* – 1910. – Т. 28.: Протоколы. – С.97-112. – [Отд. изд.: Одесса, 1910. – 16 с.].

260. Папанова В.А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография / Валентина Папанова. – К.: Знання України, 2006.– 278 с. – Библиограф.

261. Перечень важнейших газетных и журнальных статей о XII археологическом съезде в Харькове // *Известия Императорской археологической комиссии: Прибавление к вып. 5-му.* – СПб., 1903. – С.97-98.

262. Перечень заседаний Императорского археологического общества за 1853 и 1854 гг. // *Записки Императорского археологического общества.* – СПб., 1856. – Т. 8. – Отд. 2. – С. 18.

263. Писарев А.А. Речь о пользе отечественной археологии, произнесенная в торжественном заседании Общества марта 11 1827 г. / Александр Александрович Писарев // *Труды и летописи Московского Общества Истории и Древностей Российских.* – 1828. – Ч. 4. – Кн. 1. – С.1-20.

264. Писарев А.А. О древностях Новороссийского края / Александр Александрович Писарев // *Труды и летописи Московского Общества Истории и Древностей Российских.* – 1830. – Ч. 5. – Кн. 1. – С.192-214.

265. Письмо академика Кёлера к неизвестному нумизмату, писанное из

С.-Петербурга в 1817 году, 2-го марта / Публ. А.А. Скальковского, перевод с нем. В.Н. Юргевича // *ЗООИД.* – Одесса, 1894. – Т. 17. – Отд. 4. – С.3-4.

266. Подберезский А. О курганах обрядовых в Южной России / А.О. Подберезский // *ЗООИД.* – Одесса, 1868. – Т. 7. – С.256.

267. Постановление Про охрану стародавньої Грецької колонії «Ольвії»: Постанова РНК УРСР від 31.05.1924 р. // *Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка.* – К., 1970. – С.236-237.

268. По поводу 50-летия со времени основания Императорского Русского Археологического Общества // *Археологические Известия и Заметки издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом.* – М., 1895. – Т. III. – С.418-419.

269. Прендель Р.А. Археологические расследования на о. Березани / Р.А. Прендель // *Труды VI Археологического съезда.* – Одесса, 1886. – Т. 1. – С.216-219. – (С картой острова).

270. Производство археологических раскопок // *Отчет Императорской Археологической Комиссии. За 1905 год.* – СПб., 1908. – С.1-108: (Раскопки на о-ве Березани. – С.35-68).

271. Про охрану залишків старогрецького міста Ольвії: Постанова РНК України від 13 вересня 1921 року // *Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів / Під ред. О.Н. Якименка.* – К., 1970. – С.235-236.

272. Про передачу державного історично-археологічного заповідника «Ольвія» до Академії наук УРСР. Від 29 липня 1938 р. // *Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 р.: [В 2-х т.].* – Т.1. : (1917-червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав, 1960. – С.757.

273. Протоколы общих собраний Русского археологического общества за 1899-1908 годы. – Пг., 1915. – 306 с.

274. Протоколы заседаний предварительного комитета по устройству XII археологического съезда // *Зап. император. Харьк. ун-та.* – 1900. – Кн. 4. – С.1-48 (4-я паг.).

275. Прушевская Е.О. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове / Е.О. Прушевская // *Известия Археологической комиссии.* – Пг., 1917. – Вып. 63. – С.31-58.

276. Пряхин А.Д. История советской археологии (1917 – середина 30-х годов) / Анатолий Дмитриевич Пряхин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1986.– 284, [2] с.

277. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – СПб., 1861. – Собр. II. – Стлб. 70.

278. Попов Н.А. История Императорского Московского общества истории

и древностей российских / Нил Александрович Попов. – М.: Общ-во истории и древностей российских при Моск. ун-те, 1884. – Ч. 1: 1804-1812. – [2], II, 249 с.

279.Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека, 1830-1910: Исторический очерк / Михаил Георгиевич Попруженко. – Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1911. – [4], 84 с.

280.Попруженко М.Г. Указатель статей, помещенных в I-XXX томах Записок Одесского общества истории и древностей / Михаил Георгиевич Попруженко. – Одесса, 1914. – [4], 63 с.

281.Производство археологических раскопок // Отчет Императорской Археологической комиссии за 1905 год. – СПб., 1908. – С.1-35.

282.Προλεμτρία. Сборник статей, изданный Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнста Романовича фон Штерна. – Одесса, 1912. – 417 с. – (Портрет. Список трудов (1883-1911). С.IX-XVIII). – (ЗООИД. – Одесса, 1912. – Т. 30).

283.Радлов Н.Э. Два черепка с о. Березани / Н.Э. Радлов // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1910. – Вып. 37. – С.81-86. – (Отд. отт.: СПб., 1910).

284.Равдоникас В.И. За марксистскую историю материальной культуры / Владислав Иосифович Равдоникас // Известия ГАИМК. – Л., 1930. – Т. 7. – Вып. 3-4. – 94 с.

285.Раскопки на острове Березани // Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1904 г. – СПб., 1907. – С.41-49.

286.Редин Е.К. Ученая деятельность Историко-Филологического Общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877-1902) / Егор Кузьмич Редин. – Харьков: Тип. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1904. – [2], 46 с. (С. 12: Внесок ХІФТ у підготовку ХІІ Археологічного з'їзду.)

287.Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців, М-во культури України. – К.: Рідний край, 1991. – С.365, 374, 378-380. [інформація стосовна В.І. Гошкевича]

288.Рибас Л.М. де. Библиографические материалы по истории Новороссии: Указатель статей, заметок и разных материалов, помещенных в «Календарях», «Новороссийском календаре», «Памятной книжке» и «Адрес-календаре» Одесского градоначальства, а так же в «Трудах Одесского статистического комитета» с 1832 по 1914 год / Людвиг Михайлович де Рибас. – Одесса: «Славянская тип.» Е. Хрисогелос, 1914. – [2], 25 с.: Отдельный оттиск из: ЗООИД. – Одесса, 1915. – Т. 32.

289.Ростовцев М.И. Новые латинские надписи / Михаил Иванович Ростовцев // Известия Императорской Археологической Комиссии за 1905 год. – Вып. 27-й. – СПб., 1908. – С.64-67.

290.Ростовцев М.И. Новая книга о Белом острове и Таврике. Гр. Иван

Толстой, Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Петроград, 1918 / Михаил Иванович Ростовцев // Известия Археологической комиссии. – Пг., 1918. – Вып. 65. – С.177-197.

291.Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Михаил Иванович Ростовцев. – Л.: Тип. 1-й Ленинград. труд. артели печатников, 1925.– VI, [2], 621, [2] с.

292.Русский Провинциальный Некрополь: картотека Н.П. Чулкова из собрания Гос. лит. музея / подгот. текста А.П. Николаев, Н.К. Пушкарева: [В 5 кн.]. – (Река Времени. Книга истории и культуры: [альманах]. – М.: Эллис Лак, 1995). – М.: Эллис Лак, 1996. – Кн. 4. – 415 с.

293.Рыстенко А.В. Рукописи, принадлежащие библиотеке Императорского Одесского общества истории и древностей. Ч. 1. Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма / Александр Васильевич Рыстенко. – Одесса: «Славянская» тип. Е. Хрисогелос, 1910. – 88 с.

294.Савельев А.И. Исторический очерк инженерного управления в России за время царствования имп. Николая I. Сост. по распоряжению Главного инженерного управления, под ред. ген.-лейт. Ал. Савельева. / Александр Иванович Савельев [В 4 ч. 1887-1897]. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1887-1897. – Ч. 1. – [2], VIII, 322 с.; Ч. 2. – X, 433 с.; Ч. 3. – [2], II, 348 с.; Ч. 4. – [2], 227 с.

295.Санцевич А.В. Методика исторического исследования / Анатолий Васильевич Санцевич. – К.: Наукова думка, 1990. – 211 с.

296.Сапожников І.В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками / Ігор Вікторович Сапожников. – Київ – Іллічівськ, 2000. – 128 с.

297.Сборник Гавриила, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического / (рукопись поднесена Н.Н. Мурзакевичем Одесскому обществу истории и древностей) // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С.313.

298.Сведения о городищах и курганах. [С предисловием А.А. Спицына] // Известия Императорской археологической комиссии. – С.-Петербург, 1903. – Выпуск 5. – С.91-92.

299.Свенцицкая И.С. К вопросу об Ольвии и Борисфене / Ирина Сергеевна Свенцицкая // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т. 2 (35). – С.263.

300.Сельская округа Ольвии / [Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.

301.Систематический указатель книг и статей по греческой филологии, напечатанных в России с XVII столетия по 1892 г. на русском и иностранных языках. С прибавлением за 1893, 1894 и 1895 годы / [сост. П.И. Прозоров]. – СПб., 1898. – (за вказ.)

302.Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, (1730-1823) / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1836. – Ч. 1: (1730-1796 гг.). – [4], XIV, 289 с.

303. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, (1730-1823). / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1838. – Ч. 2: 1796-1823. – [2], VIII, 351 с.
304. Скальковский А. Поездка в Ольвию / Аполлон Александрович Скальковский // Труды Одесского статистического комитета. – Одесса, 1870. – Вып. 4. – С.102-116.
305. Скуднова В.М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии / Варвара Михайловна Скуднова // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.60-75.
306. Славин Л.М. Ольвия / Лазар Мойсейович Славин. – К., 1938. – 89 с.
307. Славин Л.М. Древний город Ольвия / Лазар Мойсейович Славин. – К.: Наукова думка, 1951. – 45 с.
308. Соколов Г.И. Александр Федорович Панагиодор-Никовул / Г.И. Соколов // ЗООИД. – Одесса, 1853. – Т. 3. – Отд. 3. – С.518-521 (з редакторськими підрядковими примітками М.Н. Мурзакевича).
309. Соколов Н.А. Заметка об острове Березани и дислокациях понтических отложений в области Сиваша и Перекопского залива / Н.А. Соколов // Известия геологического комитета. – СПб., 1895. – Т. XIV. – Вып. 6-7. – С.241-258.
310. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Від найдавніших часів до 1920 р.: короткий нарис / Ростислав Іванович Сосса. – К.: Наукова думка, 2000. – 248 с.
311. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем / Дмитрий Иванович Багалея. – Харьков: Тип.-литограф. М. Зильберберг, 1910. – XIX, 927 с.
312. Спасский Г. О местоположении Древнего города Каркинита и об его монетах / Григорий Иванович Спасский // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С.20-27.
313. Список курганов, составленный академиком П.И. Кёппеном / Публ. Н.И. Репникова // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1908. – № 42. – С.42-55.
314. Срезневский И.И. Несколько припоминаний о современном состоянии русской археологии / Измаил Иванович Срезневский // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – [В 2 т.]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – 2-я паг. – С.1-17.
315. Соколов Н.А. Заметка об острове Березани и диспозициях понтических отложений в области Сиваша и Перекопского залива / Н.А. Соколов // Известия геологического комитета. – СПб., 1895. – Т. XIV. – Вып. 6-7. – С.241-258.
316. Стевен А.Х. Дела архива Таврического губернского правления, относящиеся до разыскания, описания и сохранения памятников старины в пределах Таврической губернии / А.Х. Стевен // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1891. – № 13. – С.33-54.
317. [Стемпковский И.А.] Исследования о местоположении древних Греческих поселений на берегу Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. остатков древности в Одессе (Санкт-Петербург, 1826) // Шмидт А. Материалы для географии и статистики России... Херсонской губернии. – СПб., 1826. – Ч. I. – С.4.
318. Струве В.В. Новые надписи Ольвийские / Василий Васильевич Струве // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С.1-29.
319. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году: С ист. и топогр. описанием всех тех мест / Павел Иванович Сумароков. – М.: Тип. ун-та у Ридигера и Клаудия, 1800. – [8], 238 с.
320. Сумароков П.И. Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду: [В 2 ч.] / Павел Иванович Сумароков. – СПб.: Императорская типография, 1803-1805. – 273 с. [1 ч.], 276 с. [2 ч.].
321. Суручан И.К. Доклад о действиях Императорской Археологической Комиссии за 1886 г. / И.К. Суручан // Отчеты Археологической комиссии 1882-1888 гг. – СПб., 1891. – С.СІХ-СХІV.
322. Сытин А.К. Петр Симон Паллас – ботаник / Андрей К. Сытин. – М.: КМК Scientific Press, 1997. – 338 с.
323. Таблица IX // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – Таблицы.
324. Тартаковский М.С. Историсофия. Мировая история как эксперимент и загадка / Марк Самойлович Тартаковский. – М.: Прометей, 1993. – 332, [2] с.
325. Тихонов И.Л. Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия/ Науч. ред.-сост. А.Е. Мусин. Под общей ред. Е.Н. Носова (в соавторстве М.В. Медведевой, Л.М. Всевиновым, А.Е. Мусиным). – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – 644 с.
326. Толстой И.И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте / Иван Иванович Толстой. – Пг.: 9-я Гос. тип., 1918. – IV, 164 с.
327. Тревер К.В. Мраморные скульптуры из Ольвии / Камилла Васильевна Тревер. – СПб., 1914. – 18 с.
328. Тревер К.В. Ольвийская полихромная амфора 1901 года / Камилла Васильевна Тревер. – Пг.: 9-я Гос. тип., 1918. – [2], 68 с.
329. Труды Первого археологического съезда в Москве. 1869. [В 2 т.] / Под редакцией гр. А.С. Уварова. – М.: Синодальная Типография на Никольской улице, 1871. – Т. 1. – 318 с., 49 л. ил.
330. Труды Первого Археологического съезда в Москве. 1869. [В 2 т.] / Под редакцией гр. А.С. Уварова. – М.: В Синодальной типографии на Никольской улице, 1871. – Т. 2. – 873 с., 50 л. ил.

- 331.Труды Второго Археологического съезда в Санкт-Петербурге. 1871 год / Издание Императорского Русского археологического общества секр. И. Помяловский. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1881. – Вып. 2. – 314 с.
- 332.Труды Предварительного комитета Третьего Археологического съезда в Киеве 2-го августа 1874 года, под председательством графа А.С. Уварова. – М.: Синодальная Типография, 1873. – 20 с.
- 333.Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – [В 2 т.]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. 1: (С рисунками в тексте и с отдельным атласом, заключающим в себе 25 таблиц). – 352 с.
- 334.Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – [В 2 т.]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. 2: (С рисунками в тексте и с отдельным атласом, заключающим в себе 25 таблиц). – 691 с.
- 335.Труды Четвертого Археологического съезда в России: Бывшего в Казани с 31 июля по 18 авг. 1877 г. – [В 2 т.]. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1884. – Т. 1. – СXLIV, [512] с., разд. паг.
- 336.Труды Четвертого Археологического съезда в Казани. 1877 г. – [В 2 т.]. – Казань: Тип. Имп. ун-та, 1891. – Т. 2. – 300 с.
- 337.Труды Предварительных Комитетов Пятого Археологического съезда в Тифлисе / Под ред. секретаря Московского предварительного Комитета И.Д. Мансветова. – М.: Синодальная Типография, 1882. – 621 с.
- 338.Труды Пятого Археологического съезда в Тифлисе. 1881. / Под редакцией Графини Уваровой. С приложением 41 таблицы. – М.: Типография А.И. Мамонтова и К°, 1887. – ХСII, [411] с.
- 339.Труды Шестого Археологического съезда в Одессе в 1884 г. / Ред. Ком. Анучин Д.Н. Граф Алексей Сергеевич Уваров: [В 4 т.]. – Одесса, 1886. – Т. 1. – LXXVIII, [310] с.
- 340.Труды Шестого Археологического съезда в Одессе в 1884 г. / Ред. Ком. Анучин Д.Н., Граф Алексей Сергеевич Уваров: [В 4 т.]. – Одесса, 1888. – Т. 2. – 435 с.
- 341.Труды Шестого Археологического съезда в Одессе в 1884 г.: (С приложением 65 таблиц фототипий): [В 4 т.]. – Одесса: Типография А. Шульце, 1887. – Т. 3. – 387 с.
- 342.Труды Шестого Археологического съезда в Одессе в 1884 г. (С присоединением плана, таблиц и общих указателей): [В 4 т.]. – Одесса: Типография А. Шульце, 1889. – Т. 4. – 273 с., 32 л. общ., указ.
- 343.Труды Седьмого Археологического съезда в Ярославле (1887) [Текст] / Археологический съезд (VII; Ярославль; 1887); ред. Уварова. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1890. – Т. 1. – 1890. – 132 с., ил.
- 344.Труды Седьмого Археологического съезда в Ярославле 1887 г. / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, Т. 2. – 1891. – 356 с., ил.
- 345.Труды Седьмого Археологического съезда в Ярославле, 1887 г. / Под ред. графини Уваровой. – М.: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, [1892]. –Т. 3. – 1892. – 84, 113, 52, [12] с., [31] л., ил.
- 346.Труды Восьмого Археологического съезда в Москве, 1890 г. / Ред. П.С. Уварова. – М.: Т-во Типографии А.И. Мамонтова, 1895. – Т. 2. – 281 с., ил.
- 347.Труды Восьмого Археологического съезда в Москве, 1890 г. / Ред. П.С. Уварова. – М.: Т-во Типографии А.И. Мамонтова, 1897. – Т. 3. – 341 с., ил.
- 348.Труды Восьмого Археологического съезда в Москве, 1890 г. / Ред. П.С. Уварова. – М.: Т-во типографии А.И. Мамонтова, 1897. – Т. 4. – 201 с.
- 349.Труды Девятого съезда, в Вильне, 1893 г. / Под ред. гр. П.С. Уваровой и С.С. Слуцкого. – М., 1895. – Т. 1. – [1], 349, 165 с., карты.
- 350.Труды Девятого съезда, в Вильне, 1893 г. / Под ред. гр. П.С. Уваровой и С.С. Слуцкого. – М., 1897. – Т. 2. – VII, 328, 126 с.
- 351.Труды Московского Предварительного комитета Десятого Археологического съезда в г. Риге / Под редакцией В.К. Трутовского, секретаря комитета. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – Вып. 1. – 82 с.
- 352.Труды Московского Предварительного комитета Десятого Археологического съезда в г. Риге / Под редакцией В.К. Трутовского, секретаря комитета. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1896. – Вып. 2. – 224 с.
- 353.Труды Десятого Археологического съезда, в Риге, 1896 г. / Под редакцией Графини Уваровой. – М.: Типография Э. Лиснера и А. Гершеля, 1899. – Т. 1. – [3], 455 с.
- 354.Труды Десятого Археологического съезда, в Риге, 1896 г. – Рига: Печатано в типографии В.Ф. Геккера, 1899. – Т. 2. – [3], 124 с.
- 355.Труды Десятого Археологического съезда, в Риге, 1896 / Под редакцией графини Уваровой: [с тремя таблицами]. – М.: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1900. – Т. 3. – 528 с., разд. пагинация.
- 356.Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 г. / Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слуцкого: [С 2 картами, 145 цинкографиями в тексте и 28 таблицами]. – М.: Типография Г. Лиснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – [6], 816 с.
- 357.Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 г. / Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слуцкого: [С 26 фототипными таблицами]. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, Остоженка, 1902. – Т. 2. – VIII, 99, 265, 177 с.
- 358.Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству Двенадцатого Археологического съезда / Под редакцией проф. Е.К. Редина. – Харьков: Паровая Типолитография М. Зильберберг и С-вья, 1902. – Т. 1. – [2],

549, 82 с., 39 л. ил.

359.Труды Харьковского Предварительного комитета по устройству Двенадцатого Археологического съезда / Изданы под редакцией проф. Е.К. Редина. – Харьков: Типолиитография «Печатное Дело», 1902. – Т. 2. – Ч. I, II: [Сборник Харьковского историко-филологического общества. Том 13-й]. – [10], 454, 241 с., 2 л. схем.

360.Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г. [В 3 т.] / Под ред. Уваровой. – М.: Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1905. – Т. 1. – [6], IV, 751 с., 31 л. ил.

361.Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г. [В 3 т.] / Под ред. Уваровой. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. – Т. 2. – [1], 590, 22 с., 11 л. ил.

362.Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г. [В 3 т.] / Под ред. Уваровой. – М.: Тип. О-ва распространения полез. кн., 1905. – Т. 3. – VI, 427, 49 с., 1 л. ил.

363.Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе / под редакцией проф. Е.К. Редина. – Харьков: Типография «Печатное Дело» кн. Г.Г. Гагарина, 1905. – [2], 4, XXXVIII, 791 с., 10 л. ил. – (Сборник Харьковского историко-филологического общества, Т. 16).

364.Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905. / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. 1. – [3], 436 с., 14 л. ил.

365.Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905. / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. – Т. 2. – VIII, 533, 273 с., 18 л. ил.

366.Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – 180, 8 с.

367.Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого Археологического съезда / Под редакцией В.К. Трутовского. – М., 1906. – Вып. 1. – [1], 126 с.

368.Труды Московского Предварительного комитета по устройству Четырнадцатого Археологического съезда / Под редакцией графини Уваровой. – М., 1908. – Вып. 2. – [1], 52 с.

369.Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908-1909 / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 2. – VII, 212 с., ил., 83 л. табл.

370.Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908-1909 / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – VII, 469, 136 с., ил., 10 л. табл.

371.Труды Московского Предварительного комитета по устройству XV

Археологического съезда. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 1. – 258 с.

372.Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. 1911 / Под редакцией графини Уваровой: С 135 цинкографиями и XXV таблицами. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – Т. 1. – XVIII, 664, 197 с., 28 л. ил.

373.Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. 1911 / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Синодальная типография, 1916. – Т. 2. – [1], 507 с., 9 л. ил.

374.Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.) / Ирина Владимировна Тункина. – СПб.: Наука, 2002. – 674, [1] с., 156 ил.

375.Тураев Б.А. Скарабеи с о. Березани / Б.А. Тураев // Известия Императорской Археологической комиссии. – 1911. – Вып. 40. – С. 118–120.

376.Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1851-1856. – Вып. I. – С.1-138.

377.Уваров А.С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1851-1856. – Вып. II. – [2], С.139-184.

378.Уваров А.С. Собрание карт и рисунков к исследованию о древностях Южной России и берегов Черного моря / Алексей Сергеевич Уваров. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления гос. бумаг, 1853. – Вып. I. – 42 л. – План XXV.

379.Устав Общества истории и древностей российских, утвержденный февраля 11 дня 1811 г. // Записки и труды Общества истории и древностей российских. – Одесса, 1815. – Ч. 1 – С.1-XXIV.

380.Фабрициус И.Г. Столетие военного министерства, 1802-1902. Главное инженерное управление: Ист. очерк / Иван Гаврилович Фабрициус. – СПб.: Тип. Сиб. акц. общ. печ. и писчебум. дела в России «Слово», 1902. – Т. 7. – Ч. 1. – С.58-59. Примеч.2; Прилож. 27. С.78-79 (послужной список).

381.Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / Ирина Васильевна Фабрициус. – К.: Издательство АН УССР, 1951. – Вып. 1: Междуречье Днестра – Южного Буга. – 131 с., 24 с. илл. и карт.

382.Фармаковская Т.И. Борис Владимирович Фармаковский: [Археолог] / Татьяна Ивановна Фармаковская. – К.: Наукова Думка, 1988. – [1], 215 с.

383.Фармаковский Б.В. Производство археологических раскопок в Херсонской губернии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчет Археологической комиссии 1896 г. – СПб., 1898. – С.78-85, 200-212.

384.Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчет Археологической комиссии 1901 г. – СПб., 1903. – С.2-22.

385. Фармаковский Б.В. Атическая вазовая живопись и ее отношение к искусству монументальному в эпоху непосредственно после греко-персидских войн / Борис Владимирович Фармаковский. – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1902. – [2], VIII, 616, 254 с., 20 л. ил.
386. Фармаковский Б.В. Обломок глиняной чаши, украшенной рельефом, из Ольвии (с 3 рис.) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 2. – С.73-80.
387. Фармаковский Б.В. Склеп Эврисивия и Ареты в Ольвии (с 7 табл. и 6 рис.) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 3. – С.1-20.
388. Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году (с 6 табл. и 83 рис.) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1903. – Вып. 8. – С.1-70.
389. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1902 г.– СПб., 1904. – С.2-27.
390. Фармаковский Б.В. Заметки о времени сосуда, найденного в одной могиле с костяными тессерами (к статье М.И. Ростовцева) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1904. – Вып. 10. – С.125-127.
391. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902-1903 годах (с 12 табл. и 165 рис.) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1905. – Вып. 13. – 306 с.
392. Фармаковский Б.В. Памятники античной культуры, найденные в России. III. Ольвийская реплика Афины-Девы Фидия / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1905. – Вып. 14. – С.69-93.
393. Фармаковский Б.В. Еще об ольвийской статуэтке Афины (с 1 рис.) / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1905. – Вып. 17. – С.109-114.
394. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1903 г. – СПб., 1906. – С.2-20.
395. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии в 1902-1903 гг. / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1906. – Вып. 13. – 306 с.
396. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1904 г. – СПб., 1907. – С.1-49.
397. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1905 г. – СПб., 1908. – С.1-35.
398. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1906. – СПб., 1909. – С.1-50.
399. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1907. – СПб., 1910. – С. 1-66.
400. Фармаковский Б.В. Ольвия / Борис Владимирович Фармаковский // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908-1909 / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – С.82-83.
401. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1908. – СПб., 1912. – С.1-84.
402. Фармаковский Б.В. Архаический период в России. Памятники греческого архаического и древнего восточного искусства, найденные в греческих колониях по северным берегам Черного моря, в курганах Скифии и на Кавказе / Борис Владимирович Фармаковский // Доклады, читанные на Лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г. – СПб., 1914. – С.15-78. – (Материалы по археологии России. № 34).
403. Фармаковский Б.В. Архаический период в России / Борис Владимирович Фармаковский // Материалы по археологии России. – Пг., 1914. – Вып. 34. – С.15-78.
404. Фармаковский Б.В. Памятники античной культуры, найденные в России. V. Судьба одного ольвийского памятника / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – Пг., 1914. – Вып. 51. – С.140-144.
405. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1911. – Пг., 1914. – С.1-25.
406. Фармаковский Б.В. Архаический период на юге России / Борис Владимирович Фармаковский // Материалы по археологии России. – Пг., 1914. – 18 с.
407. Фармаковский Б.В. Милетские вазы в России / Борис Владимирович Фармаковский // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1914. – Т. 25. – С.47-61.
408. Фармаковский Б.В. Ольвия / Борис Владимирович Фармаковский. – М.: Т-во скоропечатни А.А. Левенсон, 1915. – 36 с., ил.
409. Фармаковский Б.В. Памятники античной культуры, найденные в России / Борис Владимирович Фармаковский // Известия Императорской Археологической комиссии. – Пг., 1915. – Вып. 58. – С.82-133.
410. Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович

- Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1912. – Пг., 1916. – С.1-35.
- 411.Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Отчеты Археологической комиссии 1913-1915 гг. – Пг., 1918. – С.1-51.
- 412.Фармаковский Б.В. К истории учреждения Российской академии истории материальной культуры / Борис Владимирович Фармаковский. – Пг.: [Академия истории материальной культуры], 1921. – 11 с.
- 413.Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. / Борис Владимирович Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. – Л., 1926. – Т. 1. – С.143-163.
- 414.Фармаковский Б.В. Архаический курок из Ольвии / Борис Владимирович Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. – Л., 1926. – Т. 1. – С.164-170.
- 415.Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1925 г. / Борис Владимирович Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. – Л., 1926. – Т. 1. – С.171-192.
- 416.Фармаковский Б.В. Ольвийская экспедиция (1926) / Борис Владимирович Фармаковский // Сообщения Российской Академии истории материальной культуры. – Л., 1926. – Т. 1. – С.309-314.
- 417.Фармаковский Б.В. Розкопування Ольвії р. 1926. Звіт (з двома планами й 60 фотознімками) / Борис Володимирович Фармаковський. – Одеса: Історико-археологічний музей, 1929. – 74 с., іл., [2] вкл. арк. з мап.
- 418.Филимонов С.Б. О подготовке А.Л. Бертье-Делагардом к печати перевода сочинения П.С. Палласа о Крыме / Сергей Борисович Филимонов // Археологический ежегодник за 1983 год... – Симферополь, 1994. – С.112-113.
- 419.Формозов А.А. Очерки по истории русской археологии / Александр Александрович Формозов. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 128 с., ил.
- 420.Формозов А.А. Пушкин и древности. Наблюдения археолога / Александр Александрович Формозов. – М.: Наука, 1979. – 119 с., ил.
- 421.Формозов А.А. Начало изучения каменного века в России / Александр Александрович Формозов. – М.: Наука, 1983. – 127 с., ил.
- 422.Формозов А.А. Историк Москвы И.Е. Забелин / Александр Александрович Формозов; [Вступ. ст. С.О. Шмидта]. – М.: Московский рабочий, 1984. – 239 с., ил.
- 423.Формозов А.А. Страницы истории русской археологии / Александр Александрович Формозов. – М.: Наука, 1986. – 240 с., ил.
- 424.Формозов А.А. Историография русской археологии на рубеже XX-XXI веков: Обзор книг, вышедших в 1997-2003 гг. / Александр Александрович Формозов. – Курск: Изд-во КГУ, 2004. – 68 с.
- 425.Фриман Л. История крепости в России / Лев Львович Фриман. – СПб.: Изд. авт., 1895. – Ч. 1: До начала XIX столетия. – [2], II, 239 с., 13 л. ил.
- 426.Фролов Э.Д. Русская историография античности (до середины XIX в.) / Эдуард Давыдович Фролов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 144 с.
- 427.Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки / Эдуард Давыдович Фролов. – СПб.: Изд-во СПб. университета, 1999. – 544 с.
- 428.Фролов Э.Д. Русская наука об античности. Историографические очерки. [узд. 2-е, исправленное и дополненное] / Эдуард Давыдович Фролов. – СПб.: Издательский Центр «Гуманитарная Академия», 2006 (Studia classica). – 608 с.
- 429.Харьковская губерния: [О предстоящем XII Археол. съезде] // Известия императорской археологической комиссии: Прибавления к вып. 3-му. – СПб., 1902. – С.66-69.
- 430.Хмарський В.М. Археологічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / Вадим Михайлович Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2002. – 400 с.
- 431.Харлампович П.В. Матеріали з археології та історії Первомайщини / П.В. Харлампович // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.65-85.
- 432.Цветаев Г. Геліністичне поховання: З розкопів некрополя Ольвії року 1928) / Г. Цветаев // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.87-95.
- 433.Цомакион Г.К столетию Одесского и Керченского археологических музеев / Г.К. Цомакион // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – О., 1925. – Ч. 2-3. – Секція археологічна. – С.81-84.
- 434.Четвертый археологический съезд в Казани: 31 июля 1877 г. – М.: В Синод.тип., 1876. – 25 с.
- 435.Чирков А.П. Краткий очерк городищ, находящихся по Днепру и его лиману / А.П. Чирков // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С.546-547.
- 436.Шестаков С.П. Научная деятельность Э.Р. Штерна / С.П. Шестаков // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. – Казань, 1925. – Т. 30. – Вып. 1. – С.147-151.
- 437.Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / А. Шмидт. – СПб., 1867. – Ч. I. – С.144.
- 438.Шмидт С.О. Документы делопроизводства правительственных учреждений России XVI-XVII вв.: Учебное пособие / Сигурд Оттович Шмидт, Сергей Евгеньевич Князьков. – М., МГИАИ, 1985. – 102 с.
- 439.Шкварець В.П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого / Валентин Павлович Шкварець. – Миколаїв: ТОВ ВТД, 2004. – 112 с.
- 440.Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966): Бібліографія / Іван Гаврилович Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. –

344 с. Рец.: Кушнаревський. Цінна бібліографія. – 1970. – № 3. – С.81-82.

441.Шовкопляс И.Г. Археология Украинской ССР: Библиогр. указатель, 1918-1980): Библиогр. / АН УССР, Центр. науч. б-ка. им. В.И. Вернадского;/ Сост. Иван Гаврилович Шовкопляс, Н.Г. Дмитренко; отв. ред. И.И. Артеменко – К.: Наукова думка, 1989. – 560 с.

442.Шовкопляс И.Г. Археология Украины: Библиографічний покажчик 1981-1990 / Иван Гаврилович Шовкопляс. – К.: Б.в., 1999. – 450 с.

443.Штейнванд Г.Д. Кизикський гект Одеського Історико-Археологічного Музею в зв'язку з електронним карбуванням м. Кизика взагалі / Г.Д. Штейнванд // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. – Одеса, 1930. – Ч. 4-5. – С.7-24

444.Штерн Э.Р. Вновь найденные Ольвийские надписи / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – Отд. I – С.1-29.

445.Штерн Э.Р. Поправки и дополнения к статье «Вновь найденные Ольвийские надписи» / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – Отд. I – С.29-31

446.Штерн Э.Р. Несколько заметок по поводу статьи В.В. Латышева «О поддельных греческих надписях из Южной России» / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1895. – Т. 18. – II. Материалы. – С.65-86

447.Штерн Э.Р. О новейших подделках в области керамики на Юге России / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1897. – Т. 20. – III. Протоколы. – С.37-41

448.Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для уяснения культурной истории черноморской колонизации / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. – С.1-21.

449.Штерн Э.Р. Неизданные надписи, хранящиеся в Одесском музее / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. – V. Протоколы. – С.44-49.

450.Штерн Э.Р. По поводу вновь приобретенных музеем древностей, особенно нового эпиграфического материала / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1900. – Т. 22. Протоколы 329 заседания. – С.82-92.

451.Штерн Э.Р. Новый эпиграфический материал, найденный на юге России / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – I. Исследования. – С.1-32.

452.Штерн Э.Р. О новейших раскопках в г. Аккермане и на острове Березани / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. 23. – III. Протоколы. – С.88-91.

453.Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для уяснения культурной истории черноморской колонизации / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899 г. / Под редакцией графини Уваровой и С.С. Слуцкого: [С 26 фототипными

таблицами]. – М.: Печатня А.И. Снегиревой, Остоженка, 1902. – Т. 2. – Протоколы. – С.107-108.

454.Штерн Э.Р. Ваза с рельефными украшениями из Ольвии / Эрнст Романович фон Штерн // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 3. – С.93-113.

455.Штерн Э.Р. К вопросу об античной посуде со штемпелем КИРВЕИ / Эрнст Романович фон Штерн // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1902. – Вып. 4. – С.141-142.

456.Штерн Э.Р. О пробных раскопках на острове Березани / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1904. – Т. 25. – III. Протоколы. – С.97-100

457.Штерн Э.Р. По поводу надгробного памятника Еврисивия и Ареты в Ольвии. / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1904. – Т. 25. – Приложения. – С.119-126.

458.Штерн Э.Р. Археологические новинки / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1904. – Т. 25. – Протоколы. – С.54-62.

459.Штерн Э.Р. Раскопки в северной Бесарабии в связи с вопросом о неолитических поселениях с керамикой домикенского типа: [Крат. излож. докл.] / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 г. [В 3 т.] / Под ред. Уваровой. – М.: Тип. О-ва распространения полез. кн., 1905. – Т. 3. – С.313-314.

459а. Штерн Э.Р. Медальон с изображением Афины из Ольвии / Эрнст Романович фон Штерн. – Одесса: Тип. Э. Шмидта, 1907. – [4], 8 с., ил.

460.Штерн Э.Р. Могильная находка в Ольвии в 1891 году / Эрнст Романович фон Штерн. – Одесса: Тип. Э. Шмидта, 1906. – 14 с.

461.Штерн Э.Р. О новом способе подделки античных расписных ваз / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – III. Протоколы. – С.5-15.

462.Штерн Э.Р. О новом способе фальсификации в серебре и мраморе / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – III. Протоколы. – С.55-59.

463.Штерн Э.Р. Могильные находки в Ольвии в 1891 году / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1907. – Т. 27. – I. Исследования. – С. 88-100

464.Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1904 г. – СПб., 1907. – С.41-49.

465.Штерн Э.Р. Отчет о раскопках ординарного профессора Э.Р. фон Штерна на острове Березани в 1905 году / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1907. – Т. 27. – III. Протоколы. – С.68-71.

466.Штерн Э.Р. Раскопки на Березани в 1906 г. / Эрнст Романович фон

Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1907. – Приложение к т. 28. – С.46-53.

467.Штерн Э.Р. Отчёт о раскопках на о. Березани в 1907 г. / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1907. – Приложение к т. 28. – С.137-146.

468.Штерн Э.Р. Доисторическая греческая культура на юге России / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905. / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. 1. – С.5-52.

469.Штерн Э.Р. Раскопки на Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905. / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1908. – Т. 2. – Протоколы. – С.227-228.

470.Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1905 г. – СПб., 1908. – С.35-38.

471.Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1906 г. – СПб., 1909. – С.50-58.

472.Штерн Э.Р. По поводу посвячительных надписей Ахиллу Понтарху / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – Протоколы. – С.63-66.

473.Штерн Э.Р. Краткий отчет о раскопках на острове Березани в 1908 году / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – III. Протоколы. – С.39-48.

474.Штерн Э.Р. Отчет о раскопках на острове Березани в 1909 году / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1910. – Т. 28. – III. Протоколы. – С.80-91. – Отд. изд.: Одесса, 1910. – 12 с.

475.Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березань / Эрнст Романович фон Штерн // Отчет Археологической Комиссии 1907 г. – СПб., 1910. – С.66-75.

476.Штерн Э.Р. О раскопках на Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1908-1909 / Под редакцией графини Уваровой. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – С.81-82.

477.Штерн Э.Р. Несколько античных бронз из коллекции Одесского музея / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1911. – Т. 29. – I. Исследования. – С.21-44.

478.Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря / Эрнст Романович фон Штерн // Προεδρῖοι Δόρων. Сборник археологических статей, поднесенный Графу А.А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1911. – С.13-30. – Отд. отт.

479.Штерн Э.Р. ΠΡΟΠΕΜΠΤΑΡΙΑ Сборник статей изданных императорским Одесским обществом истории и древностей в честь почетного члена Эрнста Романовича фон-Штерна / Эрнст Романович фон Штерн // ЗООИД. – Одесса, 1912. – Т. 30. – С.150-157.

480.Штерн Э.Р. Раскопки на о. Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Отчёт Императорской Археологической комиссии за 1908 г. – СПб., 1912. – С.84-93.

481.Штерн Э.Р. Раскопки на острове Березани / Эрнст Романович фон Штерн // Отчеты Археологической Комиссии 1909-1910 гг. – СПб., 1913. – С.105-117.

482.Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря / Эрнст Романович фон Штерн // Труды Пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде. 1911 / Под редакцией графини Уваровой: С 135 цинкографиями и XXV таблицами. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – Т. 1. – Протоколы. – С.160-161.

483.Штерн Э.Р. Отчёт о раскопках на о. Березани в 1913 г. / Эрнст Романович фон Штерн. – Одесса, 1915. – С.78-108. – (Отдельно изданная статья набиралась для ЗООИД, 1915. Т. 32, но в том не была включена).

484.Шульц Г.Ф. О сочинении на тему «О надгробных речах в древней Греции»/ Г.Ф. Шульц // Записки Харьковского университета. – 1895.– Кн. 2. – С.140-143.

485.Юргевич В.Н. Греческая надпись из древнего города Одиссоса / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С.994.

486.Юргевич В.Н. Ольвийская надпись / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С.1-3.

487.Юргевич В.Н. Новооткрытые две Ольвийских надписи / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1877. – Т. 10. – С.3-11.

488.Юргевич В.Н. Надписи на ручках древних греческих амфор из новой коллекции действительного члена Общества И.И. Куриса и шести принадлежащих Одесскому Императорскому обществу истории и древностей / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1879. – Т. 11. – С.51-66.

489.Юргевич В.Н. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С.47-49.

490.Юргевич В.Н. Исторический очерк пятидесятилетия Императорского Одесского общества истории и древностей, 1839-1889 / Владислав Норбертович Юргевич. – Одесса: Типография А. Шульце, 1889. – 121 с.

491.Юргевич В.Н. Аспидная дощечка, найденная в Ольвии, хранящаяся в музее Общества / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С.150-151

- 492.Юргевич В.Н. Камень с загадочными знаками / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С.504-505.
- 493.Юргевич В.Н. Камни с надписями, купленные для музея Общества в 1892 году / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – Одесса, 1893. – Т. 16. – I. Исследования. – С.11-14
- 494.Юргевич В.Н. Об археологии в царствование императрицы Екатерины II / Владислав Норбертович Юргевич // ЗООИД. – 1897. – Т. 20. – Разд. 5 (Протоколы). – С.23-29.
- 495.Ястребов В. 1886. Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772-1774 гг. / Владимир Николаевич Ястребов // ЗООИД. – Одесса, 1886. – Т. 14. – С.157-165.
- 496.Ястребов В. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии / Владимир Николаевич Ястребов // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – Отд. 1. – С.63-177.
- 497.Ястребов В.Н. Отчет о раскопках, произведенных в с. Парутине / Владимир Николаевич Ястребов // Отчеты Археологической комиссии 1894 г. – СПб., 1896. – С.98-103.
- 498.Biefeld E. Die Antiken-Sammlung des Archäologischen Instituts der Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg / E. Biefeld // Wissenschaft Zeitschrift der Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg. 1952-1953. – Bd. II. – S.81-112 (Об античной керамике с о. Березань из коллекции Э.Р. фон Штерна).
- 499.Bilabel F. Die ionische Kolonisation. Untersuchungen über die Gründungen der Ionier, deren Staatliche und Kultliche Organisation und Beziehungen zu den Mutterstädten / Friedrich Bilabel. – Berlin, 1920. – S.23-26. – (Philologus. SupplBd. XIV. Ht. 1).
- 500.Boardman J. Olbia and Berezan: the Early Pottery / John Boardman // The Greek colonization of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. – Stuttgart, 1998. – P.201-204. – (Historia. Bd. 121).
- 501.Choix des médailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia faisant partie du cabinet de Blaramberg à Odessa / Ivan Fedorovich Blaramberg: [з додаванням плану руїн Ольвії та 21 таблиць, що містять в собі 204 зображення монет та 29 монограм. Російською: «Описание древних медалей Ольвіи или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете г. Бларамберга»: переклад О. Писарева. – М., 1828]. – Paris, 1822.
- 502.Christenson A.L. (ed.). Tracing archaeology's past. The historiography of archaeology / Andrew L. Christenson (ed.). – Carbondale: Southern Illinois University Press, 1989. – XI, 252 p.
- 503.Clarke E.D. Greek marbles brought from the shores of the Euxine, Archipelago, and Mediterranean, and deposited in the vestibule of the Public library of the University of Cambridge / Edward Daniel Clarke. – Cambridge: Printed by order of the Syndics of the press 1809. – VII, 81 p., IV ill.
- 504.Cleve N. Jüngerzeitliche Funde von der Insel Berezan / N. Cleve // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1929. – Т. IV. – S.250-262.
- 505.Farmakowski B. Rußland / Boris Farmakowski // Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger. – 1914. – Bd. XXIX. – S.225-232.
- 506.Graves F.P. Burial Customs of the Ancient Greeks / Frank Pierrepont Graves.– Brooklyn, Roche & Hawkins, 1891.– 87 p.
- 507.Hind J.G.F. Berzan: the Ancient and Modern Names / J.G.F. Hind // Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. – СПб., Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. – Т. 1. – С.26-30.
- 508.Hirst G.M. Ольвийские культы / G.M. Hirst: [перевод с английского В.В. Латишева] // Известия Императорской Археологической гомиссии. – СПб., 1908. – Вып. 27. – С.75-144.
- 509.Kohler H.K.E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquites Grecques du Bosphore-Cimmerien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – SPb., 1823. – Th. 1. – (H.K.E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 1. P.81-234: про праці Рауль-Рошета 1822 р., р.81-218; Стемповського 1822 р., р.218-235; Кепшена 1823 р., р.232-234).
- 510.Kohler H.K.E. Beurtheilung einer Schrift: Alterthumer am Nordgestade des Pontus / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Serapis. – SPb., 1823. – Th. 2. – (H.K.E. Kohler's gesammelte Schriften. Bd. 2. – S.5-44).
- 511.Köhler H.K.E. Remarques sur un ouvrage intitulé: Antiquités Grecques du Bosphore-Cimmérien / Heinrich Karl Ernst von Kohler // Gesammelte Schriften. – SPb., 1850. – Bd. 1. – S.88: (И.И. Толстой. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. – Пг., 1918. С.51. Прим. 3).
- 512.Latyshev V. Inscriptines antiauae orqe septentrionalis Ponti Euxini / V. Latyshev. – Petropoli, 1885. – vol. I.
- 513.Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et Latinae / V. Latyshev. – Petropoli, 1916. – Vol. I. – № 98, 130, 131, 135, 154.
- 514.Miller M. Archaeology in the USSR / Mykhailo Oleksandrovyh Miller. – London: Atlantic P., 1956. – 215 p. (Research program on the U.S.S.R. Research monograph; no. 3)
- 515.Minns E.H. Scythians and Greeks. A survey of ancient history and archaeology on the north coast of the Euxine from the Caucasus / Ellis Hovell Minns. – Cambridge: University Press, 1913. – XI, 720 p., ill.: IX maps, IX pl.
- 516.Pallas P.S. Tableau physique et topographique de la Tauride tire du journal d'un voyage fait en 1794. / Peter Simon Pallas. – St. Petersburg: [тип. Акад. наук], 1795. – [6], 59 с.
- 517.Pallas P.S. Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794 / Peter Simon

Pallas. – Leipzig: Bey G. Martini, 1799-1801. – Bd. 1-2.

518. Peyssonnel Observations historiques et geographiques, sur les peuples barbares qui out habiteles bords du Danube & du Pount-Euxin... / S. Peyssonnel. – Paris, 1765. – XLIV. – № 346. – XIII p.

519. Pingaud L. Les Francais en Russie et les Russies en France; l'ancien régime, l'émigration, les invasions, par Léonce Pingaud / Leonce Pingaud. – Paris: Perrin et cie, 1886. – XX, 482 p.

520. Raoul-Rochette D. Antiquités grecques du Bosphore-Cimmérien (Notice sur les médailles de Rhadaméadis ... par M... de Stempkovsky) / Desire Raoul-Rochette. – Paris, 1822. – 235 p.

521. Rau P. Die Gräber der frühen Eisenzeit im Unteren Volgagebiet. Studien zur Chronologie der skythischen Pfeilspitze / P. Rau. – Pokrowsk, 1929. – 112 s. – (О наконечниках стрел с Березани: S.25-27).

522. Reuilly J. Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noir, pendant l'année 1803, suivi d'un Mémoire sur le Commerce de cette Mer, et de Notes sur les principaux ports commercans / Jean de Reuilly, Daron. – Paris: Bossange, Masson et Besson, 1806. – XIX, 302 p.⁵

523. Sklenář K. Archaeology in Central Europe: the first 500 years / Karel Sklenář. – St. Martin's – New York: Leicester University Press, 1983. – 218 p.

524. von Stern E. Festschrift für Graf Bobrinsky / Ernst von Stern // Archäologischen Anzeiger. – 1912. – Heft 2. – S.147-148.

525. von Stern E.R. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung / Ernet R. von Stern // Klio. – 1909. – Bd. 9. – S.139-152.

526. von Stern E.R. Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung / Ernst von Stern // Klio. – 1909. – Bd. IX. – № 2. – S.139-152.

527. von Stern E.R. Graffiti / Ernst R. von Stern // Philologus. – 1913. – Bd. 72. – S.536-558.

528. von Stern E.R. Kulturleben und Geschichte des Schwarzmeergebietes / Ernst R. von Stern // Deutschen Monatschrift für Russland. – 1912. – Bd. 5. – S.1-26.

529. Trigger B.G. The coming of age of the history of archaeology /

B.G. Trigger // Journal of Archaeological research. – New York, 1994. – No. 2 (1). – P.113-136.

530. Vidua C. Inscriptiones antiquae in Turcico itinere collectae. – Lutetiae-Parisior, 1826. – Tab. I. – № 1.

531. Weiss R. The Renaissance discovery of classical antiquity / Roberto Weiss. – Oxford: B. Blackwell, 1988. – XI, 233 p., ill., 16 p. plates.

532. Wendland F. Peter Simon Pallas (1741-1811): Materialien einer Biographie/ Folkwart Wendland. – Berlin; New York: W. de Gruyter, 1992. – Teil 1-2. – XVIII, 1176 p., ill.

533. Waśowicz A. Olbia Pontique et son territoire: l'aménagement de l'espace / Aleksandra Waśowicz. – Paris: Belles-lettres, 1975. – 251 p., ill., maps.

Дисертації та автореферати

534. Балаш А.Н. Коллекционирование памятников античного искусства в России в первой половине XIX века. На материале частных собраний: автореф. дис. на получение науч. степени канд. культурол. наук: 24.00.03 – Культурология / Александра Николаевна Балаш. – СПб., 1999. – 16 с.

535. Каковкіна О.М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Ольга Миколаївна Каковкіна. – Дніпропетровськ, 1998. – 216 арк.

536. Масненко В.В. Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша половина XX ст.): автореф. дис. ...докт. іст. наук: 07.00.06 – історіографія / В.В. Масненко. – К., 2002. – 44 с.

537. Мельникова О.М. Научные школы в археологии: дис... доктора ист. наук: 07.00.06 – Археология / Ольга Михайловна Мельникова – Ижевск, 2004. – 350 с.

538. Платонова Н.И. История археологической мысли в России (последняя треть XIX – первая треть XX вв.): дис... доктора ист. наук: 07.00.06 – Археология / Надежда Игоревна Платонова. – СПб., 2008. – 295 с.

539. Скирда В.В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.04 / Валерій Володимирович Скирда. – К., 2000. – 395 с.

540. Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія: автореф. дис. ...докт. іст. наук: 07.00.06 – історіографія / Віталій Сергійович Чишко. – К., 1997. – 44 с.

Публікації у збірниках

541. Алексеева И.Л. Изучение первобытной эпохи Одесским обществом истории и древностей. В.И. Гошкевич / И.Л. Алексеева // Проблемы археологии

⁵ Праця помічника префекта Безансона, члена Держради і кавалера ордена Почесного Легіону Ж. Рейі, за дорученням Наполеона I, який виїхав за кордон з політичною метою у лютому 1803 р. з Петербурга разом з герцогом Ришельє на Південь Росії. Він відвідав Одесу, Миколаїв, Херсон, Крим, де зустрічався з Паласом і запозичив у нього багато відомостей про Тавриду. В історичній частині цієї компіляції праці Л. Лангле, С. Сестренцевича-Богуша й І.Е. Тунмана. До книги додані дослідження французьких нумізматів Л. Лангле і Мійна (чи Міллена), першого – про арабські і татарські монети (р.215-222).

Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея: Тезисы докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С.65-67.

542.Андросов С.А. Документы Государственного архива Автономной Республики Крым о жизни и деятельности М.С. Воронцова / С.А. Андросов // Россия и Крым в судьбе Воронцовых: матер. Вторых крымских воронцовских чтений 18-19 октября 1999 г. – Симферополь, 2000. – С.8-9.

543.Арциховский А.В. Археология: (Развитие археологии и этнографии до середины XIX в.) / Артемий Владимирович Арциховский // Очерки истории исторической науки в СССР: [в 5 т.]. – М.-Л., 1955. – Т.1: Археология. – С.526.

544.Баланчук І. Рецензія на «Археологія Української ССР: Бібліографічний указатель 1918-1980 гг.» / Ірина Баланчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка: (Праці історико-філософської секції): статті. – Львів, 1990. – Том ССХХІІ. – С.457-459.

545.Баранов М.І. Історія дослідження рову городища Дикий Сад / М.І. Баранов // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи : збірник матеріалів третьої міжнародної студентської археологічної конференції : статті. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2010. – С.29-33.

546.Белавская К.П. Дворцовые музеи и хранилища XVIII – первой половине XIX в. / К.П. Белавская // Очерки истории музейного дела в России. – 1961. – Вып. 3. – С.301-364.

547.Береза І. Дослідницька і просвітительська діяльність М.Д. Лагути // Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту. – Миколаїв: 1994. – Частина І. – С.63.

548.Березин С. Из истории антиковедения в Новороссийском (Одесском) университете (1865-1884): «младшие преподаватели» кафедр греческой и римской словесности: Д.П. Лебедев, А.И. Солоникио, Н.А. Короваев, В.В. Сперанский/ Сергей Березин // Одисос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2010. – С.157-161.

549.Бойко І. Археологічні пам'ятки Миколаївського району / І. Бойко // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи : збірник матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції: статті. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.3-6.

550.Болтенко М.Ф. Государственный историко-археологический музей в Одессе / Михаил Федорович Болтенко // Новый восток. – М., 1926. – № 15. – С.366-367.

551.Болтенко М.Ф. Розкопи на острові Березані р. 1930 / Михайло Федорович Болтенко // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – Ч. 3. – С. 84.

552.Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани / Михаил Федорович Болтенко // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.38-46.

553.Ботьянов И.В. Пребывание императора Николая Павловича на Черноморском флоте в 1828 г. / И.В. Ботьянов // Морской сборник. – 1869. – Т. 103. – № 8. – Неофиц. отд. – С.13-14.

554.Браун Ф.А. Несколько слов о Гилее и Ахилловом беге / Федор Александрович Браун // Commentationes Philologicae: Сб. статей в честь И.В. Помяловского. – СПб., 1898. – С.106-108.

555.Брашинский И.Б. Ольвия и Афины в IV веке до н.э. / Иосиф Беньяминович Брашинский // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т.1 (34). – С.319-322.

556.Брун Ф.К. Остров св. Эферия / Филипп Карлович Брун // Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Одесса, 1879. – № 4.1. – С.27.

557.Буйских С.Б. К хронологии архаических поселений Нижнего Побужья / С.Б. Буйских, А.В. Буйских // Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Актуальные проблемы / Ред.-сост. В.Н. Зинько. – Керчь. – 2009. – Вып. X. – С.55-60.

558.Былкова В.П. Экспонаты херсонского музея, возвращенные из Берлина / В.П. Былкова, М.В. Василенко // Краткие Сообщения Одесского археологического общества – Одесса, 1999. – С.78.

559.Былкова В.П. Археологическая деятельность В.И. Гошкевича / В.П. Былкова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея древностей: Тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С.67-69.

560.Ванчугов В.П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX-XX вв. и Э.Р. Штерн / Владимир Петрович Ванчугов // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г., Одесса. – О., 1989. – С.25.

561.Ванчугов В.П. Э.Р. фон Штерн и археология Северного Причерноморья на рубеже XIX и XX веков / Владимир Петрович Ванчугов // Bogysthenika–2004: Материалы международной научной конференции к 100-летию исследования острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С.7-13.

562.Васильев С.А. Русская дореволюционная археология палеолита / С.А. Васильев // На пользу развития русской науки. – Чита, 1999. – С.5-28.

563.Васильев С.А. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее / С.А. Васильев // Stratum Plus. – 2001 – 2002. – № 1. – С.21-170.

564.Винберг Н.А. Список трудов В.В. Латышева / Н.А. Винберг // Советская археология. – 1958. – Т. XXVIII. – С.36-51.

565.Височенко С. Українське Причорномор'я на географічних картах XVI

століття / С. Височенко, І. Ровенчак // Одесі – 200: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С.138-139.

566.Гаврилова І.В. Діяльність Товариства «Друзів музею» при Миколаївському історико-археологічному музеї (1925-1929 рр.) / Гаврилова І.В., Гаврилов І.В. // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С.173-176.

567.Гаврилов І.В. Николаевский исторический музей, как центр просветительской работы по краеведению (1913-1929) / Гаврилов И.В., Гаркуша Н.М. // VI історико-культурологічні слов'язнозначчі читання. – Миколаїв, 2002. – С.157-173.

568.Ганжа А.И. О современных методах исследований по истории археологии / А.И. Ганжа // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К., 1987. – С.36-37.

569.Гаркуша Н.М. Письма Ф.Т. Каминского Б.В. Страдомскому как источник по истории музея / Н.М. Гаркуша // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2002. – С.266-268.

570.Генинг В.В. Метод определения древних традиций ориентировок погребенных по сторонам света / В.В. Генинг, Владимир Федорович Генинг // Археология и методы исторических реконструкций. – К., 1985. – С.136-152.

571.Горбенко К.В. Ритуально-культурные сооружения поселения «Дикий Сад» в контексте этнокультурных связей поселения Степного Побужья эпохи финальной бронзы / Кирилл Владимирович Горбенко // Научные труды МГПУ. Серия: Социально-исторические науки. – Москва, 2001. – С.338-343.

572.Горбенко К.В. Характер и структура архитектурных сооружений поселения эпохи финальной бронзы «Дикий Сад» / Кирилл Владимирович Горбенко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: Сб. научных работ. – Донецк, 2000. – С.53-55.

573.Горбенко К.В. Археологические разведки возле села Рыбаковка Березанского района Николаевской области в 2009 году / Кирилл Горбенко, Евгений Олейниченко, Леонид Смирнов // Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2010. – С.42-45.

574.Гордієнко Л. Археологічні дослідження на острові Березань / Л. Гордієнко // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: збірник матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції: статті. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.55-57.

575.Горель Г.К. Основание Николаевской обсерватории / Г.К. Горель // Историко-астрономические исследования. – М., 1975. – Вып. 12. – С.139-155.

576.Готьє Ю.В. Что дала археологическая наука для понимания древнейшего периода русской истории / Ю.В. Готьє // Сборник статей в честь графини П.С. Уваровой. – М., 1916. – С.132-138.

577.Гребенников В.Б. Памятники археологии Арбузинского района / Виктор Борисович Гребенников // Тези доповідей та повідомлень першої Миколаївської обласної краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Великої Перемоги. – Миколаїв, 1995. – С.19-22.

578.Гребенников В.Б. Памятники археологии Баштанского района / Виктор Борисович Гребенников // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: МКМ, 1995. – С.62-64.

579.Гребенников В.Б. Памятники археологии Березнеговатского района (история исследований) / Виктор Борисович Гребенников // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». II Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 1997. – С.36-37.

580.Гребенников В.Б. Пам'ятки археології Доманівського району (історія досліджень) / Віктор Борисович Гребенніков // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса: Одеський Державний Університет ім. І.І. Мечникова МННЦ, 1999. – Ч. I. – С.69-74.

581.Гребенніков В.Б. Пам'ятки археології Жовтневого району (історія досліджень) / Віктор Борисович Гребенніков // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса: ОДУ ім. І.І.Мечникова МННЦ, 2000. – Ч. I. – С.66-70.

582.Гребенніков В.Б. Пам'ятки археології Веселинівського району (історія досліджень) / Віктор Борисович Гребенніков // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція : тези доп. – Миколаїв: Атол, 2002. – С.44-45.

583.Гребенніков В.Б. Історія досліджень пам'яток археології Березанського р-ну. Короткий огляд / Віктор Борисович Гребенніков // BORYSTHENICA-2004. Матеріали міжнародної наукової конференції к 100-літтю початку досліджень острова Березань Э.Р. фон Штерном, – Николаев, 2004. – С.90-95.

584.Гребенніков В.Б. Археологічні пам'ятки Очаківського району (історія досліджень) / Віктор Борисович Гребенніков // Гуманітарно-економічні дослідження. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2005. – Т. 1. – С.235-343.

585.Гребенников В.Б. Памятники археологии Снигиревского района Николаевской области / Виктор Борисович Гребенников // Гуманітарно-економічні дослідження. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2006. – Т. 3. – С.132-137.

586.Гребенніков В.Б. Пам'ятки археології Первомайського району (історія досліджень) / Віктор Борисович Гребенніков // Гуманітарно-економічні

дослідження. Збірник наукових праць. – Миколаїв-Одеса: ТОВ Від, 2007. – Т. IV. – С.192-194.

587.Гребенников Ю.С. Культурное помещение на поселении «Дикий Сад» / Юрий Спиридонович Гребенников // Древнее Причерноморье. – Одесса, 1994. – С.26-29.

588.Гребцова И.С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в., как источник по истории Новороссийского края / Ирена Светозаровна Гребцова // Записки исторического факультета Одесского государственного университета. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С.172-175.

589.Губарь О.И. Одесские антиквари (первая четверть XIX ст.): Социальный портрет / О.И. Губарь // Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П.О. Карышковского: тез. докл. юбил. конф. 9-11 марта 1991 г. – Одесса, 1991. – С.115-117.

590.Жебелев С.А. Памяти В.И. Гошкевича / Сергей Александрович Жебелев // Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1929. – Вып. 2. – С.ХХVII.

591.Жук А.В. Палеозтонологи Санкт-Петербурга – Петрограда. Из предыстории научного становления М.П. Грязнова / А.В. Жук // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. Тезисы докладов областной научной конференции. – Омск, 1987. – С.18-21.

592.Жук А.В. Проблема соотношения исторической и археологической наук на III Всероссийском Археологическом съезде в Киеве в 1874 г. / А.В. Жук // Источники по истории Западной Сибири. История и археология. – Омск, 1987. – С.96-102.

593.Золотарев М.И. «Ольвийская крепость» П.И. Кёппена / М.И. Золотарев, С.Б. Буйских // Ольвия-200: Тез. докл. Междунар. науч. конф. 5-9 сент. 1994 г. – Николаев, 1994. – С.48-50.

594.Зуев В.Ю. Перспективы развития отечественной археологии в аспекте ее истории / В.Ю. Зуев // Проблемы истории отечественной археологии: Тезисы докладов конференции (11-13 декабря 1990 г.). – СПб., 1993. – С.6-7.

595.Избаш Т.А. А.Л. Бертье-Делагард: последние годы жизни / Т.А. Избаш // Записки исторического факультета Одесского университета. – 1995. – Т. 1. – С.21-25.

596.Из протоколу Парутинського воєнрєвкому Миколаївської губернії про охорону Ольвійського городища та його могильника. 7 квітня 1920 р. // Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів. – К., 1979. – С.138-139.

597.История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII Археол. съезда / Харьк. гос. ун-т, Харьк. обл. орг. Укр. о-ва охраны памятников истории и культуры. – Х., 1992. – 231 с.

598.История коллекции [Черноморського Депо карт] // Античная

скульптура Херсонеса / [Общ. ред. С.Н. Бибикова]. – К., 1976. – С.10.

599.Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / Ін-т іст. НАН Укр., Харьк. Держ. ун-т. – Харків: Харьк. Держ. ун-т, 1995. – 356 с.

600.Историчні пам'ятники м. Миколаєва // Николаевщина. Краеведческий сборник. – Николаев: Николаевский ин-т Наробраза и Окрметодком Наробраза, 1926. – С.179-211.

601.Карышковский П.О. Заметки об Ольвии и Борисфене / Петр Осипович Карышковский // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1967. – Т. 2 (35). – С.75-90.

602.Клейн Л. Парадигмы и периоды в истории отечественной археологии / Лев Самуилович Клейн // Санкт-Петербург и отечественная археология. Историографические очерки. – СПб.: СПбГУ. – 1995. – С.173-183.

603.Клейн Л.С. Из истории научных школ и традиций античной археологии / Лев Самуилович Клейн // ΕΥΧΑΡΙΕΤΗΡΙΟΝ. Антиковедческо-историографический сборник памяти Я.З. Доманского (1928-2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – С.121-138.

604.Козуб Ю.И. Погребальный обряд Ольвийского некрополя V-IV вв. до н.э. / Ю.И. Козуб // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.75-85.

605.Крапівіна В.В. Розвиток справи охорони Ольвії та її зв'язок з археологічними дослідженнями / Валентина Володимирівна Крапівіна // Ольвія та античний світ. – К., 2001. – С.5-6.

606.Красковский В.И. Памятники позднего Палеолита и Эпипалеолита в Одесской области / В.И. Красковский // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т.1 (34). – С.219.

607.Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источник для исторической топографии города / А.Н. Карасев // Материалы по археологии северного Причерноморья. – 1956. – № 50. – С.9-34.

608.Карасев А.Н. Б.В. Фармаковский и Ольвия / А.Н. Карасев // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976.– С.13-22.

609.Кац В.И. Зарождение керамической эпиграфики в России / В.И. Кац, И.В. Тункина // Античный мир и археология: Проблемы античной государственности, материальной и духовной культуры: Межвуз. науч. сб. – Саратов, 1990. – Вып. 8. – С.111-122.

610.Корзун В.П. Невостребованное наследие (Материалы по истории науки в архиве А.С. Лаппо-Данилевского) // Археологический ежегодник за 1994 г. – М., 1996. – С.255-261.

611.Корпусова И.В. Некоторые аспекты изучения античной истории в трудах С.С. Дложевского / И.В. Корпусова // Проблемы археологии Северного Причерноморья: тез. докл. конф. – Херсон, 1990.– Ч. 3.– С.72-73.

- 612.Крюгер О.О. Надгробие Леокса, сына Мольпагора / О.О. Крюгер // Известия Российской Академии истории материальной культуры. – 1921. – Т. 1. – С.41-50.
- 613.Крюгер О.О. Эпиграфические мелочи / О.О. Крюгер // Известия Российской Академии истории материальной культуры. – 1925.– Т. IV.– С.81-96.
- 614.Ксенофонов В.В. Из березанских воспоминаний и фольклора / В.В. Ксенофонов // *Ευχαριστήριον*. Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928-2004). – СПб., Нестор-История, 2007. – С.335-361.
- 615.Кумани Н.М. Действия Черноморского флота в царствование императора Александра I, с 1801 по 1826 гг. / Публ. С.А. Скрыгина // Морской сборник. – 1900. – № 9. – Неофиц. отд. – С.44-45.
- 616.Курганська К.Ю. Дослідження ольвійського сільського оточення. Дореволюційний етап / К.Ю. Курганська // *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали VI-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції*. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2006. – С.58-60.
- 617.Лактос И. История науки и ее рациональные реконструкции / И. Лактос // Структура и развитие науки. – М., 1978. – С.203-269.
- 618.Лебедев Г.С. Опыт периодизации истории отечественной археологии / Г.С. Лебедев // Проблемы истории отечественной археологии: тез. докл. конф., 11-13 декабря. 1990 г.: тезисы докл. – СПб., 1993. – С.4.
- 619.Лисоченко І.Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей / І.Д. Лисоченко // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С.49-50.
- 620.Манцевич А.П. Березанская амфора / А.П. Манцевич // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1927. – Вып. 5. – С.283-295.
- 621.Маркова О.П. О происхождении так называемого Греческого проекта: 80-е годы XVIII в. / О.П. Маркова // История СССР. – 1958. – № 4. – С.59–78.
- 622.Мещанинов И.И. Отчет о работах Ольвийской экспедиции (1929-1930 гг.) / И.И. Мещанинов // Сообщения Государственной академии института материальной культуры. – 1931.– № 2.– С.23-24.
- 623.Миронов В.Г. В.И. Гошкевич и Саратовская Ученая архивная комиссия / В.Г. Миронов // Проблемы археологии Северного Причерноморья: К 100-летию основания Херсон. музея: Тез. докл. юбил. конф. – Херсон, 1991. – С.7-11.
- 624.Нікітін В. Археологічна діяльність родини Аркасів / Василь Нікітін // Краєзнавчий альманах. – 2003. – № 1. – С.16-21.
- 625.Николаевщина. Краеведческий сборник / [Л.П. Гаршев, Ф.К. Гейст, И.А. Корнев, Н.Д. Лагута, А.П. Сапожников].– Николаев, 1928.– 218 с.
- 626.Овсянникова С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861-1917) / С.А. Овсянникова // Очерки истории музейного дела в России. – 1960. – Вып. 2. – С.66-144.
- 627.Оленковський М.П. Вчені – археологи – учні та послідовники В.І. Гошкевича / М.П. Оленковський // Музей і XXI сторіччя: Зб. наук. праць. – Херсон, 2000. – С.88-95.
- 628.Одесский археологический музей АН УССР. – К., 1983. – № 70. – С.43, 171.
- 629.Осипов В.И. П.С. Паллас в России / В.И. Осипов // Немцы в России: Люди и Судьбы. – СПб., 1998. – С.137-144.
- 630.Островерхов О.С. Деталь свинцового футляра от стеклянного зеркала из Ольвии / О.С. Островерхов, Г.В. Батизат // Краткие Сообщения Одесского археологического общества – Одесса, 1999. – С.98-104.
- 631.Отрешко В.М. З історії Ольвійського поліса в IV-I ст. до н.е. / Валерій Михайлович Отрешко // Археологія. – 1982.– Вип. 41.– С.34-46.
- 632.Пагокова Э.Ф. Обследования правобережья Южного Буга / Э.Ф. Пагокова // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.202-209.
- 633.Письма М.И. Кутузова к Ж.Б. Траверсе / [Публ. В.И. Сычева, В.В. Сычевой, Т.С. Федоровой] // Российский архив. – М., 1995. – Т. 6. – С.76-93.
- 634.Пушкарьов Л.М. Сталість форми історичного джерела / Лев Микитович Пушкарьов // Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – С.88-92.
- 635.Пушкарев Л.Н. [Рец. на кн.: Запаско Я., Ісаевич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Львів: Вища школа, 1981-1984. Кн. 1-2] / Лев Никитович Пушкарев // История СССР. – 1988. – № 2. – С.179-181.
- 636.Равдоникас В.И. За марксистскую историю материальной культуры / Владислав Иосифович Равдоникас // Известия государственной академии истории материальной культуры. – Л., 1930. – Т. 7. – Вып. 3-4. – С.94.
- 637.Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861-1917) / Аврам Моисеевич Разгон // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961. – Вып. 3. – С.190-230.
- 638.Разгон А.М. Исторические музеи в России (с начала XVIII в. до 1861 г.) / Аврам Моисеевич Разгон // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1963. – Вып. 5. – С.238-239: (Черноморське депо карт).
- 639.Ратнер И.Д. Старейший план Ольвии и его автор / И.Д. Ратнер // Проблемы археологии Северного Причерноморья: (К 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – Ч. 3. – С.76-78.

- 640.Розов М.А. Понятие исследовательской программы / М.А. Розов // Исследовательские программы в современной науке. – Новосибирск, 1987. – С.7, 13.
- 641.Русская археологическая литература. Библиографический указатель. 1900-1917 гг. / Сост. Т.Н. Заднепровская. РАН, Ин-т археологии. – СПб.: Наука, 2003. – 600 с.
- 642.Русяева А.С. Орфизм и культ Диониса в Ольвии / Анна Станиславовна Русяева // ВДИ. 1978. – № 1. – С.87-104.
- 643.Русяева А.С. Эпиграфические памятники. Скульптура / Анна Станиславовна Русяева // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 134–170.
- 644.Русяева А.С. Научная судьба эпиграфических исследований Э.Р. фон Штерна / Анна Станиславовна Русяева // *Borysthenica*-2004. – Николаев, 2004. – С.14-22.
- 645.Сапожников И. Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. / І. Сапожніков, В. Солодова // Хаджибей-Одеса та українське козацтво: 1415-1797 роки. – Одеса, 1999. – С.310-325.
- 646.Сапожников И.В. Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра: работы А.П. Чиркова 1863-1866 гг. / Игорь Викторович Сапожников // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: матеріали III-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції: тези доп.. – Миколаїв, 2000. – С.259-265.
- 647.Сапожников И.В. Полевые исследования П.И.Борисковского в Северо-Западном Причерноморье / Игорь Викторович Сапожников, Галина Васильевна Сапожникова // Каменный век Старого Света: к 90-летию П.И. Борисковского. – СПб.: Академ-Принт, 2001. – С.67-69.
- 648.Сапожников И.В. Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768-1774 гг. / Игорь Викторович Сапожников, В.М. Кожокару // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ. – К., 2001. – Вип. 6. – С.189-194.
- 649.Сапожников С.А. Бларамберги – русский дворянский род фландрского происхождения / С.А. Сапожников // Известия Русского генеалогического общества. – СПб., 1997. – Вып. 8. – С.93-95.
- 650.Сахаров А.М. О предмете историографических исследований / А.М. Сахаров // Методология истории и историография: (Статьи и выступления). – М., 1981. – С.91-151.
- 651.Свенцицкая И.С. К вопросу об Ольвии и Борисфене / Ирина Сергеевна Свенцицкая // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1967. – Т. 2 (35). – С.263-266.
- 652.Семенов С.А. Новые находки в Ольвии / С.А. Семенов // Известия Российской Академии истории материальной культуры. – Л., 1925. – Т. IV. – С.140-144.
- 653.Семенов-Зусер С.А. Отчет о раскопках Ольвии в 1920-1921 гг. / С.А. Семенов-Зусер // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1931. – Т. 5. – Вып. 5. – 21 с.
- 654.Синицын М.С. Развитие археологии в Одессе / М.С. Синицын // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1. – С.7-14.
- 655.Скирда В.В. Професор Є.К. Редін як археолог / В.В. Скирда // Четверті Сумцовські читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 135-річчю з дня народж. Є.К. Редіна / Харк. іст. музей. – Х., 1999. – С. 13-15.
- 656.Славин Л.М. Древньогрецьке поселення на острові Березань / Лазар Мойсейович Славин // Наукові записки Київського державного університету. – К., 1956. – Т. 15. – Вип. 6: Історичний збірник. – № 7. – С.157-169.
- 657.Славин Л.М. Основные этапы изучения Ольвии / Лазарь Моисеевич Славин // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.47-60.
- 658.Славин Л.М. М.Ф. Болтенко (1888-1959) / Лазарь Моисеевич Славин // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С.144-146.
- 659.Советская археологическая литература: Библиография 1941-1957 / сост. Н.А. Винберг, Т.Н. Заднепровская, А.А. Любимова; АН СССР, БАН СССР, Ин-т археологии. – Л.: Наука, 1959. – 765 с.
- 660.Советская археологическая литература: Библиография 1968-1972 / сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш. Левина, Н.А. Винберг; АН СССР, БАН СССР, Ин-т археологии. – Л.: Наука, 1980. – 557 с.
- 661.Советская археологическая литература: Библиография 1976-1978 / сост. Т.Н. Заднепровская, Р.Ш. Левина, Н.А. Винберг; АН СССР, БАН СССР, Ин-т археологии. – Л.: Наука, 1986. – 259 с.
- 662.Советская археологическая литература: Библиографический указатель 1982-1984 / сост. Р.Ш. Левина, Н.А. Винберг; АН СССР, БАН СССР, Ин-т археологии. – Л.: Наука, 1990. – 126 с.
- 663.Соловьев С.Л. Хора Борисфена, Ольвии, Нимфея и Гермонассы: итоги исследований и сравнительный анализ / С.Л. Соловьев // Таманская старина. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2000. – Вып. 3. – С.163-166.
- 664.Соловьев С.Л. Предисловие / С.Л. Соловьев // Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. – Т. 1. – С.5-6.
- 665.Соловьев С.Л. История археологических исследований на Березани / С.Л. Соловьев // Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. – СПб., Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. – Т. 1. – С.31-40.
- 666.Соловьев С.Л. Историческая география и топография Березани /

С.Л. Соловьев // Борисфен – Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. – СПб., Изд-во Гос. Эрмитажа, 2005. – Т. 1. – С.16-25.

667.Соловьев С.Л. Из истории полисов Нижнего Побужья: Борисфен и Ольвия / С.Л. Соловьев // Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 2000. – С. 94-111.

668.Соловьев С.Л. Новые аспекты истории и археологии античной Березани / С.Л. Соловьев // Петербургский археологический вестник. – СПб.: Фарн, 1994. – Вып. 8. – С.85-95.

669.Список пам'яток матеріальної культури по Миколаївській окрузі // Збірка матеріалів краєзнавчої комісії для охорони пам'яток культури та природи. – Одеса, 1927. – С.26-28.

670.Станко В.Н. Изучение памятников палеолита и мезолита на Николаевщине / Владимир Никифорович Станко // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: МКМ, 1995. – С.12-14.

671.Степанский А.Д. К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России А.Д. Степанский // Археологический ежегодник за 1974 г. – М., 1975. – С.49.

672.Струве В.В. Б.А. Тураев – крупнейший историк Древнего Востока / Василий Васильевич Струве // Древний Восток. – Л., 1980. – Сб. 2. – С.6-18.

673.Сымонович Э.А. К вопросу об этнической принадлежности нижнеднепровских памятников рубежа и начала нашей эры / Э.А. Сымонович // Записки Одесского археологического общества – Одесса, 1960. – Т. 1 (34). – С.154-155.

674.Сытин А.К. Академик Петр Симон Паллас и Екатерина Великая / Андрей К. Сытин // Екатерина Великая: Эпоха в российской истории : тез. докл. Междунар. Науч. Конф. – СПб., 1996. – С.319.

675.Тарадаш А.М. Памятники античного искусства в Одесском археологическом музее АН УССР / А.М. Тарадаш // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К., 1976. – Вып. 8. – С.227. – Примеч. 20.

676.Труды академика Б.А. Тураева // Древний Восток. – Л., 1980. – Сб. 2. – С.42-55.

677.Тункина И.В. Раскопки 1824 г. святилища Ахилла на Тендровской косе / Ирина Владимировна Тункина // Тез. докл. науч. чтений, посвященных 90-летию со дня рождения А.И. Доватура (V Доватуровские чтения). – Л.: Наука, 1987. – С.34-36.

678.Тункина И.В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт / Ирина Владимировна Тункина // Проблемы исследований античных городов: [Тез.]. – М., 1989. – С.117-119.

679.Тункина И.В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт / Ирина Владимировна Тункина // Очерки истории русской и советской археологии. –

М., 1991. – С.9-24.

680.Тункина И.В. П.И. Кеппен как исследователь Ольвии / Ирина Владимировна Тункина // Древнее Причерноморье: II чтения памяти проф. П.О. Карышковского: Тез. докл. юбил. конф. 9-11 марта 1991 г. – Одесса, 1991. – С.98-99.

681.Тункина И.В. Античные памятники в собраниях Харьковского университета / Ирина Владимировна Тункина // Древнее Причерноморье: Краткие сообщения Одесского археологического общества. – Одесса, 1994. – С.147-152.

682.Тункина И.В. Начало изучения Ольвии / Ирина Владимировна Тункина // Археологія. – 1994. – № 2. – С.7-17.

683.Тункина И.В. Новые материалы о коллекции древностей И.П. Бларамберга / Ирина Владимировна Тункина // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: тез. докл. науч. конф. Белгород-Днестровский. – 1995. – С.66-67.

684.Тункина И.В. М.И. Ростовцев и Российская Академия наук / Ирина Владимировна Тункина / ред. М.Г. Бонгард-Левин // Скифский роман. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.84-123.

685.Тункина И.В. Дело академика Жебелева / Ирина Владимировна Тункина // Древний мир и мы: классическое наследие в Европе и в России. Альманах. – Вып. 2. – СПб.: Алетейя, 2000. – С.116-161.

686.Тункина И.В. Иван Алексеевич Стемповский: Материалы к биографии / Ирина Владимировна Тункина // ΣΥΣΤΙΓΙΑ: Памяти Юрия Викторовича Андреева. – СПб., 2000. – С.357-379.

687.Тункина И.В. П.И. Кеппен как исследователь Ольвии: (Становление археолога) / Ирина Владимировна Тункина // Археологические вести. – 2000. – № 7. – С.357-372.

688.Тункина И.В. К истории изучения Ольвии в первой трети XIX в. / Ирина Владимировна Тункина // Археологія. – 2001. – № 4. – С.35-49.

689.Тункина И.В. Рисунки древностей коллекции И.П. Бларамберга из архива М.С. Воронцова / Ирина Владимировна Тункина // Восточник-2004: Материалы международной научной конференции к 100-летию исследования острова Березань Э.Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С.158-172.

690.Тункина И.В. К публикации неизданного очерка А. Жебелева «Археология и общая история искусства» / Ирина Владимировна Тункина // ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Антиковедческо-историографический сборник памяти Я.В. Доманского (1928-2004). – СПб.: Нестор-История, 2007. – С.139-144.

691.Фармаковский Б.В. Памятники античной скульптуры из Пантикапея и Ольвии в коллекции Государственного Эрмитажа. / Борис Владимирович Фармаковский // Всесоюзная конференция археологов СССР в Керчи. сент. 1926 г.: тезисы докладов. – Керчь, 1926. – № 6. – С.3-4.

692.Фельдман В. На заре одесской книжности / В. Фельдман // Есть город у моря: Краеведческий сборник. – Одесса, 1990. – С.143-145.

693.Фоменко В.Н. Некоторые итоги изучения энеолита и раннего бронзового века в Южном Побужье / В.Н. Фоменко // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв: МКМ, 1995. – С.16-18.

694.Формозов А.А. К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье в первой половине XIX века / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1975. – № 1. – С.171-175.

695.Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области русской археологии / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1975. – № 4. – С.5-13.

696.Формозов А.А. А.С. Уваров и его место в истории русской археологии / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1993. – № 3. – С.228-246.

697.Формозов А.А. О периодизации истории отечественной археологии / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1994. – № 4. – С.219-225.

698.Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнст Романович фон-Штерн (1859-1924 гг.) / Эдуард Давыдович Фролов // Сборник статей в честь 70-летия Г.Л. Курбатова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2001. – С.29-58.

699.Хартанович М.Ф. Императорская Археологическая комиссия. XIX век / М.Ф. Хартанович // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция 2004 г. – М.: Диполь-Т, 2004. – С.699-701.

700.Хвостова К.В. К вопросу об историческом познании // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С.20-28.

701.Хлопинська Л.Д. До дати створення краєзнавчого музею у м. Миколаєві / Л.Д. Хлопинська // «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». III Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2000. – С.196-201.

702.Худяков М.Г. Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов / М.Г. Худяков // ИГАИМК. – Л.: 1933. – №13. – 162 с.: [русская археология]

703.Черепанова Е.Н. Архив А.Л. Бертье-Делагарда (1842–1920) в Крымском областном краеведческом музее / Е.Н. Черепанова // Археологические исследования средневекового Крыма. – К., 1968. – С.205-212.

704.Черняков И.Т. Одесскому обществу истории и древностей – 150 лет / И.Т. Черняков // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27-28 октября 1989 г., г. Одесса. – О., 1989. – С.3-5.

705.Шелов-Коведяев Ф.В. Березанский гимн острову и Ахиллу /

Ф.В. Шелов-Коведяев // Вестник древней истории. – М., 1990. – № 3. – С.49-62.

706.Шилик К.К. Влияние природных условий на выбор места для основания Березанского поселения / К.К. Шилик // Человек и окружающая среда в древности и средневековье. – М., 1985. – С.63-64.

707.Штейн В.Ф. Бронзовый браслет с острова Березани / В.Ф. Штейн // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. –Л., 1927. – Вып. 5. – С. 449–462.

708.Штерн Э.Р. Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря / Эрнст Романович фон Штерн // Сборник археологических статей поднесенных А.А. Бобринскому. – СПб., 1911. – С.14., ил.

709.Щавелев С.П. Первооткрыватели курских древностей. Очерки истории археологического изучения южнорусского края / С.П. Щавлев // Советское краеведение в провинции: взлет и разгром (1920-е – 1950-е гг.). – Курск: Изд-во КМГУ, 2002. – Вып. 3. – 200 с.

710.Щавелев С.П. Д.Я. Самоквасов и становление исторической археологии / С.П. Щавлев // История отечественной археологии: дореволюционное время: Материалы IV чтений по историографии археологии Евразии. – Воронеж: ВГУ, 2004. – С.31-40.

711.Chadwick J. The Berezan Lead Letter / J. Chadwick // Proceedings of the Cambridge Philological association. – Cambridge, 1973. – Vol. 199. – P.35-37.

712.Dloghevskij S. Ausgrabungen im Gebiete der Odessaer Inspektion für Altertumspflege 1920 bis 1929 / S. Dloghevskij // Archäologisches Anzeiger. – Berlin, 1929. – Col.292-296.

713.Miller A.P. Notes on the Berezan Lead Letter / A.P. Miller // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – 1977. – Bd. 17. – Hft. 2. – S.159-174.

714.Moscalu E. Anastasia Petrovna Mantsevici / E. Moscalu // Studii și secretări de istorie veche și arheologie. – București, 1984. – Vol. 35.1. – P.91-93.

715.Solovyov S.L. Archaic Berezan: Historical-Archaeological Essay / S.L. Solovyov // The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. – Stuttgart, 1998. – P.205-227. – (Historia. Bd. 121).

716.Trigger B.G. Historiography / B.G. Trigger; Murray T. (ed.) // Encyclopedia of archaeology. History and discoveries. – Santa Barbara – Denver – Oxford: ABC – CLIO, 2001. – Vol. 2. – P.630-639.

717.Wace A.J.B. The Greeks and Romans as archaeologists / A.J.B. Wace // Bulletin de la Société royale d'archéologie d'Alexandrie. – 1949. – Vol. 38. – P.21-35.

Періодика

718.Археологическая летопись [коллекция А.Ф. Фогеля та очаківського протоієрея Н. Левицького] // Киевская старина. – 1901. – №5. – С.127-137.

719.Археологические находки на о. Березани // Исторический вестник. –

1912. – Т. 129. – Сентябрь. – С.1119-1120.
- 720.Археологические открытия в полуденной России // Сын Отечества. – 1818. – Ч. 44. – № 8. – С.81-82.
- 721.Археологические раскопки древней Ольвии // Юг. – 1904. – 15 августа. – С.5.
- 722.Археологические раскопки Ольвии // Юг. – 1904. – 29 августа. – С.4-6.
- 723.Археологические раскопки Ольвии // Юг. – 1905. – 11 сентября. – С.3-5.
- 724.Археологические известия и заметки [о Березань] / Под ред. Орешникова А.В. – М., 1894. – Т. 2. – С.109.
- 725.Археологические известия и заметки [знахідки голови Геракла в Очакові, Ольвія] / Под ред. Орешникова А.В. – М., 1893. – Т. 1. – С.362-363, 451-452.
- 726.Археологический съезд в Одессе // Исторический вестник. – 1884. – №10. – С.243-245.
- 727.Археологический съезд в Харькове [Обзор работы] // Киевская Старина. – 1902. – Ноябрь. – С.480-491. – Підпис: Н.Б.
- 728.Атлас Харьковской губернии [издан к Археологическому съезду] // Южный Край. – 1901. – 13 апр.
- 729.Багалей Д. К XII археологическому съезду в Харькове / Дмитрий Иванович Багалей, Егор Кузьмич Редин // Харьковские Губернские Ведомости. – 1900. – 5 мая.
- 730.Багалей Д.И. Новые сведения об археологических раскопках в Харьковской губернии / Дмитрий Иванович Багалей // Харьковские губернские ведомости. – 1901. – 24 июля.
- 731.Баранов П.Ф. Эоловые наносы и почвы на развалинах Ольвии / П.Ф. Баранов // Почвоведение. – 1913. – № 4. – С.12-16.
- 732.Береза И. Лагута М., щирый син рідної України / И. Береза // Слово і час. – 1993. – № 5. – С.8-11.
- 733.Бларамберг И. П. Рассуждение о ристалище Ахилла / Иван Павлович Бларамберг // Северный архив. – 1825. – Ч. 18. – С.349-364.
- 734.Бларамберг И.П. Объяснительная записка о сюжете рисунка на древней терракотовой вазе, найденной в Одессе в 1826 г. / Иван Павлович Бларамберг // Journal d'Odessa. – 1826. – № 76. – С.79-96.
- 735.Бларамберг И.П. Объяснительная записка о сюжете рисунка на древней терракотовой вазе, найденной в Одессе в 1826 г. / Иван Павлович Бларамберг // Journal d'Odessa. – 1826. – № 78. – С.115-127.
- 736.Бларамберг И.П. Объяснительная записка о сюжете рисунка на древней терракотовой вазе, найденной в Одессе в 1826 г. / Иван Павлович Бларамберг // Journal d'Odessa. – 1826. – № 82. – С.56-83.
- 737.[Бларамберг И.П.] Мнение г. Бларамберга о двух вазах, открытых в Одессе в 1823 и 1826 годах / Иван Павлович Бларамберг // Русский инвалид. – 1827. – № 18. – С.70-72.
- 738.Бларамберг И.П. Article communiqué par Mr. De B[laramberg] / [I. Blaramberg] // Journal d'Odessa. – 1827. – 19/31 mars. – № 22. – P.85-86: (про два надгробки з Реніі)
- 739.Бларамберг И. Древности / Иван Павлович Бларамберг // Одесский Вестник. – 1828. – 21 янв. – № 6. – С.21-22.
- 740.Бларамберг И. Древности / Иван Павлович Бларамберг // Одесский Вестник. – 1828. – 22 дек. – № 102. – С.432-434.
- 741.Брун Ф.К. Остров св. Эферия / Филипп Карлович Брун // Новороссийский календарь на 1854 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1853. – С.382-405.
- 742.Брун Ф.К. Остров Св. Еферия / Филипп Карлович Брун // Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южной России. – Одесса, 1879. – Т. I. – С.14-32.
- 743.Вельмин С. Археологические изыскания Императорской Археологической Комиссии в 1907 и 1909 гг. на территории древнего Киева / С. Вельмин // Военно-исторический вестник. – К., 1910. – № 7/8. – С.121-153.
- 744.Гаркуша Н.М. Эпистолярное наследие Б.В. Фармаковского (из личного архива Ф.Т. Каминского в собрании Николаевского краеведческого музея) / Н.М. Гаркуша // Краеведческий альманах. – 2004. – № 2. – С.111-117.
- 745.Гребенников В.Б. Археологічні пам'ятки Миколаївського району / В.Б. Гребенніков, Н.Б. Гребіннікова // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Культура. Музейна педагогіка. – Миколаїв, 2003. – № 2. – С.32-36.
- 746.Гребенников В.Б. Пам'ятки археології Миколаєва / Віктор Борисович Гребенніков // Краєзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Кластер. Промисловість. Сільське господарство. Транспорт. – Миколаїв, 2004. – № 2. – С.19-23.
- 747.Двенадцатый археологический съезд в Харькове (15-27-го августа) // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1903. – Ч. 345, янв. – С.1-26 (4-я паг.). – Підпис: А.Л.
- 748.Дневник / 9 июля 1909 г. в Ольвию прибыла группа сотрудников для археологических раскопок // Николаевская газета. – 1909. – 16 июля, 12 августа.
- 749.Донесение статского советника Бларамберга к господину Новороссийскому генерал-губернатору от 30 июля 1825 г. // Записки, издаваемые от Департамента народного просвещения. – 1827. – Кн. 2. – С.189-206 (с перечнем пожертвованных древностей и книг).
- 750.Древняя Греция вблизи Николаева // Юг. – 1912. – № 4. – С.2-3.
- 751.Зайцев Б.П. Археологический музей Харьковского университета / Б.П. Зайцев, В.А. Латышева // Вестн. Харьк. ун-та. – 1992. – № 362. – С.103-110.

– Бібліогр.: 18 назв.

752.Золотарев М.И. Неизвестный план Ольвии П.И. Кеппена / М.И. Золотарев, С.Б. Буйских // Российская археология. – М., 1997. – № 2. – С.241-245.

753.Известия о находке близ Николаева скелета mastadoes augustens// Морской сборник. – 1860. – № 6. – С.44

754.80-летие Императорского Общества истории и древностей российских // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1884. – № 5. – Отд. 4. – С.1-11.

755.Исследования и раскопки // Археологическая летопись Южной России. – 1904. – № 3. – С.101-104.

756.Исследования об истории и государственном строе города Ольвии // Журнал Министерства Народного просвещения. – 1887. – январь, февраль, март.

757.К археологическому съезду в Харькове [Представительство от Одес. о-ва истории и древностей] // Южный край. – 1902. – 1 мая.

758.К XII Археологическому съезду // Исторический вестник. – 1900. – Т. 79, март. – С.1226-1228.

759.К археологическому съезду // Исторический вестник. – 1901. – [Т. 83], март. – С. 1241-1242.

760.Корреспонденции «Юга» [Очаковские археологические раскопки] // Юг. – 1901. – 6 февраля. – С.3.

761.К предстоящему археологическому съезду: [Об археол. раскопках в окрестностях Екатеринослава] // Южный край. – 1902. – 20 июня.

762.К предстоящему археологическому съезду [Делегатами от Киев. ун-та св. Владимира избраны В.Б. Антонович, В.С. Иконников, Ю.А. Кулаковский, Г.Г. Павлуцкий, М.Н. Ясинский] // Южный край. – 1902. – 6 авг.

763.Клейн Л.С. 1992. Методологическая природа археологии / Лев Самуилович Клейн // Российская археология. – М., 1992. – № 4. – С.86-96.

764.Ковальченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории / Иван Дмитриевич Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5. – С.3-9.

765.Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах / Иван Дмитриевич Ковальченко // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С.3-33.

766.Коган И.Л. Помню его живым... [спогади про М.Д. Лагута] / И.Л. Коган // Рядянське Прибужжя. – 1992. – 21 листопада. – С.5.

767.Косцюшко-Валюжинич К.К. О раскопках Г.Л. Скадовского на Березани / К.К. Косцюшко-Валюжинич // Отд. оттиск статьи из газеты: Крымский вестник. – Севастополь, 1901. – № 8, 9.

768.Лагута М.Д. 1905 р. і М. Аркас / Микола Дмитрович Лагута // Життя і революція. – 1926. – № 2. – С.102.

769.Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе

города Ольвии / Василий Васильевич Латышев: (отдел классической филологии) // Журнал Министерства Народного Просвещения. – шестое десятилетие, Ч. ССXLIX. – СПб.: Типография В.С. Балашква, 1887. – С.1-306.

770.Латышев В.В. Заметки по древней географии северного побережья Черного моря. V: Об острове св. Еферия / Василий Васильевич Латышев // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1899. – № 5. – Отд. 5. – С.73-87.

771.Латышев В.В. Еще о местонахождении Гипполаева мыса / Василий Васильевич Латышев // Журнал Министерства Народного Просвещения. – шестое десятилетие, Ч. ССLI. – СПб.: Типография В.С. Балашква, 1887. – С.36-43.

772.Леонтьев П.М. Рецензия на кн.: Уваров А.С. Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря / П.М. Леонтьев. СПб., 1851. – Вып. 1 // Отечественные записки. – 1852. – Т. 83. – № 7. – Отд. 5. – С.9: Примеч.

773.Ляшко Р.О. По нього пам'ятають у краєзнавчих музеях Миколаєва й Запоріжжя / Р.О. Ляшко // Краєзнавчий альманах. – 2004. – № 2.- С.109-111.

774.Макаренко Н.А. Археологические открытия 1913 года / Н.А. Макаренко // Старые годы. – 1914.– Февраль. – С.40-43.

775.Макаренко М.О. Підземний город. (Ольбія) / М.О. Макаренко // Глобус. – 1926.– № 19.– С. 376–279.

776.Макаренко М.О. Ольбія / М.О. Макаренко // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – К., 1927. – С.90-105.

777.Матеріали та документи про життя і діяльність Ф.Т. Камінського // Краєзнавчий альманах. – 2004. – № 2. – С.127-149.

778.Медведь А.Н. Высочайшее повеление 1889 г. и взаимоотношения научных обществ во второй половине XIX в. / А.Н. Медведь // Восточноевропейский археологический журнал, 2002. – 2(15) март-апрель. – С.42-45.

779.Мемуары, касающиеся истории Юга России, с предисловием проф. В.Б. Антоновича // Киевская старина. – 1889. – Кн. 5, 6, 8, 9-11.

780. Местная хроника / Об археологических раскопках на месте древней Ольвии // Южанин. – 1900. – 18 июля.

781.Миронов А. Первые годы деятельности Императорской Археологической Комиссии 1859-1860 гг./ А. Миронов // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – № 4. – С.240-249.

782.Миронов А. Первые годы деятельности Императорской Археологической Комиссии 1861-1862 гг. / А. Миронов // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – № 8. – С.231-233.

783.Миронов А.А. И.О.А. / А.А. Миронов // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – № 10. – С.223-227.

784. Монгайт А.Л. Возникновение и первые шаги советской археологии / А.Л. Монгайт // История СССР. – 1963. – № 4. – С.75-94.
785. Московское археологическое общество // Исторический Вестник. – 1901. – Т. 84, апр. – С.401-402.
786. Музей Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. – О., 1850. – С. 398.
787. Мурзакевич Н.Н. Музей Одесского общества истории и древностей / Николай Никифорович Мурзакевич. // Отд. оттиск из Новороссийского календаря на 1851 г. – Одесса, 1851. – С.4.
788. Назарчук В.И. Ольвийский сборник П.И. Кёппена / В.И. Назарчук // Летопись Причерноморья: Археология, история, литература, нумизматика. – Херсон, 1999. – № 3. – С.19-30.
789. Наш край с. Парутино // Николаевская газета. – 1910. – 7 июля, 9 июля, 20 июля, 13 августа.
790. Наш край. На раскопках Ольвии // Николаевская газета. – 1911. – 23 июля. – С.4-5.
791. Нородничество и трудовое крестьянство / [ав. тексту. М.Д. Лагути] // «Борьба» (Николаев). – 1920. – № 7. – 10 марта.
792. Нікітін В. Усім смертям на зло [життя і діяльність М.Д. Лагути] / В. Нікітін, І. Пономаренко // Радянське Прибужжя. – 1995. – 16 грудня. – С.3.
793. Нікітін В.І. Ф.Т. Камінський – дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя / Василь Іванович Нікітін // Краєзнавчий альманах. – 2004. – № 2. – С.111-117.
794. Нікітін В.І. Ф.Т. Камінський – дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя / Василь Іванович Нікітін // Археологія. – 2008. – № 4. – С.118-121.
795. Некрология: Иван Алексеевич Стемпковский / [А.Б. Ашик] // Одесский вестник. – 1833. – 21 янв. – № 6. – С.21-22.
796. О городище Ольвии и другие примечания // Технологический журнал. – 1808. – Т. 5. – Ч. 2. – С.161-170.
797. Оленковський М. В.І. Гошкевич – засновник Херсонського краєзнавчого музею / М.В. Оленковський // Наддніпрян. правда. – 2000. – 15 берез
798. Островерхов А.С. Засновник Одеського Археологічного музею: (До 200-річчя від дня народження І.П. Бламберга) / А.С. Островерхов, І.Т. Черняков // Український історичний журнал. – 1972. – № 8. – С.127-128.
799. Павлов П.Е. Столетие первого русского исторического общества / П.Е. Павлов // Исторический вестник. – СПб., 1904. – № 3. – С.1045-1054.
800. Письма с берегов Черного моря // Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений. – 1852. – Т. 96. – № 383. – С.285-324.
801. Платонова Н.И. Панорама отечественной археологии «на великом переломе» (по страницам книги В.И. Равдоникаса «За марксистскую историю материальной культуры») / Н.И. Платонова // Археологический вестник. – № 9. – 2002. – С.261-278.
802. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 1-4.
803. Попков М. Открытие костей мастодонта близ Николаева / М. Попков // Вестник естественных наук. – 1860. – № 45, 46.
804. Попков М.О. Костях допотопного животного найденного вблизи Николаева / М. Попков // Одесский вестник. – 1860. – 26 апреля. – С.23.
805. Попруженко М.Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (По поводу 75-летия его существования) / М.Г. Попруженко // Исторический вестник. – 1914. – № 11. – С.547.
806. Раскопки в Ольвии // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – № 5. – С.327-329.
807. Розкопки в Ольвії [є фото] // Всесвіт. – 1926. – № 18. – С.7.
808. Раскопки в Ольвии // Николаевская газета. – 1909. – 14 июля.
809. [Редин Е.К.] Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии: (К XII археол. съезду в Харькове) / [Егор Кузьмич Редин] // Харьковские Губернские Ведомости. – 1901. – 22 сент. – Підпис: Е.Р.
810. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / Олександр Петрович Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.3-22.
811. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / Олександр Петрович Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.3-26.
812. Речь тайного советника А.С. Струдзы, произнесенная по открытии Одесского общества истории и древностей 25 апреля 1839 г. // Одесский вестник [отд. оттиск]. – Одесса, 1839. – С.9-10.
813. Рижский И.С. О городище Ольвии и другие примечания / И.С. Рижский // Технологический журнал. – 1808. – Т. 5. – № 4.2. – С.161-165.
814. Сапожников И.В. Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. / Игорь Викторович Сапожников // Stratum plus. – 2001. – № 3. – С.117-138.
815. Сведения о курганах и городищах [затребовал от земских начальников харьковский губернатор по ходатайству Предварительного комитета] // Южный край. – 1901. – 7 янв.
816. Свиньин П.П. Обзорение путешествия издателя «Отечественных записок» по России в 1825 г., относительно археологии / П.П. Свиньин // Отечественные записки. – СПб., 1826. – Ч. 26. – Кн. 75. – С.98-99.
817. Свиньин П.П. Взгляд на Одессу (Из живописного путешествия по

- России изд. Отеч. зап. 1825 г.) / П.П. Свиньин // Отечественные записки. – СПб., 1830. – Ч. 41. – № 117. – С.1-46.
- 818.Скриленко А. Известия Императорской археологической комиссии, Вып. 1 – 1901 г., Вып. 2, 3, 4 – 1902 г., Вып. 5, 6, 7, 8 – 1903 г. / А. Скриленко // Археологическая летопись Южной России. – 1903. – № 6. – С.410-414.
- 819.Соболь П. З Лагутою загинув цілий світ ідей, думок, поглядів... / П. Соболь // Щотижня. – 2003. – 4 червня. – С.6.
- 820.Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / Валерій Федорович Солдатенко // Український історичний журнал. – 1999. – № 1–3.
- 821.Солдатенко В. Українські масони в добу революції / В.Ф. Солдатенко, Д.В. Веденєєв // Історія України. – 2001. – № 15. – С.1-3.
- 822.С.С. Дложевський (1899-1930) / підпис: М.Т. // Червоний Схід. – К., 1930. – № 6. – С.244-245. – С портр.
- 823.Соловьев С.Л. Архаическая Березань (историко-археологический очерк) / С.Л. Соловьев // Археологические вести. – 2000. – № 7. – С.291-308.
- 824.Станиціна Г.О. Охорона та організація археологічних експедицій в Ольвії у перші роки роботи заповідника / Г.О. Станиціна: [за матеріалами Наукового архіву ІУ НАН України] // Археологія. – 2001. – № 4. – С.83-89.
- 825.Стемпковский И.А. Письмо редактору: Саратов, 11 февр. 1824 г. / Иван Алексеевич Стемпковский // Вестник Европы. – СПб., 1824. – Ч. 134 (февр.). – № 3. – С.230-235.
- 826.Стемпковский И.А. Известие о новых открытиях по части древностей в Южной России, 1824 года / Иван Алексеевич Стемпковский // Библиографические листы. – 1825. – 20 сент. – № 24. – С.337.
- 827.Стемпковский И.А. Радиас и Индар: Скифский рас сказ (отрывок из древней греческой рукописи) / Иван Алексеевич Стемпковский // Одесский альманах на 1831 год, изданный П. Морозовым и М. Розбергом. – Одесса, 1831. – С.194-219.
- 828.Стемпковский И.А. О названиях месяцев у древних ольвиополитов / Иван Алексеевич Стемпковский // Московский вестник. – 1827. – Ч. 3. – С.338-347.
- 829.Стемпковский И.А. Мысли относительно изысканий древностей в Новороссийском крае / Иван Алексеевич Стемпковский // Отечественные записки. – СПб., 1827. – Ч. 29. – Кн. 81. – С.40-72.
830. Тихонов Л.И. Императорская Археологическая Комиссия: структура и кадровый состав / Л.И. Тихонов // Российская археология. – М., 2009. – № 4. – С.5-17.
- 831.Тункина И. В. Автографы археологов в альбоме П.И. Кеппена / Ирина Владимировна Тункина // Советская археология. – 1987. – № 4. – С.225.
- 832.Тункина И.В. 1994. Начало изучения Ольвии / Ирина Владимировна Тункина // Археологія. – 1994. – № 2. – С.7-18.
- 833.Формозов А.А. К летописи археологических исследований в Северном Причерноморье в первой половине XIX в. / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1975. – № 1. – С.171-172.
- 834.Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1975. – № 4. – С.5.
- 835.Формозов А.А. К биографии А.А. Спицына / Александр Александрович Формозов // Советская археология. – 1987. – № 2. – С.262-264.
- 836.Формозов А.А. О периодизации истории отечественной археологии / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1994. – № 4.1. – С.219-225.
- 837.Формозов А.А. О книге Л.С. Клейна «Феномен советской археологии» и о самом феномене / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1995. – № 3. – С.225-228.
- 838.Формозов А.А. К 100-летию юбилею В.И. Равдоникаса / Александр Александрович Формозов // Российская археология. – 1996. – № 3. – С.197-202.
- 839.Щенков А.С. Реставрация и охрана памятников архитектуры в деятельности Императорской Археологической комиссии / А.С. Щенков // Российская археология. – М., 2009. – № 4. – С.18-24.
- 840.Щетенко А.Я. Археологические коллекции: проблемы пополнения и сохранения / А.Я. Щетенко // Наука и техника: вопросы истории и теории. – СПб., 2002. – С.44.
- 841.Экскурсия в Ольвию // Природа. – 1913. – № 6. – С.177-180.
- 842.Яковлев П.С. Императорская Археологическая комиссия / П.С. Яковлев // Вестник археологии и истории. – СПб., 1888. – Вып. 7. – С.20-22.
- 843.Brattli T. The history of research and the practice of archaeology / T. Brattli, A. Svestad // Viking. – 1991. – № 54. – P.105-112.
- 844.Chapman W.R. The organizational context in the history of archaeology: Pitt Rivers and other British archaeologists in the 1860s / W.R. Chapman // Antiquaries Journal. – 1989. – № 69. – P.23-42.
- 845.Lettre de Mr. Raoul-Rochette sur l'inscription d'Olbia a Mr. Malte-Brun // Nouvelles Annales des Voyages. – 1823. – T. 19. – Pt. 1, Aout. – P.274-282.
- 846.Lettre a Mr. Malte-Brun sur quelques locutions relatives a l'expression des comptes monetaires, dans le decret des habitans d'Olbie par Mr. Lettronne // Nouvelles Annales des Voyages. – 1823. – T. 20. – Pt. 2. – P.136-138.
- 847.Schnapp A. Between antiquarians and archaeologists – continuities and ruptures / A. Schnapp // Antiquity. – 2002. – Vol. 76 (291). – P.134-140.
- 848.Trigger B.G. The coming of age of the history of archaeology / B.G. Trigger // Journal of Archaeological research. – New York, 1994. – № 2 (1). –

Довідкова література

- 849.Бларамберг Иван Павлович / Г.И. Соколов // Энциклопедический лексикон [Плюшара]. – СПб., 1836. – Т. 6: Бин-Бра. – С.102-103.
- 850.Брей У. Археологический словарь / У. Брей, Д. Трамп. – М., 1990. – 369 с.
- 851.Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней): [В 6 т. (1889-1904)] / С.А. Венгеров. – СПб.: Семеновская Типолитография (И. Ефрона), 1895. – Т. 4. – Отд. 2. – 1200 с. (изд. не закончено).
- 852.Гошкевич Віктор Іванович // Радянська енциклопедія історії України. – К.: УРЕ, 1969. – Т. 1. – С.451.
- 853.Гузевич Д.Ю. Деволлан / Д.Ю. Гузевич // Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия: В 5 т. – М., 1994. – Т. 1. – С.687.
- 854.Жерве В. Деволлан Франц Павлович / В. Жерве // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т.: Дабелов–Дядьковский. – С.155-158.
- 855.Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.
- 856.История городов и сел. УССР. Николаевская область. – К.: Главная редакция УСЭ, 1981. – 710, [4] с.
- 857.Крашенинников С.П. Траверсе Иван Иванович / С.П. Крашенинников // Военный энциклопедический лексикон. – СПб., 1848. – Ч. 12. – С.649-650.
- 858.Кухар-Онишко Н.А. Каминский Феодосий Тимофеевич / Н.А. Кухар-Онишко // Николаевцы (1789-1999) – энциклопедический словарь – Николаев, 1999. – С.157-158.
- 859.Маслов М.А. Валицкий Альфонс Осипович / М.А. Маслов // Историко-филолог. фак-т Харьковского ун-та за первые 100 лет его существования (1805-1905). – Харьков, 1908. – Ч. 2: [Биографический словарь профессоров и преподавателей]. – С.177-178.
- 860.Мирошнеченко Е.Г. Лагута Николай Дмитриевич (1895-1937) преподаватель Николаевского государственного педагогического института, краевед, археолог / Е.Г. Мирошнеченко // Николаевцы, 1789-1999: Энциклопедический словарь. – Николаев: 1999. – С.196.
- 861.Одесская комиссия краеведения // Украинская Советская Энциклопедия. – К.: Главная редакция УСЭ, 1981. – Т. 7. – С.439.
- 862.Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г., издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб., 1864. – Вып. 13: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / Обработ. И. Вильсоном. – XXV, 151 с. + 1 к.

863.Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб., 1868. – Т. 47: Херсонская губерния: Список населенных мест по сведениям 1859 года / Под ред. Л. Майкова. – 190 с.

864.Справочник недвижимых имуществ всего Одесского Градоначальства до границы Одесского уезда включительно 1901 год : Иллюстрированная Адресная и Справочная Книга с приложением нового плана г. Одессы / Изд. В.К. Фельдберга. – Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского О-ва Печатного Дела, 1901. – 317 с.

865.Справочный энциклопедический словарь / Под ред. А. Старчевского. – СПб., 1855. – Т. 4. – С.45: (Франц Павлович Деволлан (de Wollant)).

866.Шилов Л.А. Спада Антон Францевич // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь. – СПб., 1995. – Т. 1. – С.484-486.

867.Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 82 тт. и 4 доп. тт.: Препринт / Репринт. перевод. роботи] / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – М.: Терра, 2001.

868.Яковлев В. Де Бларамберг Иван Павлович / В. Яковлев // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – СПб., 1892. – Т. 3. – С.375-377 (з використанням рукописів проф. К.П. Зеленецького та автобіографічної записки І.П. Бларамберга).

Архівні джерела

869.Відділ Рідкісних видань та рукописів (Музей книги) Одеської національної наукової бібліотеки імені М. Горького (далі – ВРВР ОННБ). – рук. 62/6, арк.15-15 об.

870.ВРВР ОННБ. – рук. 63/1, арк.54-55.

871.ВРВР ОННБ. – рук. 62/6, арк.28.

872.ВРВР ОННБ. – рук. 62/6, арк.34-34-зв.⁶

873.Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р-161, оп.1, спр.628, арк.213-214. – Камінський Ф.Т. Звіт про діяльність Миколаївського державного історико-археологічного музею за III квартал 1926-1927 року.

⁶ Граф де Сен-Прі, котрий придбав ділянку землі на Театральній площі в Одесі, при веденні будівельних робіт знайшов «уламки ваз, на зразок ольвійських амфор», в тому числі красно фігурну пелику, котра потрапила до колекції Стемпковського, а під час побудови будинку Лавоса (потім будинок Росії) – «гробницю з іншими рештками старовини, а саме з сосудом із зображенням жінки етрусського живопису, що сидить на почесному крислі, і т.ін.».

874.ДАМО, Ф.Р-161, оп.2, спр.628, арк.150-157. – Камінський Ф.Т. Звіт зав. Миколаївським музеєм про діяльність музею в ІV кв. 1924-25 рр.

875.ДАМО, ф.Р-5859, оп.2, спр.2855, арк.3-5, 10, 82-85. – Лагута М.Д. Справа по звинуваченню УКДБ по Миколаївській області.

876.Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.45 «Новоросійський університет», оп.4, спр.10865, арк.50. – Особова справа студента Новоросійського університету М.Д. Лагути.

877.ДАОО, ф.44, оп.4, спр.794. – Про призначення Стемпковського членом та, пізніше, головою комісії рахування та інших справ Ришельєвського ліцею.

878.ДАОО, ф.93, оп.1, спр.55, арк.13. – Звернення Одеського товариства історії та старожитностей до племінника Стемпковського Будіщева про надання товариству паперів та портрету вченого.

879.ДАОО, ф.93, оп.1, спр.107, арк.20. – Критерії обрання до лав членів Одеського товариства історії та старожитностей.

880.ДАОО, ф.93, оп.1, спр.174, арк.2. – Про виникнення музею Одеського товариства історії та старожитностей у 1839 р.

881.ДАОО, ф.93, оп.1, спр.1, арк.22. – Програмні документи Одеського товариства історії та старожитностей.

882.ДАОО, ф.93, оп.1, спр.30, арк.181. – По скарб 1824 року з Понятовки, що датується видавниками корпусу 300-250 рр. до н.е.

883.ДАОО, ф.4, оп.2, спр.624, арк.1-3. – Височайший дозвіл Миколи І на придбання міськими коштами частину колекції Бларамберга для музею Одеського товариства історії та старожитностей.

884.Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.Р-2, оп.1, спр.103, арк.136-140. – Діяльність В.І. Гошкевича на посаді секретаря Херсонського губернського статистичного комітету.

885.ДАХО, ф.Р-2, оп.3, спр.29, арк.41. – Діяльність В.І. Гошкевича на посаді секретаря Херсонського губернського статистичного комітету.

886.ДАХО, ф.Р-413, оп.1, спр.49, арк.182. – В.І. Гошкевич та організація музею.

887.ДАХО, ф.Р-413, оп.1, спр.408, арк.1-2. – В.І. Гошкевич та організація музею.

888.ДАХО, ф.Р-431, оп.4, спр.207, арк.91. – Археологічна діяльність В.І. Гошкевича.

889.ДАХО, ф.Р-1887, оп.3, спр.507, арк.83. – Археологічна діяльність В.І. Гошкевича.

890.ДАХО, ф.Р-1979, оп.3, спр.570, арк.118-152. – Участь у краєзнавчій та музейній роботі В.І. Гошкевича.

891.Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ), ф.В, спр.1017, арк.16-зв.-21-зв.

892.ІР НБУВ, ф.В, спр.1224-1516, арк.13-16. – Формулярний список І.П. Бларамберга за 1825 р.

893.ІР НБУВ, ф.В, спр.1224-1516, арк.26-27.

894.ІР НБУВ, ф.В, спр.1224-1516, арк.126-126-зв.; Ф.В, спр.1548-1561, арк.12-12-зв., 42. – Опис різноманітним предметам старовини з кабінету покійного Бларамберга, котрі були придбані для Одеського музею, а з нього передані Одеському товариству історії та старожитностей. Складений 27 листопада 1842 р. М.Н. Мурзакевичем.

895.ІР НБУВ, ф.В, спр.1037, арк.4. – Про випадкове відкриття поховання античного часу поблизу лютеранської церкви в Одесі у 1826 р.

896.ІР НБУВ, ф.В, спр.1189. – 36 арк. – Список монет, що належали І.О. Стемпковському, складений Одеською комісією / Соколов Г.І.

897.ІР НБУВ, ф.В, спр.2159, арк.1-4. – Справа Е.Р. фон Штерна, як музейного діяча.

898.ІР НБУВ, ф.В, спр.2162, арк.1. – Е.Р. фон Штерна запрошують на з'їзд Музейного товариства (1908), що проходив у Франкфурті-на-Майні, як фахівця в галузі музейної справи.

899.ІР НБУВ, ф.В, спр.715, арк.5-43. – Кеппен П.І. Ольвія. Древнє місто на річці Буг.

900.ІР НБУВ, ф.В, спр.1019, арк.1-16. – Бларамберг І.П. стаття «Notice sur Olbiopolis ou Olbia».

901.Миколаївський обласний краєзнавчий музей (далі – МОКМ), спр.18160 «Протоколи засідань музейної комісії (1913-1919)».

902.МОКМ, фонд Камінського, б/н., арк.5. – Удостоверение от 2 февраля 1922, об археологической деятельности Ф.Т. Каминского.

903.МОКМ, фонд Камінського, спр.18190-18200. – Листи Б.В. Фармаковського до Ф.Т. Камінського.

904.МОКМ – фонд Камінського, спр.7972-7991. – Листи Ф.Т. Камінського до Б.В. Страдомського.

905.МОКМ – фонд Камінського, спр.7993. – 1 арк. – Лист до Верховної Ради СРСР від Ф.Т. Камінського, 1957 р.

906.МОКМ – фонд Камінського, б/н. – Короткий звіт про організацію Миколаївського історико-археологічного музею. Рукопис.

907.МОКМ – фонд Камінського, спр.19269. – 1 арк. – Довідка про діяльність Ф.Т. Камінського як вченого охоронця Ольвії.

908.МОКМ – фонд Камінського, спр.24561. – 1 арк. – Аркуш з обліку кадрів від 7 червня 1957 р.

909.МОКМ. – фонд Камінського, спр.24562. – 1 арк. – Анкета з обліку кадрів, 17 квітня 1928 р.

910.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 3 арк. – План роботи Наукового товариства, 1923 рік.

911.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 22 арк. – Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Керуючі розпорядження та обіжники 1924-1925 рр.

912.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 29 арк. – Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Листування з іншими науковими інстанціями. 1927 рік.

913.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 30 арк. – Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Дослідження, розшук та охорона пам'ятників, 1926-1927 рік.

914.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 31 арк. – Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, 1928-1929 рр.

915.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 18 арк. – Справа Миколаївського історико-археологічного музею, 15.12.1927 р.

916.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 3 арк. – Протоколи засідань ради друзів Миколаївського історико-археологічного музею, протокол № 8 від 12.05.1929 р.

917.МОКМ. – фонд Камінського, б/н. – 45 арк. – Справа Миколаївського історико-археологічного музею. Листування з установами та організаціями, 1928-1929 рр.

918.МОКМ. – фонд Камінського «1926», спр.24916. – Камінський Ф.Т. Дослідницькі екскурсії по Миколаївщині.

919.Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Всеукраїнський археологічний комітет / Ольвія (далі – ВУАК/О), ф.17 «1917», спр.34, арк.35-41. – Крисін Г.П. Підбійна могила № 10.

920.НА ІА НАНУ, ф.2, спр.120, арк.3-35. – Семенов-Зусер С.О. Опис гробниць. Ольвійський некрополь (розкопки в 1920 р.).

921.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.11 «1925», спр.67, арк.6-12. – Дложевський С.С., Болтенко М.Ф., Оксман Є. «Пояснювальна записка з приводу невідповідності акту ревізійного обстеження Одеського державного історико-археологічного музею від 23 червня 1925 р.».

922.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1925», спр.67, арк.23-35. – Шугаєвський В.О. Охорона території Ольвії.

923.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1927», спр.263, арк.22-40. – Дложевський С.С., Мещанінов І.І., Камінський Т.Т. Попередня інформація про археологічні розкопки в Ольвії р. 1927.

924.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1927», спр.4, арк.3-57. – Зосев. Щоденник. Некрополь.

925.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1927», спр.1, арк.4-39. – Манцевич А.П. Щоденник.

926.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1927», спр.5, арк.5-48. – Мещанінов І.І.

Експедиція до Ольвії.

927.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1927», спр.13, арк.5-69. – Славін Л.М. Щоденник.

928.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1928», спр.12, арк.3-29. – Манцевич А.П. Щоденник. Ділянка «Д».

929.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1928», спр.10, арк.4-25. – Мещанінов І.І. Додаток до загального щоденника розкопок «З» та «Д» у Сигнальній вежі.

930.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1928», спр.26, арк.23-34. – Камінський Ф.Т. Некрополь. Ділянка «З».

931.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1928», спр.25, арк.14-29. – Крисін Г.П. Некрополь.

932.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1928», спр.28, арк.13-38. – Цвєтаєв Г.П. Щоденник розкопок в Ольвії.

933.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1929», спр.31, арк.15-41. – Крисін Г.П. Щоденник.

934.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1929», спр.32, арк.4-31. – Кузнецов Л.С. Некрополь. Могила № 1.

935.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1929», спр.34, арк.42-54. – Кузнецов Л.С. Некрополь. Могила № 4.

936.НА ІА НАНУ, ВУАК/О, ф.17 «1930», спр.327/2, арк.41-68. – Крисін Г.П. Археологічні Розкопки в Ольвії р. 1930.

937.НА ІА НАНУ, ВУАК, ф.116, спр.47. – 115 арк. – Миколаївський музей. Звіти за 1924-1927 рр.

938.НА ІА НАНУ, Інститут історії матеріальної культури / Ольвія (далі – ПМК/О), ф.17 «1935», спр.56, арк.15-22. – Цвєтаєв Г.П. Щоденник.

939.Фонди Одеського історико-краєзнавчого музею (далі – ОІКМ). – № К-910. – Мапи.

940.ОІКМ. – № К-933-І. – Мапи.

941.Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук (далі – ПФА РАН), ф.30, оп.2, спр.31, арк.7-зв.

942.ПФА РАН, ф.3, оп.32, спр.20. – 341 арк. – Писарський чистовик на синьому папері; містить пояснення всіх малюнків на таблицях та віньєтках.

943.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.22. – Стемпковський І.О. рекомендує Кеппену П.І. виписати «Одеський вісник», котрий регулярно публікує статті про нові археологічні відкриття в Новоросії.

944.ПФА РАН, р.IV, оп.41, спр.60, арк.2, 4, 5, 8. – Фотокопії протоколів, подання та бюлетенів про обрання Бларамберга за історико-філологічним класом, з архіву Берлінсько-Бранденбурзької академії наук.

945.ПФА РАН, ф.30, оп.1, спр.475, арк.31.

946.ПФА РАН, ф.30, оп.1, спр.42. – 112 арк. – П'ять чорнових редакцій

нарису про Ольвію.

947.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.8-8-зв. – Лист Стемпковського Кеппену.

948.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.3-зв. – Лист Стемпковського Кеппену.

949.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.23-23-зв. – Лист Стемпковського Кеппену.

950.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.27. – Лист Стемпковського Кеппену від 26 вересня 1830 року.

951.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.282, арк.31-зв. – Лист Стемпковського Кеппену від 9 березня 1831 року.

952.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.258, арк.12. – Лист І.М. Снегір'ова П.І. Кеппену, січень 1824 року.

953.ПФА РАН, ф.30, оп.3, спр.23, арк.3-зв. – Лист І.П. Бларамберга до П.І. Кеппена від 12 травня 1823 р.

954.Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури РАН (далі – РА ПМК РАН), ф.1 «1873», спр.16, арк.18-36. – Тізенгаузен В.Г. Рапорт.

955.РА ПМК РАН, ф.1 «1886», спр.22, арк.5-10. – Суручан І.К. Лист гр. А.О. Бобринському від 25 березня 1886 р.

956.РА ПМК РАН, ф.1 «1893», спр.23, арк.14-22. – Суручан І.К. Лист гр. А.О. Бобринському від 21 червня 1893 р.

957.РА ПМК РАН, ф.1 «1894», спр.32, арк.4-48. – Ястребов В.М. Звіт про розкопки, здійснені в с. Парутине (Льїнське) у 1894 р.

958.РА ПМК РАН, ф.1 «1896», спр.79, арк.5-36. – Фармаковський Б.В. Звіт про розкопки, здійснені в с. Парутине і на острові Березані.

959.РА ПМК РАН, ф.1 «1899», спр.99а, арк.56-59. – Кулаковський Ю.А. Відкритий лист № 1069.

960.РА ПМК РАН, ф.1 «1900», спр.63, арк.18-25. – Мішенін С.К. Лист до Б.В. Фармаковського.

961.РА ПМК РАН, ф.1 «1902», спр.16, арк.1-5. – Мішенін С.К. Лист б/а.

962.РА ПМК РАН, ф.1 «1902», спр.16, арк.15-28. – Фармаковський Б.В. Лист голові ІАК.

963.РА ПМК РАН, ф.1 «1904», спр.305, 11 (1904 р.), 194 (1905 р.), 5 (1907 р.), 7 (1908 р.), 4 (1909 р.). – Мішенін С.К. Листи голові ІАК.

964.РА ПМК РАН, ф.1 «1904», спр.251, арк.5-23. – Малько С.Т. Робочий щоденник.

965.РА ПМК РАН, ф.1 «1906», спр.163, арк.5-8. – Башкіров О.С. Розподіл чергувань членів експедиції в Ольвії в 1906 р.

966.РА ПМК РАН, ф.1 «1906», спр.167, арк.12-18. – Годзішевський Л.К. Дослідження гуці з гробниці.

967.РА ПМК РАН, ф.1 «1907», спр.164, арк.13-30. – Грищенко С.М.

Щоденник про розкопки в 1907 р. в Ольвії.

968.РА ПМК РАН, ф.1 «1910», спр.310, арк.15-38. – Лук'янов С.С.

Щоденник.

969.РА ПМК РАН, ф.1. «1910», спр.313, 331 (1911 р.), 378 (1912 р.). – Моєєєв Л.А. Щоденник. Некрополь.

970.РА ПМК РАН, ф.1 «1911», спр.346, арк.24-48. – Ковальов С. Щоденник розкопок (некрополь).

971.РА ПМК РАН, ф.1 «1911», спр.3, арк.3-8. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

972.РА ПМК РАН, ф.1 «1911», спр.314, арк.15-31. – Крисін Г.П. Щоденник некрополя.

973.РА ПМК РАН, ф.1 «1912», спр.3, арк.9-12. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

974.РА ПМК РАН, ф.1 «1912», спр.379, арк.12-28. – Крисін Г.П. Ольвія. Некрополь.

975.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.405, арк.10-37. – Малев І.П. Щоденник розкопок (некрополь).

976.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.3, арк.13-19. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

977.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.404, арк.21-36. – Крисін Г.П. Щоденник розкопок, проведених на некрополі Ольвії.

978.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.403, арк.17-31. – Гриневич К.Є. Щоденник розкопок на некрополі.

979.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.163, арк.21-35. – Данилов Г.М. Польовий щоденник.

980.РА ПМК РАН, ф.1 «1913», спр.395, арк.34-49. – Філіпов. Розкопки кургану.

981.РА ПМК РАН, ф.1 «1914», спр.3, арк.20-24. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

982.РА ПМК РАН, ф.1 «1915», спр.3, арк.25-29. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

983.РА ПМК РАН, ф.1 «1915», спр.3, арк.56-58. – Деренкін В.І. Лист Б.В. Фармаковському.

984.РА ПМК РАН, ф.1 «1915», спр.3, арк.62-65. – Деренкін В.І. Лист Б.В. Фармаковському від 7 червня 1916 р.

985.РА ПМК РАН, ф.1 «1917», спр.3, арк.30-36. – Крисін Г.П. Свідоцтво на попередні розкопки в Ольвії.

986.РА ПМК РАН, ф.2 «1924», спр.100, арк.12-21. – Камінський Ф.Т. Лист Б.В. Фармаковському від 10 липня 1924 р.

987.РА ПМК РАН, ф.2 «1924», спр.1107, арк.15. – Безруков І.Г., Токарський Н.М. План Ольвії.

988.РА ПМК РАН, ф.2 «1927», спр.100, арк.23-28-зв. – Болтенко М.Ф. Лист Т.І. Фармаковській від 12 серпня 1927 р.

989.РА ПМК РАН, ф.2 «1927», спр.100, арк.45-46. – Дложевський С.С. Телеграма наркомпросу УСРР.

990.РА ПМК РАН, ф.2 «1930», спр.114, арк.9. – Мешанінов І.І. Посвідчення керівника Ольвійської експедиції.

991.Російський державний історичний архів, Санкт-Петербург (далі – РДІА). – ф.472, оп.14, спр.1974, арк.2.

992.РДІА. – ф.1349, оп.4 «1831», спр.105, арк.109-зв. – Про володіння селянами І.О. Стемпковським.

993.РДІА. – ф.1349, оп.4 «1831», спр.105, арк.111-зв.-112. – Про представлення І.О. Стемпковського до чину статського та дійсного статського радника).

994.Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі – ВР РДБ). – ф.203, оп.1, спр.2, арк.33-зв., 107, 418, 438-зв.; ф.203, оп.1, спр.3, арк.23-зв.; ф.203, оп.1, спр.5, арк.361. – Про обрання в дійсні та почесні члени ТІСР Е.Е. Келлера, П.І. Кеппена, І.П. Бларамберга, С.С. Уварова, І.О. Стемпковського, О.С. Грейга, Н.М. Мурзакевича).

995.Відділ рукописів Інституту руської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук, Санкт-Петербург (ВР ІРЛІ). – ф.603, спр.68, арк.1-1-зв. – Лист О.Л. Бертьє-Делагарда М.Н. Мурзакевичу від 22 листопада 1879 р., з Севастополя.

996.ВР ІРЛІ, ф.288, оп.2, спр.23, арк.1-29-зв. – Про Беттігера.

997.ВР ІРЛІ, окр. пост. №10102, арк.31-зв. – Запис для Кеппена, зроблений Стемпковським, що містить дату народження останнього.

998.Російський державний архів воєнно-морського флоту, Санкт-Петербург (далі – РДА ВМФ), ф.243, оп.1, спр.3486, арк.70-71-зв. – Про колекцію монет Чорноморського депо карт.

999.РДА ВМФ, ф.25, оп.1, спр.8, арк.32. – Про колекцію монет Чорноморського депо карт.

1000.РДА ВМФ, ф.25, оп.1, спр.22, арк.85. – Опис мармурів та барельєфів з Миколаївського штурманського училища.

1001.Російський державний військово-історичний архів, Санкт-Петербург (далі – РДВІА), ф.418, оп.1, спр.615, арк.65-72. – Бориславський І.С. План руїн колишньому місту Олбію.

1002.РДВІА, ф.846, оп.16 «1791», спр.20150, арк.68. – Деволанн. Карта географічна, що зображує область Озу або Едізань, інакше звану Очаківською землею.

1003.РДВІА, ф.846, оп.16, спр.23648, арк.12-зв. – Моргінау. Карта точного положення усть річок Дніпра та Бугу.

1004.РДВІА, ф.846, оп.16, спр.23643, арк.23-26-зв. – Мордвинов Н.

Креслення гирлах річок Дніпра та Бугу з лиманом.

1005.РДВІА, ф.846, оп.16, спр.21508, арк.2-зв. – Чудной П. Генеральна карта Очаківської землі.

1006.РДВІА, ф.846, оп.16 «1792», спр.23582, арк.5-17. – Креслення гирлам річок Дніпра та Бугу з лиманом дніпровським та Березанським.

1007.РДВІА, ф.1, оп.1, спр.2866, арк.15. – Є.Є. Келер листи до В.Н. Каразіна.

1008.Руська секція архіву Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії РАН (далі – РСА СПбФ ІРІ), ф.36, оп.1, спр.783. – Рукописи І.П. Бларамберга, що зберігаються в зібранні М.С. Воронцова (мал. див.: спр.779, табл.1-7).

1009.РСА СПбФ ІРІ, ф.36, оп.2, спр.253, арк.1-2.

1010.РСА СПбФ ІРІ, ф.36, оп.2, спр.779, табл.1-7.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВ – Археологічні відкриття
АЗ – Археологічний з'їзд
АЗДЕ – Археологічний збірник Державного Ермітажу
ВАК – Відомості Імператорської археологічної комісії
ВДА ІМК – Відомості Державної академії історії матеріальної культури
ВДІ – Вісник давньої історії
ВЄ – Вісник Європи (СПб.)
ВІАТ – Відомості Імператорського археологічного товариства
ВІРАТ – Відомості Імператорського Російського археологічного товариства
ВПД ДІМ РФ – Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації
ВТВАК – Відомості Таврійської вченої археологічної комісії
ДАІМК – Державна академія історії давньої культури
ВРВР ОДНБ – Відділ рідкісних видань та рукописів (Музей книги) Одеської державної національної бібліотеки імені М. Горького
ВР РДБ – Відділ рукописів Російської державної бібліотеки
ДАМО – Державний архів Миколаївської області
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДАХО – Державний архів Херсонської області
ЗІАТ – Записки Імператорського археологічного товариства
ЗІФ ОНУ – Записки історичного факультету Одеського національного університету
ЗОАТ – Записки Одеського археологічного товариства
ЗОТІС – Записки Одеського товариства історії та старожитностей
ЗПАНАТ – Записки Санкт-Петербурзького археолого-нумізматичного товариства
ЗПАТ – Записки Петербурзького археологічного товариства
ІА – Інститут археології
ІР НБУВ – Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського НАНУ
ІІВ – Її імператорська величність
ЖДНП – Журнал Департаменту народної освіти
ЖМНП – Журнал Міністерства народної освіти
МАТ – Московське археологічне товариство
МАР – Матеріали з археології Росії
МОКМ – Миколаївський обласний краєзнавчий музей
НА ІА НАНУ – Науковий архів інституту археології Національної

академії наук України
ОІКМ – Фонди Одеського історико-краєзнавчого музею
ОТІС – Одеське товариство історії та старожитностей
ПФА РАН – Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук
РАІ ІМК РАН – Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук
РВ ІРЛІ – Відділ рукописів Інституту руської літератури (Пушкінський дім) Російської академії наук (Санкт-Петербург)
РДА ВМФ – Російський державний архів воєнно-морського флоту (Санкт-Петербург)
РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (Санкт-Петербург)
РСА СПбФ ІРІ – Руська секція архіву Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії Російської академії наук